

74.03(49)к
D-42

СОСАНДЖУС

ТВОРЧА СПАДЩИНА СОФІЇ РУСОВОЇ ПЕРІОДУ ЕМІГРАЦІЇ

нації, а згодом на
їх народів, бо ми
вони сорочариною всієї
це ця єдність з усіма народами,
ця моральність прагнув
в рідній країні, то зрештою
закордонні дають цю моральність
на добрі справи, на ширше
на ріднім краю, рівно
народу, то ми кажемо що в
сучасній політичній історич-
ній мірабильній інтернаціона-
льній боротьбі вийти в наші
серце як і в рідній, гуманні
як свідоме, раціональні, любовні
взаємні відносини, — то разом
з усіма ми вимогою щоб не
могли в першому наближенні
своїм зупинити місце націона-
льно-патриотичної любові до рідного
краю, його історії, волю, мисль
вони не
вдалося ширше
3)
любляючи
звичайно — не можна
всесвітній
здоблими, бо краще надзвичай-
ний мислитель, науковий дослідник
то національний діяч, який
всесвітній творчій збагачує
карти національної культури
Зрозуміти верховенство

ПРИКАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Оксана ДЖУС

**ТВОРЧА СПАДЩИНА
СОФІЇ РУСОВОЇ
ПЕРІОДУ ЕМІГРАЦІЇ**

НБ ПНУС

780853

БІБЛІОТЕКА ПОПИСОВАНОЇ ІД. 781

Івано-Франківськ
2002

ББК 74.03 (4 Укр.) 6-8

Д-42

УДК 37 (477.86)

Джус О.В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції:
Монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 260 с.

У монографії розкрито основні напрями багатогранної діяльності та зміст науково-теоретичної спадщини періоду еміграції Софії Федорівни Русової (1856–1940) – педагога європейського рівня, визначного культурно-просвітницького і громадського діяча, літературного критика, мемуариста.

На основі глибокого вивчення архівних матеріалів, праць ученої та її сучасників всебічно проаналізовано особливості розгортання педагогічно-просвітницької роботи С.Русової за межами України, показано її внесок у розвиток українського шкільництва і науки в Чехо-Словацькій Республіці та вклад у теорію і практику національної освіти й виховання.

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (протокол №12 від 26 червня 2001 р.)

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор **Зайченко І.В.**,
доктор педагогічних наук, професор **Руснак І.С.**,
кандидат педагогічних наук, професор **Вишневський О.І.**

Науковий редактор:

доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України **Ступарик Б.М.**

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ІНВ. № **7 8 0 8 5 3**

ISBN 966-640-061-8

© О.В.Джус, 2002

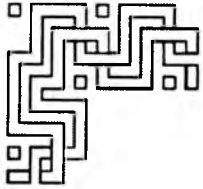
© "Плай", 2002

"... Коли діти доростають до зрозуміння любови й жертви їхньої матері – це її свято. Коли українські люди доростають до зрозуміння історичної ролі великих Матерів – це їх свято обов'язкове: вони святкують, що у їх є така Мати, а вона святкує, що нарешті у неї є такі діти..."

М.Шаповал "Свято Матері
(З нагоди 75-ліття Софії Русової)"

С. Русова

ВСТУП

Десятиріччя, що минуло з часу проголошення незалежності Української держави, позначене інтенсивною розробкою та утвердженням законодавчо-концептуальних засад відродження і забезпечення життєдіяльності національної системи освіти, спрямуванням її на нові соціально-культурні орієнтири, переосмисленням та об'єктивним висвітленням українського історико-педагогічного процесу, усвідомленням сутності внеску у його розвиток незаслужено забутих освітніх діячів і педагогів минулого. У цьому контексті аксіоматичними видаються широкі дослідження творчої спадщини подвижників національно-культурного поступу кінця XIX – початку XX ст. та міжвоєнної доби О.Барвінського, А.Волошина, А.Животка, Б.Заклинського, І.Огієнка, С.Смаль-Стоцького, С.Сірополка, І.Стешенка, І.Ющишина, здійснені в 1991–2001 рр.

Лише після проголошення суверенності України предметом наукового аналізу стала багатогранна педагогічно-просвітницька діяльність Софії Федорівни Русової (1856–1940) – педагога європейського рівня, визначного громадського діяча, літературного критика, мемуариста, життя якої було і залишається прикладом служіння українському народові в його прагненні до волі, до утвердження державності, національної системи освіти й виховання.

Яскравою сторінкою життєпису Софії Русової є 1922–1940 рр. – період еміграції в Чехо-Словацькій Республіці, де, як і тисячі інших борців за державну незалежність України, вона опинилася після поразки національних визвольних змагань 1917–1920 рр. і де закінчився її життєвий шлях. Тут найповніше виявився її талант як організатора українських шкіл і наукових установ, педагога-практика, вченого; знайшла своє продовження започаткована на рідній землі громадська культурно-освітня діяльність; міжнародного характеру набула популяризаторсько-просвітницька робота. В еміграції вийшли друком її найфундаментальніші праці, провідні положення яких і сьогодні не втратили своєї суспільно-педагогічної актуальності. В умовах колишньої УРСР вони були недоступними, а тому впродовж півстоліття залишалися не відомими ні науковцям, ні, тим більше, широкому загалу.

Водночас іще на початку XX ст. творчий доробок С.Русової привернув увагу передової частини громадянства наддніпрянської та надністрянської частин України. Так, огляди, рецензії,

коментарі, замітки, у яких оцінювалися його окремі аспекти, перед Першою світовою війною були вміщені в періодичних виданнях царської Росії (“Украинская жизнь”) та Буковини й Галичини (“Каменярі”, “Літературно-науковий вісник”). У 1913–1914 і в 1918 рр. на сторінках “Літературно-наукового вісника” побачила світ трилогія Н.Романович-Ткаченко “Мандрівниця”, присвячена громадській діячці і написана з використанням фактів із її біографії. Але найбільше прижиттєвих публікацій про С.Русову з’явилося в 1920-х–1930-х рр. у західноукраїнських часописах. Л.Білецький, Д.Дорошенко, Н.Дорошенко, О.Дучимінська, А.Животко, У.Кравченко, К. Малицька, М.Омельченко, М.Рудницька, М.Шаповал, Я.Ярема та ін. висвітлювали основні віхи життя і праці Софії Русової як взірць для наслідування молодшими поколіннями організаторів та учасників національно-культурного руху в умовах відсутності власної держави, наголошували на її внеску у розвиток національної освіти і педагогічної думки.

У міжвоєнний період перші спроби наукового осмислення місця і ролі С.Русової в українському національному державотворенні, осягнення суті її творчої спадщини були здійснені за межами України: на Далекому Сході – К.Слоновською, у США – Б.Залевським, у Чехо-Словаччині – В.Лашенком. Із публікацій представників української діаспори другої половини ХХ ст. заслуговують на увагу статті про Софію Русову В.Єрмоленко, Н.Ліндфорс-Михалевич, О.Лятуринської, Г.Мандрики, Ю.Русова, О.Русової-Базилевської.

Початки русовознавства в незалежній Україні пов’язані з розсекреченням архіву С.Русової в 1990 р. Із 1992 р. вивчення творчих надбань вченої включено до програми з історії педагогіки України для всіх спеціальностей педагогічних інститутів, а в 1994 р. біографічні відомості та положення концепції української національної школи Софії Русової знайшли відображення в курсі лекцій “Історія української школи і педагогіки” В.Кравця (Тернопіль, 1994).

В останні роки, особливо у зв’язку з відзначенням у 1996 р. 140-річчя від дня народження С.Русової, вийшли друком окремі наукові праці, статті у фахових виданнях Н.Дичек, І.Зайченка, Н.Калениченко, В.Качкана, Є.Коваленко, З.Нагачевської, О.Проскури, О.Сухомлинської, у яких аналізуються громадсько-педагогічна діяльність і провідні ідеї науково-теоретичного доробку вченої; відбулися всеукраїнські науково-практичні

конференції, педагогічні читання (Івано-Франківськ, Київ, Ніжин–Чернігів та ін.). Завдяки цьому ім’я і творча спадщина Софії Русової повертаються в теорію та практику української національної системи освіти.

Важливі грані громадсько-культурної діяльності та педагогічної творчості Софії Русової розкривають дисертаційні дослідження І.Пінчук – “Освітня діяльність і педагогічні погляди С.Русової (1856–1940)” (1994); Н.Маліновської – “Методика використання лінгводидактичних ідей С.Ф.Русової у навчанні дошкільників переказу художніх текстів”; В.Сергеевої – “Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової” (1997); Г.Груць – “С.Русова і просвітительський рух в Україні” (1999).

Проте переважна більшість праць сучасних дослідників стосується життя і просвітницько-педагогічної роботи С.Русової на рідній землі. Якщо ж аналіз еміграційного доробку вченої і здійснюється, то він подається або в контексті іншої проблеми, або не охоплює всього спектру її діяльності та творчості за межами України.

Багатогранність творчого доробку вченої останніх 18 років життя, його значення для сучасної теорії та практики національної освіти й виховання і недостатнє вивчення покликали до життя пропонувану читачам наукову розвідку “Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції”. При цьому поняття “творча спадщина” автором трактується як результат діяльності Софії Русової, спрямованої на розгортання українського культурно-освітнього процесу в еміграції, організацію українських навчальних закладів і наукових установ у ЧСР, розвиток національної педагогічної думки, що знайшла відображення в її опублікованих і рукописних працях 20-х–30-х рр. ХХ ст.

В основу книги лягли документи й матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, у яких сконцентровано частину т. зв. “Празького українського архіву” культурно-освітніх установ і представників української політичної еміграції в ЧСР, серед них особистий фонд С.Русової; Центрального державного історичного архіву України у Львові; Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України;

Державної обласної універсальної наукової бібліотеки м.Львова і Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Найбільшу групу першоджерел становлять опубліковані твори і рукописні матеріали Софії Русової (монографії, курси лекцій, наукові розвідки, підручники, статті, спогади, рецензії, листування), публікації її сучасників та однодумців і представників української діаспори пізнішого періоду (Б.Залевського, В.Лашенка, І.Мірного, З.Мірної, С.Наріжного, І.Огієнка, О.Ольжича, С.Петлюри, С.Сірополка, М.Шаповала; М.Богачевської-Хом'як, В.Маруняка). Велику кількість фактичного матеріалу почерпнуто з українськомовних періодичних видань Галичини, Закарпаття, Буковини періоду їх чужоземної окупації та Чехо-Словацької Республіки, Польщі, США, Франції, Канади, Великобританії.

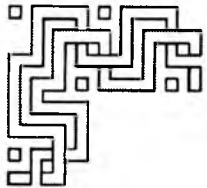
Важливим підґрунтям для формулювання положень і висновків, зроблених за результатами дослідження, стали праці сучасних українських, чеських і словацьких дослідників творчої спадщини Софії Русової та діяльності української еміграції в ЧСР (І.Зайченка, М.Євтуха, В.Кеміня, О.Проскури; Т.Беднаржової, Й.Голенди; В.Трошинського, А.Шевченка), а також науковців, які вивчають проблеми відродження і розвитку національної системи освіти в Україні (Л.Березівської, Л.Вовк, В.Майбороди, Б.Ступарика, О.Сухомлинської, М.Ярмаченка).

У монографії здійснено системний аналіз педагогічної і громадсько-культурної діяльності та теоретичного доробку Софії Русової міжвоєнної доби в контексті багагоаспектної праці української політичної еміграції в ЧСР. Уточнено й поглиблено відомості про причини виїзду С.Русової за межі України та особливості розгортання просвітницько-педагогічної роботи в еміграції. Розширено, порівняно з наявними, кількісні та якісні параметри творчості вченої останніх десятиліть життя, вперше введено в науковий обіг і проаналізовано понад 50 публікацій і рукописів С.Русової, складено бібліографію її теоретичних надбань досліджуваного періоду. Науково значущими є охарактеризовані положення маловідомих або не відомих раніше творів і документів, виявлені та введені в структуру педагогічного знання факти, ідеї, що сприятиме збагаченню української педагогічної думки.

Сформульовані положення і висновки поглиблюють відомості про одного з найвидатніших представників національно-визвольного руху і педагогів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Вони можуть бути використані при укладанні навчальних програм з історії педагогіки України, загальної та соціальної педагогіки, спецкурсів і спецсеминарів; при написанні підручників, навчальних посібників, розробці лекційних курсів; у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл, вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації.

Автор висловлює щире вдячність член-кореспонденту АПН України, доктору педагогічних наук, професорові, завідувачу кафедри історії педагогіки Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника **Б.М.Ступаріку** – науковому керівникові дисертації, матеріали якої стали основою даної монографії, і водночас її науковому редакторові та рецензентам праці І.В.Зайченку – докторові педагогічних наук, професору, завідувачеві кафедри педагогіки, психології і методики викладання математики Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, І.С.Руснаку – докторові педагогічних наук, професору, завідувачу кафедри педагогіки і методики початкового навчання, декану педагогічного факультету Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, О.І.Вишневському – кандидатові педагогічних наук, професору, завідувачеві кафедри педагогіки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, а також працівникам архівів, бібліотек Києва, Львова, Івано-Франківська, передусім відділу україніки Наукової бібліотеки імені В.Стефаника НАН України, за надану допомогу у виявленні оригінальних документів і матеріалів про еміграційний період життя й діяльності Софії Русової, івано-франківським Обласному відділу Союзу українок і Клубу української інтелігенції ім. Богдана Лепкого за можливість широкої апробації результатів дослідження.

СОФІЯ РУСОВА І УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО- ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС У ЧЕХО- СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

I

1. Українська еміграція в ЧСР у 20-х–30-х рр. XX ст.: завдання і зміст національно-культурної роботи

Після втрати Україною самостійності державні та громадські діячі, національно свідомою частиною інтелігенції, яка активно підтримувала українську революцію 1917–1920 рр., опинилися поза межами рідної землі, набувши статусу емігрантів. У сучасних наукових дослідженнях цей потік добровільних вигнанців отримав назву “українська політична еміграція” (на відміну від заробітчанської еміграції та воєнних біженців) [1], а її діяльність у країнах Центральної та Західної Європи означена істориками як “феномен”, як один із “найбільш маркантних¹ виявів ...національної живучості й окремішності”² [2, 528].

За одностайним твердженням представників еміграції (С.Наріжний, О.Ольжич, М.Омельченко, С.Русова), сучасних українських (М.Євтух, В.Кемінь, В.Трошинський, Є.Ульяновська, В.Ульяновський, А.Шевченко) і зарубіжних учених (Т.Беднаржова, Й.Голенда, Б.Єржабкова), найбільш сприятливі умови для проживання та громадської роботи організаторів і учасників національних визвольних змагань українського народу склалися в Чехо-Словацькій Республіці. На початку 1922 р. їх кількість у ЧСР становила 20 тис. осіб [3, 102]. Основний інтелектуальний потенціал української політичної еміграції осів у столиці ЧСР. Другим центром української суспільно-політичної та просвітницько-педагогічної думки стало розташоване недалеко від Праги курортне містечко Подебради.

Життя українців у Чехо-Словаччині в міжвоєнний період, як пише Б.Єржабкова, було дуже яскравим і багатим [5, 861]. Воно стосувалося різних суспільних сфер. Так, політичні аспекти діяльності української еміграції знайшли свій вияв у роботі партій і громадських об'єднань, більшість із яких сформувалася ще на теренах України. Водночас для захисту українства за межами рідної землі та національних інтересів населення етнічних територій України створювалися нові політичні й громадські організації. Зокрема, впродовж десяти років координацію зусиль

¹ Тут яскравих (франц.) [4, 516].

² У цитатах збережено стиль і орфографію першоджерел.

еміграції щодо відновлення української державності на всіх етнічних землях здійснювала Народна українська рада – політична організація, заснована в 1929 р. у Празі представниками партій, “громадських установ і поодиноких громадян, які стоять на засадах соборности, самостійности укр. земель та трудової демократії” [6, 165]. Її найвизначнішими діячами були М.Шаповал (голова), С.Шелухин (заступник голови), Н.Григорієв (генеральний секретар), С.Довгаль, В.Петрів, С.Русова [7, 1688].

Але найбільш змістовною виявилася культурно-освітня праця української еміграції, що, за висновком С.Наріжного, спрямовувалася на вирішення таких завдань: “1) задоволення власних культурних потреб..., 2) підготовка кадрів національної інтелігенції для фахової праці на українських землях, 3) національна українська пропаганда серед чужинців” [8, 72]. Головною умовою її організації та розгортання стали матеріальна допомога і моральна підтримка з боку президента Чехо-Словацької Республіки Томаша Масарика і чехо-словацького уряду. Сам колишній політичний емігрант, який свою діяльність за кордоном підпорядкував звільненню чеського і словацького народів з-під ярма австрійської залежності, включенню їх в “організм світової історії та політики”, Т.Масарик, як ніхто інший, розумів труднощі емігрантського життя [1, 212]. Діячі української культури минулого (С.Наріжний, О.Ольжич), сучасні дослідники (Л.Череватенко) однією з найважливіших причин лояльного й гуманного ставлення президента ЧСР до українців-емігрантів небезпідставно вважають допомогу, надану йому свого часу урядом УНР у сформуванні на українській території чеських легіонів для боротьби з Габсбурзькою імперією. Саме тоді Т.Масарик налагодив тісні контакти з керівництвом Української Народної Республіки. Був особисто знайомий з М.Грушевським та іншими членами Центральної Ради.

Проте дані дослідження засвідчують, що симпатії Т.Масарика до національно-визвольних змагань українського народу сягають давнішого періоду.

За твердженням галицького громадського і педагогічного діяча І.Брика, першим серед українців “серйозну знайомість” з Т.Масариком ще в 1893 р. налагодив І.Франко. 1901 року він видав переклад вибраних поезій К.Гавлічека і присвятив його Масарикові на “доказ широкій прихильности” [9, 2]. Як посол до австрійського парламенту, Т.Масарик 1908 року взяв участь у

дебатах з приводу польсько-українських взаємин у Галичині, відстоював право галицьких українців на вільний розвиток [7, 1483].

Взаємна прихильність, основою якої виступало прагнення чехів та українців здобути незалежність, стала визначальним чинником того, що в 1920-х–1930-х рр. Чехо-Словацьчина “зібрала серцевину української нації – її елітарну інтелектуальну частину”, яка “зворушила суспільно-мистецький рух в усій Європі та поза її межами” [10, 4]. Виявом приязні чехів до вигнанців з України став інсценізований похід, організований 30 липня 1922 р. у Подебрадах місцевими громадськими організаціями, який Софія Русова назвала “святом єднання і братолюбія” [11, 60]. За її словами, він наче виніс “на далекий обрій чудове гасло єднання двох славянських націй, взаємної допомоги двох народів в страшну хвилину нещасної долі одного з них” [11, 61].

Та попри велику увагу до проблем і потреб емігрантів з боку чеського уряду, яка “підносила” їх буття за межами рідної землі, становище втікачів було часто принизливим, оскільки чехи, сприяючи підготовці кадрів для майбутньої Української держави, “дозволяли тільки навчати або навчатися, бути лише студентом чи професором”. У країні панувало безробіття, і уряд забезпечував працею насамперед своїх громадян [12, 357]. Особливо ускладнилися умови перебування українців у Чехо-Словацьчині у зв’язку з прийняттям СРСР до Ліги Націй (1934), розгортанням світової економічної кризи та нормалізацією відносин ЧСР із Радянським Союзом, що в 1935 р. призвело до підписання пакту неагресії і взаємодопомоги між цими двома державами [7, 3744].

Сірість, обмеженість, чвари, нестатки, невлаштованість емігрантського життя – про все це йдеться в епістолярній спадщині, у численних публікаціях відомих українських діячів-емігрантів. Їхні біль і туга вилилися в художньому слові, зокрема у віршах О.Олеся:

У вигнанні дні течуть, як сльози,
Думки в вигнанні сплять, як мертві,
Солодкі спогади сичать, як змії,
Душа риде, як дитина.

Душа розірвана, як рана...
Бальзам далеко так, як сонце.

А сонце, сонце як і щастє,
Там, там, лише в краю коханім [13, 7].

Початки допомоги українцям у Чехо-Словаччині на урядовому рівні пов'язані з розробкою в 1921 р. з ініціативи Т.Масарика плану організації культурного життя емігрантів із колишньої Російської імперії, який отримав назву “Російської допомогової акції” [14, 478]. Основним її завданням стало забезпечення в межах ЧСР належних умов для збереження етнокультури російських, українських і білоруських переселенців. Головними знаряддями для реалізації цього плану уряд обрав громадські культурно-освітні об'єднання, наукові установи та навчально-виховні заклади. Саме завдяки такій позиції чеського уряду стали можливими перенесення в 1921 р. з Відня та організація діяльності на теренах чеської столиці Українського вільного університету (УВУ) – хронологічно першої української високої школи не тільки в Чехо-Словаччині, але й за межами України взагалі.

За планами чеського уряду, роль посередника між ним та українською еміграцією покладалася на створений у Празі в липні 1921 р. Український громадський комітет, управу якого очолив М.Шаповал¹. У березні 1924 р. одним із його заступників стала С.Русова [15, 9].

Український громадський комітет у ЧСР постав як приватне добродійне товариство, “що має метою всебічну допомогу українській еміграції” [15, 6-7]. Діяв на підставі статуту, затвердженого чехо-словацьким урядом 1 липня 1921 р., за матеріальної допомозги Міністерства закордонних справ Чехо-Словаччини. Як показує схема організації УГК (додаток 1), важ-

---

¹ Шаповал М.Ю. (1882–1932) – політичний і громадський діяч, публіцист, соціолог, письменник; член Революційної української партії, один із організаторів і лідерів Української партії соціалістів-революціонерів; член Української Центральної і Малої Рад (1917–1918); генеральний секретар, згодом голова Українського національного союзу; міністр пошт і телеграфу в уряді В.Винниченка; міністр земельних справ в уряді В.Чехівського. На еміграції – секретар дипломатичної місії УНР в Будапешті (1919–1920); голова УГК (1921–1925), співзасновник українських високих шкіл у ЧСР (УГА, УВПІ, УСІ); видавець і співредактор журналу “Нова Україна” в Празі (1922–1928).

ливим напрямом його діяльності стала організація українських освітніх установ, потреба яких диктувалася кількома причинами.

Найголовнішою серед них можна вважати прагнення підготувати кадри національно свідомих, кваліфікованих спеціалістів для потреб майбутньої незалежної Української держави, активно підтримане, як уже зазначалося, урядом Чехо-Словаччини. Крім того, переважну частину українських політичних емігрантів у ЧСР становили високоосвічені фахівці, діяльність яких з початку ХХ століття підпорядковувалася утвердженню та поширенню національної ідеї на рідній землі. Свій найвищий вияв вона знайшла у формах роботи, запроваджених у час боротьби за незалежну Українську державу 1917–1920 рр. 3-поміж них – перші українські академіки, вчені світового рівня, визначні державні та культурно-освітні діячі й педагоги – “ціла плеяда небуденних особистостей” [10, 6]: Д.Антонович, Л.Білецький, І.Горбачевський, С.Дністрянський, Д.Донцов, Д.Дорошенко, О.Колесса, М.Лозинський, С.Русова, С.Сірополко, С.Смаль-Стоцький, В.Старосольський, Ф.Щербина. А тому й за межами України їхня діяльність вимагала подальшого розвитку. У 1924 р. більшість із них об'єдналися в Український академічний комітет на чолі з першим ректором Українського вільного університету в Празі О.Колессою і професором УВУ та УВПІ О.Шульгіним. До 1934 р. УАК фактично виконував функцію української національної комісії з проблем міжнародного наукового співробітництва, забезпечував участь українських наукових установ в еміграції та Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в міжнародних з'їздах, конференціях, репрезентацію української науки у світі, організацію українських наукових з'їздів (1926, 1932), пропам'ятних академій – на честь О.Кобилянської (1928), М.Грушевського (1935), С.Смаль-Стоцького (1936) та ін.

Не менш важливим чинником зосередження уваги УГК на проблемі розбудови освітніх інституцій стало велике скупчення в Чехо-Словаччині студентської молоді: якщо на перше вересня 1923 р. тут налічувалося 1360 українських студентів (з них 1255 осіб – безпосередньо в Празі), то на перше березня 1924 р. їх стало майже 1900 [1, 211].

Серед найбільших заслуг Українського громадського комітету – відкриття в ЧСР українських вищих і середніх навчальних

закладів: Української господарської академії, Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова; матуральних курсів (середньошкільних класів) і реальної гімназії. Особисто М. Шаповал виступив засновником Інституту громадознавства (з 1929 р. – Український соціологічний інститут). При УГК також діяли товариства: пластичного мистецтва, яке стало засновником Української студії пластичного мистецтва в Празі (фактично вищого навчального закладу), музичне, українських письменників, допомоги культурним силам в Україні та Український громадський видавничий фонд.

Для досліджуваної проблеми особливо важливою є інформація про ті установи, в організації яких брала участь, у яких працювала або з якими тісно співпрацювала С. Русова. Хронологічно першою серед них є *Українська господарська академія в Подєбрадах*.

“Юридично управлене” існування Української господарської академії, метою якої визначалася підготовка “свідомих працівників на полі відбудови економічного життя України...” [16, 62], розпочалося у травні 1922 р., а її урочисте відкриття відбулося 22 жовтня 1922 р. [17, 36]. Першим ректором академії став І. Шовгенів – батько Олени Теліги.

Як підтверджує схема організації цього вищого навчального закладу, в 1927 р. академія мала три факультети: агрономічно-лісовий (об’єднував 19 кафедр); інженерний і економічно-кооперативний (по 20 кафедр) [18, 175]. Тут працювали 118 викладачів, з них 92 – українці. Навчання було безкоштовним. Крім того, діяв фонд стипендій для студентів. За 10 років функціонування в академії навчалося 786 слухачів, переважно українців, – дійсних (із закінченою освітою) і вільних (без середньої освіти, але не нижче шести класів середньої школи). Закінчили УГА й отримали інженерні посади в 16 країнах світу 559 осіб.

Відзначаючи десятилітні заслуги академії перед українською спільнотою, ужгородська газета “Українське слово” писала: “... В стінах цієї єдиної нашої національної політехніки протягом десяти літ реально куються підвалини психологічної соборності цілої нації та виховуються міцні старшинські кадри, що мають стати на чолі активних змагань в напрямі господарської відбудови українських земель...” [19, 4].

Таким чином, Українська господарська академія виступала не тільки важливим центром фахової підготовки молоді за межами України, але і її національно-громадянського становлення.

З ліквідацією в 1932 р. Української господарської академії (через різке зменшення фінансування чеським урядом емігрантських установ) її працю до 1944 р. продовжував платний Український техніко-господарський інститут заочного навчання (УТГІ). У 1933 р. на його базі відкрилися курси українознавства з метою “...дати систематичне знання, необхідне кожному свідомому українцеві...” [20, 95]. Викладачі УТГІ розгорнули активну видавничу діяльність. Так, 1940 року тут вийшов курс лекцій за редакцією Д. Антоновича під назвою “Українська культура”, в якому проблемам розвитку освіти на етнічних територіях присвячені дві наукові розвідки: “Народна освіта на українських землях і в колоніях” С. Сірополка та “Школа й освіта на Україні” В. Біднова [21].

Провідним осередком української педагогічної науки і першим за межами України вищим педагогічним навчальним закладом став відкритий з ініціативи Українського громадського комітету в Празі *Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова*.

Цікавими і для сьогодення є міркування щодо потреби гуманітарної освіти молоді, підготовки вчителів-громадян, висловлені редакцією празького часопису “Український студент” у червні 1923 р. За її переконанням, думка про те, що першим кроком у розбудові незалежної держави є створення матеріальних підстав української культури, розвиток техніки та інтенсифікація господарства, є хибною. Організоване громадянство поневоленої нації, підкреслювали прихильники ідеї заснування вищої української педагогічної школи на чужині, насамперед повинно готувати кадри культурно-політичних борців. І в перших лавах цих борців мають іти педагоги, бо “...лише широкою освітою та вихованням піднесемо ми на вищі шаблі свідомості національної й людської нації народ, бо від цієї свідомості та відповідного виховання залежить, чи розбудеться він нарешті свого рабства й ганебної ролі погною для інших народів та чи стане від них незалежним. ...Малюючи об’єктивно пляни майбутнього, мусимо погодитися, що головний тягар боротьби впаде знов таки на педагога українця” [22, 60].

Ідея заснування в Празі вищої педагогічної школи, яка б готувала кадри національно свідомих, освічених педагогів для різних типів українських шкіл та діячів “на полі духової культури українського народу”, виникла в керівному складі УГК ще в серпні 1922 р., коли минула перша хвиля організації Української господарської академії [15, 43]. 15 січня 1923 р. вона була винесена на загальні збори його членів і отримала цілковите схвалення. Для її реалізації збори обрали спеціальну комісію в складі лектора Української господарської академії С.Русової, керівника культурно-освітнього відділу УГК І.Паливоди та вчительки О.Галаган. Сюди ж *ex officio* увійшли члени управи Українського громадського комітету М.Шаповал, Н.Григорійв і М.Галаган. Дещо пізніше до них приєднався О.Ейхельман.

На засіданні комісії з питань організації УВПІ, яке відбулося у квітні 1923 р., вирішено запросити на посаду директора інституту колишнього доцента Кам'янець-Подільського державного українського університету, а згодом професора Львівського університету Л.Білецького. За рішенням Українського громадського комітету інституту було присвоєно ім'я Михайла Драгоманова, котрий “в лиху добу темної ночі підняв на еміграції голос в оборону України і все життя заповідливо працював над створенням основ укр. національної культури й визвольної ідеології” [23, 154].

Урочисте відкриття УВПІ відбулося 7 липня 1923 р. – в день відзначення другої річниці діяльності Українського громадського комітету. Спочатку інститут діяв як дворічний вищий педагогічний навчальний заклад, який мав готувати вчителів для початкових шкіл та організаторів позашкільної освіти й адміністративно підпорядковувався УГК. Після ліквідації в 1925 р. Українського громадського комітету – як чотирирічний – для підготовки фахівців середніх шкіл та організаторів шкільництва й народної освіти з безпосереднім підпорядкуванням чеському Міністерству освіти. Структура та програма діяльності УВПІ знайшли відображення у його статуті. (Додаток 2).

Інститут мав три факультети: історико-літературний (з відділами літератури й мистецтва та історії і суспільних наук); математично-природничий (з відділами математики й фізики та природничих наук) і музично-педагогічний (з вокальним та інструментальним відділами). У різні періоди в ньому діяло від 23 до 39 кафедр, на яких викладалося понад 100 дисциплін. При

цьому на першому плані були українознавчі предмети (“з особливим узянням історії відродження України”) [23, 152]. Повчальним для сучасної вищої педагогічної освіти в Україні є перелік дисциплін, які викладалися на кафедрі педагогіки: історія педагогіки (їй відводилася першорядна роль у формуванні національного педагогічного світогляду вихованців), загальна та експериментальна педагогіка, педагогічна психологія, дидактика, дошкільне й позашкільне виховання, позашкільна освіта, школознавство, нові форми шкільних організацій та ін. Зважаючи на обставини емігрантського життя, в інституті вивчалися чеська, французька, німецька, за бажанням – і англійська мови. Організований за зразком тогочасних вищих навчальних закладів Західної Європи, УВПІ не копіював їх, а, навпаки, від “чужих народів” прагнув узяти “нові і кращі придбання чистої науки, пристосовуючи їх до українського ґрунту” [23, 153].

Упродовж десятирічної історії (УВПІ припинив свою діяльність у 1933 р.) тут працювали 92 викладачі, з них 80 українців, серед яких: А.Артимович, Л.Білецький, Д.Дорошенко, А.Животко, С.Рудницький, В.Сімович (другий ректор інституту), С.Сірополко, В.Січинський, Я.Ярема. За час існування української високої педагогічної школи курс навчання закінчили 178 слухачів. З його стін вийшли українські поети і прозаїки, громадські діячі Ю.Дараган, Г.Мазуренко, Ю.Шкрумеляк, М.Обідний, О.Теліга.

Аналіз літератури підтверджує, що викладачі інституту займалися не тільки навчально-виховною роботою, але й проводили активну видавничу та наукову діяльність. Наукові розвідки вони мали змогу публікувати у видавництві “Сіяч”, створеному при УВПІ 1924 року для задоволення “потреби Педагогічного інституту виданням книг наукового змісту, спеціальних підручників та взагалі книжки педагогічного та наукового характеру зі всіх галузей знання в українській мові” [24, 35]. У зверненні управи видавництва до українських викладачів і студентів підкреслювалося: “...Усяка книга в українській мові – є придбанням української культури. Видавниче товариство має бути дитиною цілої студенської та професорської корпорації Інституту – його честю й гордощами...” [25, 36-37]. Свою діяльність “Сіяч” розвивав, користуючись членськими паями та субсидіями інституту: було видано 44 книги в

кількості 5506 примірників, у тому числі три праці С.Русової: “Теорія педагогіки на основі психології” (1924), “Дидактика” (1925), “Нові методи дошкільного виховання” (1927) [26, 93].

Науковим періодичним органом Українського високого педагогічного інституту стали збірники праць його професорів, яких вийшло три томи. Перший (1929 р.) містив статті 28 авторів з різних наукових ділянок, “заступлених” в інституті. Другий том побачив світ у 1932 р. – з працями 22 авторів, половина з яких стосувалася чесько-українських взаємин. Цього ж року УВПІ видав спеціальний “Драгоманівський збірник”, що містив 15 статей, присвячених особі й діяльності патрона інституту. У кожному з них С.Русова вміщувала свої статті (“Рабіндранат Тагор – виховник”, “Казки Божени Немцовой”, “Картина споминів про Михайла П. Драгоманова”).

Професорсько-викладацький склад УВПІ здійснював наукову діяльність і в різного роду наукових товариствах як в самому інституті (Товариство ім. Г.Сковороди, з 1925 р. – Науково-педагогічне товариство; Біологічне товариство, згодом, з 1928 р., – Математично-природниче товариство), так і поза ним (Історико-філологічне товариство, Товариство прихильників книги, Педагогічне товариство, Лінгвістичний гурток).

Вишевикладене свідчить про великі заслуги УВПІ перед українським громадянством, на що вказував львівський часопис “Діло” ще в 1933 р.: “Інститут, крім поглиблення нашої культури, причинився до забезпечення народіві доброї слави та навязання культурних звязків з представниками інших національностей...” [27, 2].

Дочірньою установою Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова була *Українська реальна гімназія*, заснована 1925 року в Празі й остаточно затверджена декретом Міністерства освіти ЧСР від 29 травня 1926 р. [28, 183].

Її першим директором став доктор психології УВПІ Я.Ярема. З початку діяльності гімназія мала перші, треті, п’яті та два старших класи. Навчання проводилося за програмами аналогічних чеських державних навчальних закладів. Інспекційний контроль за діяльністю здійснювало чеське Міністерство освіти, яке призначило для цієї мети спеціального інспектора. Проте

адміністративно гімназія підлягала УВПІ, частиною якого вона, власне, і була. Інститут мав спеціального референта для справ гімназії. У звіті дирекції Української реальної гімназії за час з 31.IV.1925 р. до 30.VI.1926 р. вказувалося, що вона заснована при педагогічному інституті як “зразкова школа, в якій студенти Інституту мали б можливість свою педагогічно-теоретичну освіту поповнити пізнанням педагогічної практики...”. Передбачалося відвідування студентами старших курсів гімназійних лекцій, проведення ними пробних занять із наступним їх обговоренням за участю “фахового вчителя гімназії й відповідного методичного лектора” [29, 31-32].

Таким чином, гімназія виявилася своєрідною “школою вправ”, базою для формування навичок самостійної діяльності майбутніх учителів. Така співпраця високої і середньої шкіл може слугувати взірцем для наслідування вищими педагогічними навчальними закладами сучасної України.

За 20 років існування на чеських теренах (спочатку в Празі, з 1927 р. в м.Ржевниці, з 1930 р. – у м.Модржанах) Українська реальна гімназія виросла в навчальний заклад, який, крім знань, забезпечував високий рівень морального й національного виховання. Як писала С.Русова, гімназія та Українська господарська академія “склали маленькі, але міцні духовно оази української національної свідомості й можна бачити по тому юнацтву, що скінчило цю гімназію, що ця свідомість глибоко запала в душі наших дітей...” [30, 308].

Важливою і малодослідженою ділянкою праці української еміграції в Чехо-Словаччині стало створення в 1925 р. *Українського інституту громадознавства*, перейменованого 1929 року в *Український соціологічний інститут*.

Софія Русова підкреслювала, що потреба наукових соціологічних досліджень в Україні відчувалася вже давно, але за часів царської Росії організація установи для їх проведення була неможлива [31, 3]. Перший український соціологічний інститут за кордоном постав ще восени 1919 р. у Відні з ініціативи та за безпосередньою участю М.Грушевського. Проте з його поверненням 1924 року в Україну цей заклад припинив своє функціонування.

Подальші дослідження в галузі української соціології на еміграції очолив М.Шаповал. Мотиви, якими він керувався,

виступаючи ініціатором створення в Празі української науково-дослідної установи соціологічного профілю – Українського інституту громадознавства, найкраще розкривають такі слова вченого: “Відповідь про реальну програму визволення нам дасть або соціологія, або ...ніхто й ніщо. Мусимо через те поставити перед усіма, що чекають відповіді, поставити ясно: замість чекати – треба шукати відповіді і то там, де вона може бути: в науці про суспільство, в – соціології” [32, 41].

Проект інституту був розроблений М.Шаповалом у червні 1924 р. Наприкінці того ж року вдалося здійснити перші практичні кроки щодо його організаційного оформлення. Але фактична діяльність УІГ як приватної науково-дослідної установи розпочалася тільки 1 листопада 1925 р.

Детальне уявлення про його структуру дає виявлена схема (додаток 3), яка засвідчує, що в Українському інституті громадознавства діяли такі відділи: соціології і політики, народознавства, економіки й техніки та відділ правознавства. У свою чергу кожен із відділів мав семінари і кабінети для поглибленого вивчення окремих проблем (соціології, народного господарства, педагогіки тощо).

Директором Українського інституту громадознавства став М.Шаповал (у 1929 р. на деякий час – Л.Білецький), котрий водночас керував відділом соціології й політики. Відділ народознавства, у якому педагогічний семінар очолювала С.Русова, працював під керівництвом Н.Григорієва, згодом – Л.Білецького; економіки й техніки – В.Ковалюка, С.Гольдельмана, О.Мицюка; правознавства – С.Шелухина. Науковою радою (згодом Колегією) інституту керував О.Ейхельман.

Головною формою діяльності інституту були доповіді в семінарах та на засіданнях, а також численні виклади його членів як в Чехо-Словаччині, так і в інших країнах Європи й Америки (наприклад, лише один М.Шаповал упродовж своєї подорожі до США в 1930 р. зробив понад 100 доповідей на різні соціологічні теми).

Найпродуктивніший період функціонування інституту припадає на початок 1930-х років. У цей час вийшло шість випусків (три книги) збірника “Суспільство” – періодичного наукового органу, в якому публікували свої праці українські й зарубіжні вчені-соціологи. Водночас понад 50 творів побачили

світ як окремі видання, серед них – “Засади соціальної педагогіки” С.Русової [33, 56]. Наприкінці 1925 р. відділ народознавства приступив до видання збірника “Україна” французькою мовою з метою “ознайомити Європу з Україною в минулому й сучасному” [34, 3]. На жаль, відомостей про його появу в ході дослідження не виявлено. У 1930 р. вийшов збірник Українського соціологічного інституту “Народознавство”, серед авторів публікацій якого були Л.Білецький, Н.Григорієв, А.Животко, Г.Омельченко, М.Омельченко, С.Русова, М.Шаповал та ін.

Навіть цей неповний перелік видань вказує на активну наукову діяльність працівників соціологічного інституту.

У 1927 і в 1930 рр. М.Шаповал перебував у США й Канаді, де виступав з лекціями перед українськими емігрантами. Ця поїздка стала поштовхом до заснування при Українському соціологічному інституті заочного *Українського робітничого університету* за прикладом американського досвіду “листового” (кореспонденційного) навчання молоді.

Як автономна установа Українського інституту громадознавства УРУ розпочав діяльність наприкінці 1927 р. і керувався окремим статутом, затвердженим Кураторією інституту 30 жовтня 1928 р. Програма Українського робітничого університету заочного навчання передбачала створення факультету суспільних наук з курсами українознавства, суспільствознавства (соціології), сучасної політики. Були засновані також матуральні курси, на яких планувалося додатково вивчати спеціальні педагогічні дисципліни [35, 17-19]. Слухачем УРУ міг стати кожний українець, незалежно від віку і країни проживання, який умів читати й писати. Із зрозумілих причин цим правом не могли скористатися громадяни радянської України. Записалося до університету понад 500 осіб (переважно малоосвічені робітники), з них понад 70% перебувало на корінних (західноукраїнських) землях, а решта – в еміграції – майже в усіх країнах світу [8, 25].

За даними В.Трощинського, на початку 1929 р. в університеті заочно навчалися понад 600 осіб, які походили: із Галичини й Буковини – 36%, із Закарпаття – 18%; емігранти з Чехо-Словаччини – 19%, США – 11%, Канади – 6,5%, Франції – 5%; переселенці з інших країн – 4,5%. Вік слухачів коливався від 15 до 20 років. 62% з них становили робітники і 14,3% – селяни [36, 144].

Провідними дисциплінами в УРУ, як і передбачалося його програмою, були українознавство, суспільствознавство і "сучасні суспільні справи". Праця в робітничому університеті проводилася більшістю професорів і членів адміністрації безплатно. Як підкреслювала С.Русова, вони трудилися з "певною свідомістю що українській поневоленій народ потребує більш аніж який другий більш щасливий народ, наукового аналізу сучасних обставин як загально світових так і власного суспільного життя, потребує синтезу... способів власного визволення, а також науково роз'яснених причин що тримають його в неволі. Він – так мало освічений потребує науково установленого громадського світогляду і суспільної організованості. Розкинутий по 4 чужих державах вічно в утісках чужих влад, народ український має і громадянство розбите на безлич ідейних гуртків. Це усе зміцняє безпомічність укр. народу і український Вільний Інститут Громадознавства радо працює щоб поширити світогляд укр. громадянства і правдиво пояснити йому причини його підневільного життя" [31, 10].

З огляду на припинення як пожертв, так і оплати за лекції, дирекція УРУ спочатку скоротила обсяг діяльності, а потім і зовсім перестала видавати і відправляти студентам допоміжні матеріали. А на засіданні соціологічного інституту 9 квітня 1931 р. було ухвалено припинити роботу цієї важливої просвітницької інституції.

Ще однією автономною установою в складі Українського інституту громадознавства був *Український національний музей-архів*, який перейшов у його підпорядкування в 1925 р., після ліквідації свого засновника – Українського громадського комітету. Сучасні дослідники називають його першою ластівкою "по збиранню української історичної документації, в першу чергу пов'язаної з періодом визвольних змагань, з актуальними політичними подіями останніх років, зумовленими різними партійними орієнтаціями і світоглядними позиціями" [10, 6].

Діяльність Українського соціологічного інституту та його підрозділів, як і всіх інших українських культурно-освітніх інституцій у Чехо-Словаччині, найбільше залежала від урядових субвенцій, які на початку 1930-х рр. почали скорочуватися, що повело за собою згорання роботи цієї наукової установи. Поруч із матеріальною, соціологічний інститут спіткала і

духовна скрута: несподівана смерть у 1932 р. його організатора і керівника М.Шаповала.

І все ж співробітники УСІ знайшли в собі силу і мужність наперекір усім перешкодам продовжувати його діяльність до 1945 р. Проте в подальших роках діяльність інституту звелася до влаштування засідань та читання рефератів. Так, наприклад, у 1935 р. соціологічний інститут провів 20 наукових засідань, на яких було прочитано 19 доповідей [8, 26], у 1936 р. – 21, в 1937 р. – 11 [31, 12 зв.]. З цього приводу С.Русова писала: "... хоча для усякої наукової установи дуже потрібні матеріальні засоби але ще потрібніші науковий ентузіазм, енергія робітників і їх витриманна праця, їх віра в її обов'язковість, особливо на тлі страшної пасивності нашої еміграції" [31, 12 зв.-13].

Оцінюючи заслуги українських високих шкіл у Чехо-Словаччині, М.Семчишин зазначав, що з усіх форм національного еміграційного культурного процесу 20-х–30-х рр. вони виявили себе найбільш успішно і творчо, адже забезпечували реалізацію великого і важкого завдання: "виховати і вишколити нові кадри інтелектуальних працівників які, хай в умовах чужини, зуміли б продовжати розбудову української науки..." [2, 522]. Вищевикладене підтверджує також висновок О.Ольжича, який наголошував на іншому аспекті діяльності українських високих шкіл у ЧСР: вони зумовили відновлення "безпосереднього зв'язку нашої наукової творчості з науковим життям Західної Європи" та сприяли піднесенню її до західноєвропейського рівня. При цьому, стверджував поет і політичний діяч, українська наука "в своїх стимулах зберегла... свою самовистарчальність, бо завжди була наставлена на українську проблематику та виявляла сильний національний патос!" [37, 220].

Українська політична еміграція в ЧСР приділяла велику увагу розгортанню видавничої діяльності. Чехо-Словаччина стала другою після Німеччини країною з найбільшою еміграційною видавничою продукцією: з 1921 до 1940 рр. тут вийшло понад 1500 українськомовних видань, з них 73% – наукових [38, 152].

Крім уже згадуваних високошкільних видавництв при УГА та УВПІ, лише в одній Празі у міжвоєнний період діяло п'ять

---

¹ Тут пафос.

українських видавництв, виходило 98 газет, бюлетенів, журналів. Найбільшим серед них у 20-х рр. виявився Український громадський видавничий фонд (УГВФ), створений 1 травня 1923 р. з ініціативи та за участю Українського громадського комітету. Метою УГВФ стало “видання наукових праць, підручників для високих і середніх шкіл, народньої наукової літератури та найкращих творів красного письменства...” [39, 4].

Поруч із турботою про розвиток науки, освіти, фахової підготовки молоді, розгортання видавничої справи, українська еміграція в ЧСР зосередила увагу на роботі з жіноцтвом: їх побутовому облаштуванню та працевлаштуванню, залученні до активної громадської праці, насамперед у царині допомоги сиротам і дітям дошкільного віку, національному освідомленню. Саме з цією метою при Українському громадському комітеті в 1921 році була створена спеціальна жіноча секція в складі його медико-санітарного відділу. У 1922 р. вона реформувалася в окремий підрозділ УГК, який очолила С.Русова. Оскільки організована діяльність українського жіноцтва з тих пір перебувала під її безпосереднім впливом, то зміст культурно-освітньої праці Софії Русової серед українок-емігранток аналізується більш детально нижче.

Організаційну та практичну культурно-освітню роботу, започатковану Українським громадським комітетом, продовжив після його розпуску в 1925 р. Український комітет. На його загальних зборах у серпні 1926 р. було обрано постійну управу в складі Н.Григорієва (голова), С.Русової, К.Цуркана, С.Шелухина. Редакція празького українського журналу “Нова Україна” висловила сподівання, що “діловий тон Заг. Зборів і громадсько вихований склад членів УК дають надію, що УК виконає свою тяжку задачу не згірше Громадського Комітету...” [40, 85-86].

Певну роль у житті емігрантів відіграв “Союз українських установ і організацій в ЧСР”, заснований у 1926 р. членами різних українських осередків з Праги, Подебрад, Пшібраму та Брно “для координації справи захисту матеріального, культурного й правного становища української еміграції” [41, 163]. Протокол про створення цього громадського об’єднання

підписали Л.Білецький, М.Галаган, Н.Григорієв, С.Русова, М.Шаповал, С.Шелухин, Я.Ярема [41, 150].

Загальною оцінкою культурно-освітніх зусиль українців у Чехо-Словаччині в міжвоєнний період можуть бути слова С.Русової: “Якщо нашій празькій еміграції можна робити докір, що вона не завоювала собі перед Європою певного політичного становища й не виявила бажаної політичної акції, то не можна не визнати, що завдяки матеріальній допомозі Чеського Уряду вона визначилася своєю культурною працею й придбала шану нашій науці...” [42, 280].

Таким чином, незважаючи на відрив від рідних коренів, складні умови життєдіяльності, українці, які через політичні обставини змушені були на початку 20-х рр. ХХ ст. масово емігрувати і зосередилися переважно в Чехо-Словацькій Республіці, залишили глибокий слід у культурно-освітньому житті української еміграції загалом та ЧСР зокрема, спричинилися до бурхливого розвитку української освіти і науки за рубежом.

2. Причини еміграції та особливості розгортання діяльності С.Русової за межами України

З'ясування питання про чинники, які сприяли активному включенню С.Русової в різнобічну діяльність української еміграції у ЧСР, потребує передусім ретроспективного аналізу обставин її виїзду за межі України та розкриття умов життя за кордоном.

Сучасна історико-педагогічна література з досліджуваної проблеми містить певну інформацію про причини еміграції С.Русової. Зокрема І.Зайченко, І.Пінчук та О.Проскура, опираючись на окремі думки з її споминів, справедливо зазначають, що С.Русова “не могла бути байдужою до атмосфери шпигунства, доносів, недовіри, переслідування українців, яку приніс новий режим, і прийняла рішення емігрувати” [43, 14]. Дослідники Т.Ківшар, Г.Дацюк підкреслюють, що Софія Русова поплатилася еміграцією за “... свою палку до України любов...” [44, 61]. На труднощі з виїздом діячки за кордон вказують Й.Голенда і В.Кемінь [45, 240; 3, 140]. В.Передирій і Л.Смоляр тільки констатують факт виїзду С. Русової до ЧСР, оскільки предметом їхнього дослідження були інші аспекти діяльності вченої.

Джерельною базою для відтворення обставин трагічної події в життєписі 65-річної жінки, яка позбавила її можливості працювати для блага свого народу безпосередньо в Україні, зрештою змусила навечно залишитися на чужині, стали архівні документи, праці й епістолярна спадщина С.Русової та матеріали численних публікацій про неї на сторінках українських періодичних видань 1920-х–1930-х рр., які виходили в Чехо-Словаччині, Польщі, Франції, США, Канаді, на Далекому Сході, в Західній Україні. На основі їхнього аналізу встановлено, що після поразки національних визвольних змагань українського народу С.Русова не мала наміру покидати рідну землю. По-перше, евакуація здавалась їй “слабодухістю, якоюсь невитривалістю” [42, 218]. По-друге, вона була переконана, що тікати з України “має право лише той, кому загрожує смерть...” [46, 16]. І, по-третє, злигодні евакуації з Києва разом із Міністерством освіти УНР, що тривали з лютого до червня 1919 р. (Вінниця – Кам'янець-Подільський – Рівне – “братня Галичина”, зокрема Станиславів,

Борщів, Скала – знову Кам'янець-Подільський), утвердили Софію Русову в такій думці: “ніякий ворог не примусить мене покинути Україну і за її межами шукати забезпеченого життя...” [46, 14-15]. Саме тому в евакуаціях 1920 р. вона участі не брала: осівши в захопленому більшовиками в липні того ж року Кам'янці-Подільському, надіялася продовжити національно-освідомлюючу працю. Викладала педагогіку в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, що підтверджує виявлене у ЦДАВОВУ України посвідчення (№ 769 від 14 грудня 1920 р.) за підписом комісара університету, в якому зазначено: С.Русова є “служачий Радянської Установи...” [47, 26].

Як зауважувала в 1921 р. редакція газети “Українська трибуна” (Варшава), більшовики “дуже пишалися тим, що ... Софія Русова цілком погодилася з совітською владою і діяльно працює в різних совітських установах...” [48, 4]. Насправді ж головним обов'язком в умовах радянської дійсності вона визначила захист українства, боротьбу за національну освіту, культуру, “гідність українських інституцій” [46, 15]. Свідченням такої позиції став її виступ на учительському з'їзді, організованому новою шкільною владою в Кам'янці-Подільському, де С.Русова “одразу взяла супроти большевиків незалежний тон й одверто-негативне відношення до всіх пакостей, які вони робили”, виступила “і в інтересах учительства, і в обороні національної школи”. “Як не тяжко, а треба працювати на українському терені, треба мати на очах наші золоті жовті поля і блакитне небо”, – ці сміливі слова просвітительки зал зустрів оплесками, а головуючий на з'їзді більшовик Дубина – стуком кулака об стіл [42, 245].

З кожним днем зростала розбіжність у поглядах С.Русової та представників нової адміністрації на організаційні й науково-методичні засади функціонування освітньо-виховних закладів. Сама педагог з цього приводу писала: прибулі до Кам'янця-Подільського організатори радянської освітньої справи стали “роз'яснити”, що з метою комуністичного виховання діти, навіть ті, які мають батьків, повинні постійно жити в “Дитячих хатах” – від зовсім “ніжного віку” – до 15-16-річних хлопців, які в “часи війни та революції перейшли через огонь і воду”. Аргументи С.Русової щодо абсурдності такої практики були сприйняті як “застарілі думки одсталого від духа часу “товарища” [49, 17].

Враження від життя вихованців у подібних “Дитячих хатах” у Кам’янці-Подільському й Вінниці педагог висловила таким чином: “Не було в їх життю ніякого певного пляну-ладу, як не було і в навчанні жадної системи. Усе було якесь ходульне, ніхто до цих дітей не підходив зі щирою ласкою... Лунала одна російська мова” [49, 18].

Ускладнювалася ситуація і в головній цитаделі українства – в Кам’янець-Подільському університеті. За словами С.Русової, у 1921 р. більшовики стали потроху “підкопуватися” “під нашу твердиню”, направляючи своїх комісарів, яким “мусів коритися і ректор, і ті, що мали право брати участь в професорській раді” [42, 247]. Із призначенням комісаром університету П.Куцяка (більш відомий під псевдонімом Сава Чалий) життя професорсько-викладацького складу стало нестерпним [50, 124]. Він та новопризначений ректор М.Сидорак “зруйнували... автономію” університету, “замінили собою професорську раду, всі справи вирішували самодержавно...” [42, 254].

Сутність їхньої діяльності С.Русова розкрила у статті “В Кам’янецькому університеті (Вражіння з останніх часів)” – хронологічно одній із перших публікацій, що з’явилися за межами України, яка започатковує еміграційну теоретичну спадщину педагога. Як писала С.Русова, зусиллями нового керівництва університет перетворився “на якусь хуторну установу, в якій ніхто і не згадував про наукові питання” [51, 2]. Головним у змісті роботи вищого навчального закладу стало “здобування харчу”: усім “були роздані робітничі картки, ... призначений... мінімум праці на городі, 8 годин що-дня”, для “молодих і старих, ... студентів, членів родин професорів від 14 до 72 літ”: спочатку шість днів на тиждень, а згодом – усі сім. Виконання визначеного обсягу роботи перевіряли “контролери” з числа комуністів [51, 2].

Наведена цитата свідчить про те, що викладачів було “обернуто” фактично в батраків, які мусили працювати на університетських городах – тільки за цієї умови вони діставали “зеленину й обід у студентській їдальні” [51, 2]. Цей висновок підтверджують також спогади подільського губернського комісара освіти часів Центральної Ради В.Приходька: “Таких старих і поважних людей як б. професор математики Катеринославського Гірничого Інституту Федорів або відома діячка

С.Ф.Русова, можна було зустріти раненько з лопатами чи сапами по дорозі на город, або ввечері – по дорозі з роботи...” [50, 125]. Як зауважував В.Приходько, Сава Чалий на десять років випередив Сталіна і вже в 1920 році захопився ідеєю колективізації. Жодний професор, писала з цього приводу С.Русова, не мав “нічого мати власного: дрова по квартирах ходили й одбирали... На полі стояла сторожа з комуністів і лапала кожного, хто осмілювався з власного городу накопати кошик бараболі або нарвати з десятків огірків”. Все це вважалося колективною власністю. Проте через нерозпорядливість керівництва університету непосильна праця викладачів і студентів виявилася даремною: “загибло продуктів на десятки мільйонів” [51, 2].

Закономірно, що початок навчального року за таких умов постійно відкладався: у 1921 р. лекції розпочалися тільки в кінці листопада. Це, в свою чергу, породжувало масовий відтік студентів і висококваліфікованих викладачів, вело до втрати авторитету одного з перших українських вищих державних навчальних закладів.

Аналізуючи наукову діяльність призначених радянською владою керівників університету, С.Русова зазначала: вони “бралися самі читати лекції і по економічним наукам і по біологічним і соціальним”, що викликало “лише сміх у студентів” [51, 2].

Одноосібне авторитарне управління, нехтування думкою професорської ради, погрози тим, хто насмілювався “висловити осуд” господарській діяльності ректора і комісара університету, поступово переростали у звинувачення в контрреволюції, у репресії щодо викладачів. На одному із засідань професорської ради Сава Чалий заявив: “Не пройде рік, як на цих фотелях будуть сидіти не контрреволюціонери, а червоні комуністи” [51, 2].

У примітці до статті “Софія Русова” тодішнього доцента Кам’янець-Подільського українського університету Л.Білецького про цей період університетського життя читаємо: “Професори університету заарештовані; професор історії П.Клименко... чрезвычайкою розстріляний” [52, 11].

І хоч шкідлива діяльність Сави Чалого в Кам’янець-Подільському університеті була офіційно засуджена радянською владою, наукова праця, зокрема й викладання педагогічних

дисциплін, підготовка вчителів, не могли задовільнити С.Русову. З болем і розчаруванням вона запитувала: “нащо було руйнувати гарно організовану інституцію, коли радянська влада виголошує скрізь велику потребу в культурі, в освіті? Нащо було знищувати автономію університету, даючи абсолютну владу таким далеким від науки людям...?” [51, 3].

Обставини, що склалися на кінець 1921 р. в Кам'янці-Подільському, остаточно похитнули сподівання вченої на можливість працювати у нових для себе і для всього національно свідомого громадянства умовах. Як закономірні сприймаються її нові думки: “Все це бачити й мовчати і знову з катами зустрічатися на засіданнях, працювати з людьми, які знушаються над Україною – ні, краще смерть!” [46, 16]. Оправданими є і нові рішучі дії С.Русової: в Кам'янці-Подільському “атмосфера створилась така, що я не могла вже довше терпіти, фізичне винищення молоді, русифікація, що провадилась під лицемірною українізацією, – все це примусило мене таки вирватись з того пекла” [42, 259]. Виявлені в процесі дослідження матеріали дають змогу стверджувати, що намір С.Русової емігрувати підтримав і М.Грушевський. За його переконанням, більшовицька “чистка” не оминула б і її [53, 5].

У 1923 р., задовільняючи широкий суспільний інтерес до питання про причини, які спонукали її до виїзду за межі рідної землі, Софія Русова вмістила у варшавській “Трибуні України” статтю “Чому я опинилася на еміграції”. Конкретні, лаконічні відповіді на це питання як узагальнення вищеозначених чинників її виїзду за кордон наводимо в повному обсязі: “Через те, що з більшовиками я органічно не могла працювати: серед брехні, постійних компромісів не можлива одверта, твердо визначена робота! Через те, що я не могла підлягати постійно якимсь диким вимогам, які втручалися в інтимне приватне моє життя, не давали вільно дихати, примушували перетворюватися в дикуна без елементарних умов цивілізованого життя! Через те, що бачити все жахливе, що творилося навкруги й мовчати – для мене було неможливим... До цього додалося моє власне приватне бажання дати онуці освіту, вирвати її з того пекла, де вона могла лише притупити розум і огрубити серце” [46, 16].

Зі спогадів С.Русової та О.Русової-Базілевської [42; 54], зі статті вченої “Чому я опинилася на еміграції” довідуємося, що перші дві спроби перейти Збруч (тодішній кордон між радянською Україною і Польщею) – у червні та “під осінь” 1921 р. – закінчилися для неї невдало. Разом із внучкою Олею, яка перебувала на її утриманні, С.Русову було затримано і повернуто до Кам'янця-Подільського. Тільки за третім разом, у грудні 1921 р., вдалося вирватися з “країни неволі, смутку, неправди і руїни”. Покидала рідну землю Софія Русова з “одним палким бажанням усі свої старі сили віддати на визволення... народу, щоб знову пишалася... й волею, і наукою, і багатством” Україна [42, 260-261].

Отож не для “панства нещасного і лакомства лукавого”, не для спокійного життя і вигоди залишила Софія Русова “палаючу і скривавлену в догоряючих повстаннях Україну”, а для того, щоб мати змогу працювати для її національного відродження [55, 1181].

У процесі дослідження встановлено, що перебратися з Боршева (на Тернопільщині), де С.Русова зупинилася після переходу кордону у місцевого судді, колишнього члена Української Центральної Ради, згодом губернського комісара Поділля Г.Степури (розстріляний більшовиками в 1939 р.), їй допомагало львівське національно свідоме громадянство. Так, у листі до С.Русової від 17 грудня 1921 р. К.Малицька повідомляла, що вислала втікачі “на дорогу і найконечніші перші потреби 6000 мк.”, зібраних львів'янами. Водночас просила зателеграфувати, коли і яким поїздом Софія Федорівна прибуде до Львова, щоб її зустріти [56, 38].

Вивчення праць сучасників С.Русової засвідчує, що до Львова вона прибула 23 грудня 1921 р. [57, 281]. А новий, 1922 рік, святкувала серед найкращих, за її словами, представників галицької інтелігенції – родин Федаків, Паньківських, Рудницьких. Тоді ж львів'яни вперше урочисто відзначили ювілей просвітительки – 65-річчя від дня народження та 50-річчя педагогічної діяльності (з часу відкриття в 1871 р. першого дитячого садка у Києві), а вона виступила перед педагогічною громадськістю галицької столиці (у Товаристві наукових викладів імені П.Могили) з доповіддю на тему “Індивідуалізм у вихованні і суспільному житті” [58, 4].

“Якби мене не тягло до сина, – напише згодом С.Русова (в той час Юрій Русов уже знаходився на університетських студіях

у Відні – *О.Дж.*), – я б з великою охотою залишилася у Львові, щоб додати й своєї праці на користь українського народу в більш свободних умовах” [42, 262].

На Різдво 1922 року С.Русова вже була в Тарнові (Польща), де тимчасово осів екзильний уряд УНР і де її радо прийняла родина І.Огієнка. Саме тут вона вперше усвідомила весь трагізм становища емігрантки. “Страшна молитва біженців з рідного краю, емігрантів бездомних” під час Різдвяного Богослужіння зумовила появу статті С.Русової “Свята на чужині”. У ній звучать біль розлуки (“син не знає, де мати, дружина не знає, де батько її дітей”), розпач та страх перед майбутнім (“по один бік руїна і привід¹ смерті, по другий бік чужина й безпросвітня мандрівка, голод, самотність. Тяжка Божа кара!”). Водночас публікація пронизана надією на повернення додому, за Збруч, і вірою в те, що “талановиті народи не вмирають”, що й “тут можна працювати усе для неї, для рідної неосяжної України” [59, 3].

У січні 1922 р. С.Русова переїхала до Відня й оселилася в розташованому недалеко від нього курортному містечку Бадені, де зупинився син Юрій із сім’єю. Віденський (фактично баденський) період еміграції С.Русової виявився коротким. Він тривав близько семи місяців і був дуже важким матеріально. Емігранти раділи будь-якій допомозі з боку представників Українського Червоного Хреста, різних зарубіжних місій і віденських українців-старожилів. Як згадувала Софія Русова, такого “пролетарського життя, як наше баденське, трудно собі й уявити” [42, 265].

Тогочасна нетривала праця С.Русової була пов’язана насамперед із перекладацькою діяльністю. На замовлення українського видавничого товариства “Земля” у Відні переклала оповідання Р.Кіплінга “Книга джунглів” [60, 2]. Водночас педагогічний відділ видавництва, редактором якого був С.Черкасенко, замовив ученій дві праці – “Теорію і практику дошкільного виховання” й “Історію педагогіки”. До видання були прийняті її “Географія Європи” та “Географія позаєвропейських країн”, які з’явилися друком у Лейпцігу (тут у 1921–1922 рр. розгорнуло свою видавничу діяльність перенесене з Відня до Берліна колишнє “Українське видавництво в Катеринославі”).

¹ Тут привид.

Одним із перших, хто запропонував С.Русовій покинути Австрію і переїхати до Чехо-Словаччини, був М.Шаповал. 13 квітня 1922 р. у листі до неї він писав: “Скупчуємо кращі культурні сили наші, щоб організувати культурне військо для боротьби за Україну... Думка у нас є якось притягти Вас до громадської праці в Празі”, до роботи в Українській господарській академії – лектором французької мови, щоб “можно забезпечити Вам матеріальний бік і утримання...Вашої внучки”. Цим же листом голова Українського громадського комітету повідомляв про “маленьку допомогу”, яку “від широго серця” зібрала й передає українська громадськість для Софії Русової [61, 101].

С.Русова з вдячністю сприйняла пропозиції М.Шаповала. Як турботлива бабуся, вона в листі-відповіді скромно прохала прийняти на натуральні підготовчі курси при Українській господарській академії внучку Олю та про “одну кімнату з кухнею, або дві маленьких” для них обох у Подебрадах. Як мати, висловила несміливу думку: може, для викладання зоології в академії “здасться” її син Юрій Русов, котрий закінчував навчання в університеті у Відні і писав дисертацію. Як громадська діячка, переймалася долею вчених, які після поразки національних визвольних змагань опинилися в таборах інтернованих у Польщі (І.Кобизький, М.Хлюр), пропонуючи М.Шаповалу використати їх на викладацькій роботі [62, 141-142]; просила підтримати матеріально професорів Кам’янець-Подільського українського державного університету, яким не вдалося емігрувати, передусім останнього з його національно свідомих ректорів М.Федорова [62, 49 зв.].

У серпні 1922 р. С. Русова покинула Баден і опинилася “в славному курорті Подебради”, в середовищі визначних українських національних діячів – друзів, добрих знайомих, соратників. На початку 1923 р. до Подебрад переїхав син Юрій з дружиною та дітьми і почав викладати зоологію на агрономічному відділі УГА (того ж року він “зробив у Відні докторат із філософії” і вже як кваліфікований доцент “заняв своє місце в колегії подебрадських професорів”) [42, 270-271].

1923 року вчена переїхала до Праги, яка стала постійним місцем її проживання. Сюди ж перебрався і син з родиною, а в 1924 р., за сприяння Міністерства закордонних справ ЧСР та особисто міністра В.Гірси з радянської України емігрувала дочка Люба з трьома дітьми.

Радість матері, яка нарешті зібрала всю родину, затьмарили матеріальні нестатки, залежність від милості чужого уряду, що “каменем давили душу” [42, 276]. Та саме в Чехо-Словаччині Софія Русова могла вільно й голосно заявити, що вона – українка, має “право бути людиною, жити незалежно і всіма силами працювати для української культури, тішучись тією надією, що коли-небудь ці зернятка перекинуться на Батьківщину й дадуть якийсь врожай...” [46, 16].

Водночас останні десятиліття, проведені за межами України, – це і роки великої печалі жінки-патріотки, змушеної покинути найдорожче – рідну землю, могили батьків, чоловіка, сина, сестер, братів. Її туга, співзвучна із сумом тисяч емігрантів, вилилася в листах, у ненадрукованих “Записках політичної емігрантки”: “Таке воно страшне – слово емігрантка...! Не така се проста річ емігрувати, покинути навіки рідний край, приневолити себе жити на чужині і не один місяць, не один рік, а безвість часу, не знаючи певного дня повороту до дому” [63, 12].

У житті С.Русової на чужині були хвилини розпачу, коли вона писала: “смерть усе десь бариться і не приходить визволити мене з емігранства” [62, 74 зв.]. Іноді виникало глибоке бажання “уйти в яке небудь село на Підкарпаття і вчити яку небудь групу підліток...” [62, 80]. Були також часи, що гнали її з Чехо-Словаччини у пошуках нової Батьківщини. Оскільки назад, в Україну, дороги не було, то в 1928 р. вона звернула свій погляд на інший рідний край – Францію, звідки вийшли її предки по материнській лінії. Єдине, що хвилювало у цьому задумі, – це наявність там праці серед українців, щоб для них бути корисною [62, 74].

Друзі розвіювали сумні думки, розраджували наміри Софії Русової. Особливою щирістю і теплом відзначалися листи М.Шаповала, які вселяли надію, утверджували віру. В одному з них він писав: “Я розумію Вашу тугу: за 50 літ праці... хоч би тиха пристань була!...Яка безумна машина життя і як страшно ми (народ) попали під колеса! Я не осуджую минулого, я маю досить почуття, щоб плакати за ним, за його духом жертви і чистоти, але я маю досить розуму, щоб бачити, куди ми мусимо йти тепер і організувати трудові маси, бо вони – український народ.”

Не лише описувати їх злидні й неволю, але організувати для праці, науки, боротьби... Доки можливо – робімо тут

українську працю. Підготовляймо ґрунт на рідних землях. І десь-таки ми зробимо основу дальшого існування.

Але напрям один – на свободу, культуру, організацію, Україну!

Будьте з нами і разом переможемо машину.

Ми Вас будемо – скільки сил захищати...” (*Підкреслення в оригіналі*) [61, 113-114].

Замість Франції М. Шаповал запропонував Софії Федорівні “з’їздити на кілька місяців до Америки і Канади”. Ця пропозиція була сприйнята з великим захопленням. “Ви не знаєте як мій візит до Вас підняв мій “дух усталый”, – писала вона на початку 1929 р. – Захотілося ще 1–2 года прожити попрацювати для українського люду скинуть з себе страшне призвисько “емігрантки”, мати хоч далеку але рідну землю під ногами... хоч за Океаном знайти свою батьківщину і для неї випрацювати свої останні сили...” [62, 120-121].

Але поїздка С.Русової на американський континент так і не відбулася. Різке погіршення ситуації навколо українських установ у ЧСР змусило її забути про свої персональні турботи й активно включитися в роботу щодо їх збереження. Тепер уже старенька жінка виступила в ролі “охоронця” празького осередку українців-емігрантів, закликала енергійно захищатися, вимагала шукати допомоги в “Американських мільярдерів”, котрі, за її переконанням, “скризь підтримують наукові установи” [62, 107].

Отже, можна стверджувати, що складні умови емігрантського життя не зламали сили духу С.Русової. Підтримувана друзями й однодумцями, вона й сама виступала їх опорою. До останніх днів життя, яке обірвалося 5 лютого 1940 р., була своєрідною берегинею національних інституцій культури й освіти за межами рідної землі, за висновком М.Шаповала, – Господинею-Матір’ю великої Родини – України, хоч і відірваної від неї, та все ж – для неї [64, 6].

Глибоке вивчення життєпису і творчої спадщини С.Русової показує, що в Чехо-Словаччину вона прибула з величезним багажем теоретичних знань, досвідом організаторсько-практичної і науково-педагогічної роботи, розгорнутої якнайповніше в час Української незалежної держави, з усталеною світоглядною позицією, яка утверджувалася в протистоянні русифікаторській політиці царизму та національним обмеженням у галузі освіти. Одним із провідних чинників формування С.Русової як педагога-просвітителя і національно-громадського діяча в Україні стали вкарбовані в поетичне слово думки

Т.Шевченка. Від видання молодим подружжям Русових у 1876 р. в Празі “Кобзаря” “з усіма його російською цензурою забороненими творами” [65, 109] з метою популяризації Шевченкового слова – до втілення в життя ідей і “змагань до незалежності” українського Пророка [66, 4] – таким чином можна означити еволюцію суспільно-політичних і культурно-освітніх поглядів С.Русової доеміграційної доби. Із творчості Т.Шевченка С.Русова-громадський діяч перейняла два “начала” гуманізму поета – “братолюбіє” і свободу, а С.Русова-педагог – сформульований ним як один із головних обов’язків інтелігенції заповіт допомогти рідному народові “вийти из мрака невежества”, дати йому школу, книжку [67, 35-36].

Софія Русова неодноразово наголошувала і на спільності її поглядів із суспільно-політичною й освітньою орієнтацією М.Драгоманова. Як і визначний громадський діяч, вона вже в юності упевнилася в тому, що майбутнє українського народу слід будувати на “тривких широких підвалинах – освіти, волі, гуманности”. Твердим “вірую” для неї, як і для всіх (за її словами) членів українських культурно-освітніх і політичних організацій, починаючи з 70-х рр. ХІХ ст., стали думки М.Драгоманова про національне відокремлення України [68, 2], про те, що “для українського народолюбця” рідна школа “мабудь найважніше діло” [69, 31]. На цій підставі ще в 15-річному віці С.Русова відмовилася “од блискучої мрії” – присвятити себе мистецтву, музиці і провідним змістом діяльності обрала педагогіку, яку розглядала як спосіб “послужити” людям [42, 35].

Аналіз архівних документів і творчої спадщини С.Русової, статей про неї сучасників переконує, що ні трагічне завершення національних визвольних змагань, ні нові обставини життєдіяльності не могли суттєво вплинути на основні засади її світобачення, які виступають найважливішим фактором прилучення 65-річної жінки до громадсько-політичної, культурно-освітньої і науково-педагогічної діяльності, розгорнутої національно свідомими представниками української еміграції в Чехо-Словаччині у 20-х–30-х рр. ХХ ст. Вільна від будь-якої політичної кон’юнктури, її світоглядна позиція дивувала і дивує тривкістю і несхитністю своїх основних положень. Як зауважував педагог і громадський діяч у США

Б.Залевський, в наш вік, коли “різні “діячі” (їх цілий легіон) змінюють свої погляди мало не кожної весни, сталість Русової просто вражаюча. Яку силу переконання треба було мати, щоб в 1936 році залишитись при тих самих ідеях, в які вірилось ще в 70-х роках минулого століття” [70, 2]. Як і на рідних теренах, С.Русова дотримувалася думки про те, що в житті “кожної шляхетної людини має світити велика ясна зірка: щаслива доля рідного народу” [71, 38].

Не випадково її студент, згодом етнограф, музеолог і поет М.Обідний називав свою велику наставницю “матір’ю народу”. У присвяченому їй вірші він наголошував:

Цілий вік – для народу свого,
Нескладаючи рук ні на мить.
Шлях терновий не вибрав Вам Бог,
А взяли Ви від Нього сами [72,1].

Водночас необхідно зазначити: якщо в останній третині ХІХ ст. діяльність С.Русової визначали переважно притаманні народникам думки про просвіту як умову прилучення народу до національної культури, на межі ХІХ–ХХ ст. – ідеї про рідномовну школу як підґрунтя його національного відродження, то згодом, особливо в час національних визвольних змагань, запорукою відродження й утвердження матеріальних і духовних цінностей українського народу вона вважала наявність власної держави. Той факт, що С.Русова вже в лютому 1922 р. взяла участь у роботі Конгресу колишніх українських парламентарів – членів Центральної Ради, Трудового конгресу та Установчих зборів, який проходив у Празі (всього прибуло 23 особи) і заявив про непохитне бажання делегатів досягнути соборного об’єднання “цілої етнографічної України помимо часового розриву її на штучні частини”, підтвердив вірність емігрантки ідеалам української революції [73, 36].

Вважаючи за головне “оправдання” свого перебування за кордоном працю для незалежної соборної України, С.Русова і за її межами залишалася на позиціях державотворця. І саме ідея державності стала стрижневою у її багатогранній роботі в еміграції. При цьому в першій половині 1920-х рр. С.Русовій імпонували погляди на сутність українського державотворення Симона Петлюри – найвишого “провідника” уряду УНР [74, 5].

Софія Русова особисто знала С.Петлюру з кінця ХІХ ст. зі спільної з її старшим сином Михайлом громадсько-політичної

діяльності в полтавській таємній громаді, що стала ядром Революційної української партії – першої активної політичної організації в Наддніпрянській Україні. Ще до Першої світової війни була знайома з публіцистичними працями майбутнього державного діяча, вміщуваними в редагованому ним московському журналі “Украинская жизнь”, з яким вона тісно співпрацювала.

Водночас спогади про родину Русових, що з “юнацьких років схоронились свіжими” в пам’яті С.Петлюри, асоціювалися в нього з осередком “активної культурної праці для добра нашої Батьківщини”, звідки він виніс чимало “позитивних вражень... багато запозичаючи для себе з тих розмов, що там провадились” [61, 184].

Таким чином, і Симон Петлюра знав про діяльність Софії Русової задовго до роботи в уряді УНР.

Але найбільше спільність їхніх поглядів на шляхи і способи розбудови Української держави виявилася в часи гетьманату. Як і переважна частина членів Центральної Ради, вони “бачили всю штучність і непевність” гетьманського режиму, що ґрунтувався “на чужій допомозі”, прагнули “гетьманство замінити знов на республіку” [42, 211-212]. У “Моїх споминах” Софія Русова згадує про “історичне засідання” опозиційного Українського національного союзу, на якому вирішувалося питання про антигетьманське повстання. Виступ С.Русової – єдиною на засіданні жінки – ще раз підтвердив її віру в можливість Симона Петлюри як народного вождя і на всі подальші роки визначив більш ніж прихильне ставлення до неї державно-політичного діяча.

На фоні цієї інформації закономірним видається рішення С.Русової працювати на чужині в тих напрямках, які визначив разом з урядом Української Народної Республіки в 1923 р. (уже в еміграції) С.Петлюра. В узагальненому вигляді вони знайшли свій вияв у його брошурі “Сучасна українська еміграція та її завдання” і зводилися до такого: незважаючи на місце та умови проживання, працювати для відродження втраченої державної незалежності [75]. Особливо великого значення С.Петлюра надавав “пропаганді української справи за кордоном і дуже тішився кожним здобутком на цьому полі”, використовував для цього кожну нагоду [74, 5].

Зрозуміло, що для реалізації цієї мети він прагнув скористатися талантом, досвідом і силою слова Софії Русової. У статті “Сторінки з діяльності Симона Петлюри на еміграції”

С.Сірополко наводить уривки з листа до нього (як “до керуючого міністерством освіти” у вигнанні) від 21 грудня 1921 р., що підтверджують вищенаведене. “Я довідався, – повідомляв С.Петлюра, – що С.Ф.Русова ніби вирвалась з большевицького пекла і перебуває тепер у Львові. Радіючи, що наша заслужена громадянка опинилась поза межами впливу большевицької влади, я хотів би, щоб Уряд негайно заопікувався С.Ф.Русовою і обміркував справу доцільного використання її для наших державних потреб за кордоном. Конкретно: вважав би за невідкладне делегувати Софію Федорівну за кордон для праці інформаційної та агітаційної... Думаю, що Софія Федорівна з її ширістю, гарячим темпераментом громадянки та знанням французької мови могла би ... чимало прислужитись за кордоном для нашої справи. Очевидна річ, що паралельно з цим для міністерства освіти і Червоного Хреста вона могла виконати спеціальні доручення, які їй повинні, користуючись випадком, ці установи дати ... прошу через Раду міністрів мою пропозицію негайно перевести, повідомивши мене про наслідки. Перед відїздом Софії Федорівни за кордон я хотів би її бачити, щоб дати їй і персонально доручення щодо її праці” [74, 5].

Отже, змістом діяльності С.Русової в еміграції, на думку С.Петлюри, мала стати популяризація української справи (тобто ідеї національного державотворення). Педагогічна праця розглядалася ним як така, що буде виконуватися принагідно.

Як зазначалося вище, Софія Русова прибула зі Львова до Тарнова в січні 1922 р. коли С. Петлюра “під прибраним прізвиськом” уже переїхав до Варшави [7, 2030]. Проте передані їй слова голови Директорії вона сприйняла як наказ людини, котру високо цінувала [42, 266].

29 травня 1923 р. Симон Петлюра виклав своє бачення змісту роботи української еміграції в листі до просвітительки, в якому підтвердив попереднє розуміння її місця і ролі у житті українців-емігрантів. “З мого погляду, – писав С.Петлюра, – ми повинні кожною нагодою користуватись, кожний випадок зужитковувати, щоб інформувати про Україну та її змагання, бо інакше багато загубимо ... ніколи не треба забувати, що Європа взагалі мало нас знає а поки починає писати про нас, то свідомо чи не свідомо такі дурниці виписує, що й на голову не налізуть” (*Підкреслення в оригіналі*) [61, 184].

Викладене уможлиблює висновок про те, що розгортання діяльності С.Русової як громадського діяча на початковому етапі її еміграційного життя відбувалося під впливом С.Петлюри. Водночас вивчення архівних документів, праць С.Русової засвідчує, що вона вірила “в живого Петлюру”, він живий був для неї “гаслом відродження України” [62, 105]. Проте обставини емігрантського життя українців, відірваних від “здорової, добровільної праці на рідному ґрунті”, зумовлювали негативні тенденції в їхньому середовищі: озлобленість на свою долю і на все оточення, зневіра і недовіра один до одного, образи, неправда – все це заповонило навіть колишніх ревних прихильників С.Петлюри, особливо після фізичної розправи над ним у Парижі в 1926 р. Очевидно, це стало підставою для такої заяви Софії Русової: “з посмертними петлюровцями не маю нічого спільного...” [62, 105].

Архівні документи підтверджують, що до останніх днів життя не похитнулася віра С.Русової в іншого “дорогого Учителя в громадських справах” – Микиту Шаповала.

Коли наприкінці 1920-х рр. у СРСР вийшла книга “Контрреволюція на еміграції”, в якій М.Шаповала було зачислено до контрреволюціонерів, оскільки він “хоче незалежної суцільної України”, то серед “шаповалівців” було названо і Софію Русову. Цю інформацію довели до її відома на одному з міжнародних конгресів “людишки”, розраховуючи на те, що старенька жінка знітиться, буде спростовувати сказане. Однак вона підтвердила свою приналежність “до компанії порядних людей”, заявивши: “Так, я Шаповалівка... в Шаповала вірю і працювати з ним рада” [62, 105].

Відповідь на запитання, на чому ґрунтувалася ця віра, дають спогади Софії Русової та її статті “М.Ю.Шаповал” і “Микита Шаповал (Посмертна згадка)”. Узагальнюючи думки автора про М.Шаповала як одну з найвизначніших постатей української політичної еміграції ХХ ст., можна зробити висновок, що найбільше Софії Русовій імпонували “безмежне джерело творчого почину й енергії” громадського діяча і розуміння ним “ваги української еміграції”; жива віддана любов до українського народу, котрого він захищав і силою слова (“був справжній народний трибун”), і практичними справами; фанатична віра в силу освіти, науки, прагнення наблизити їх до

потреб народу; безкомпромісність у боротьбі з брехнею і фарисейством як в політичних справах, так і в особистих стосунках між людьми [76, 251; 77, 18].

Під керівництвом М.Шаповала Софія Русова працювала в Українському громадському комітеті та в Українському соціологічному інституті. На перших установчих зборах Народної української ради, яка теж діяла під його управою, була обрана до Ради старшин, а згодом увійшла до її секретаріату [6, 165]. Таким чином, підтримка Софії Русової з боку М.Шаповала стосувалася більш широкого спектру її діяльності – як досвідченого організатора українського шкільництва, педагога-практика, науковця, просвітителя і, звичайно, громадсько-політичного діяча.

Помітну роль у включенні С.Русової в український культурно-освітній процес у ЧСР відіграла підтримка з боку інших його представників і подвижників національного поступу на західноукраїнських землях, яка простежується найбільш повно у її епістолярній спадщині. Так, в одному з листів до Д.Дорошенка С.Русова писала про звинувачення її своїми ж “доброзичливцями” у “федералістичних тенденціях”, на що адресант відповів: “Яких би поглядів на політичні справи не додержувались Ви, Софіє Федорівно, для мене завжди є аксіомою, що це Ви робите шире і з найкращих побудок. Ваш вік, Ваша праця, Ваші великі заслуги перед Рідним Краєм дають Вам повне право держатись таких політичних поглядів, які Ви вважаєте за кращі” [78, 79 зв.]. Документи й матеріали засвідчують, що матеріальну допомогу для реалізації практичних задумів С.Русова отримувала від А.Шептицького, українських громадських об’єднань у ЧСР, США, Канаді та в Галичині. Вихід у світ праць педагога обумовлювався підтримкою Є.Вирового, М.Галушинського, М.Грушевського, К.Малицької, І.Ющишина, С.Черкасенка та ін.

Важливою умовою розгортання діяльності С.Русової в Чехо-Словаччині стало особисте знайомство з президентом республіки Т.Масариком, започатковане ще до Першої світової війни. За даними Й.Голенди, Олександр і Софія Русови зустрічалися з Т.Масариком у Петербурзі під час написання ним своєї фундаментальної праці “Росія та Європа” [45, 240]. На високу оцінку політичного діяча і вченого вказує посмертна згадка С.Русової “Похорон Масарика” (1937), де вона наголошує на “непере-

можній моральній силі” покійного президента, котрий жив “правдою..., великою пошаною до людей..., свідомим розумінням своїх обов’язків”, на прагненні “дати поміч дітям українських емігрантів”, яке він висловлював під час особистого з нею спілкування [79, 6].

Вищевикладене дає змогу констатувати, що активне прилучення С.Русової до вирішення завдань української політичної еміграції у ЧСР – це закономірний вислід усього попереднього життя, поглядів, змісту діяльності педагога-просвітителя на рідній землі та тих умов і оточення, в яких вона опинилася за її межами.

3. Провідні напрями роботи С.Русової в еміграції

У сучасних наукових дослідженнях [80; 81; 82; 43], довідково-інформаційній літературі [7; 83; 84], у публікаціях міжвоєнної доби [85; 86; 87; 88] однозначно наголошується: Софія Русова – видатний педагог із широким європейським світоглядом, громадська, культурно-освітня діячка, один із засновників і керівників жіночого руху в Україні та в еміграції, літературознавець. Ці визначення вказують на причетність С.Русової до різнобічної творчої діяльності, у якій найважливішими в період еміграції можна вважати такі напрями: *науково-педагогічний, громадсько-політичний, культурно-просвітницький, науково-публіцистичний.*

Науково-педагогічна праця, у якій простежуються принаймні три аспекти – організаторсько-практичний, теоретичний і популяризаторський – аналізується у наступному розділі. Вона пов’язана передусім із членством С.Русової в Українському громадському комітеті, що, як уже зазначалося, відіграв головну роль у заснуванні українських навчально-виховних закладів у ЧСР, та з викладацькою діяльністю у високих школах; із активною науково-теоретичною роботою в галузі педагогіки; з популяризацією педагогічних знань у середовищі українців-емігрантів, етнічного населення Галичини, Буковини й Закарпаття, пропагандою української освітньої справи на міжнародній арені.

Громадсько-політична діяльність, що здійснювалася Софією Русовою як недавнім членом Української Центральної Ради, стосувалася відстоювання права українського народу на власну державу; підтвердження статусу українських емігрантів як окремого (не “руського” і не польського) осередку в центральній і західноєвропейських державах; поліпшення політичного становища українців, їхніх культури й освіти в умовах чужоземних режимів.

Важливим засобом реалізації цих завдань стали її виступи на міжнародних жіночих, педагогічних та освітніх конгресах і з’їздах, меморандуми, звернення, резолюції, підготовлені у рамках праці в Народній українській раді тощо. Так, за підписом С.Русової як секретаря НУР було направлено меморандум “До верховного комісаріату в справах еміграції при Лізі Націй”. На основі представлених “наукових об’єктивних доказів про

існування окремої самостійної славянської української нації” (всього сім позицій) Народна українська рада просила не записувати в паспортах українських емігрантів “руськими” або “поляками”. “Ніяка гуманітарна установа, – вказувалося в меморандумі, – не може... позбавляти людину її чесного доброго національного імени й насильно приписувати їй імя другої нації, яка державно панує над її нацією”. І далі: “Вся політична українська еміграція емігрувала не з Росії й не з Польщі, а з України, в час існування Української держави, а коли остання впала, то еміграція українська залишилася на чужині в стані борців за її відновлення і не признає права ні московської, ні польської державности над Україною.

Тому іменування українських емігрантів руськими або поляками є найбільшим політичним насильством, яке тільки можна заподіяти українській еміграції” (*Підкреслення в оригіналі*) [89, 166-168].

У 1930 р. Софія Русова поруч із Н.Григорієвим, П.Богацьким, А.Животком підготувала протест Народною української ради до Ліги Націй щодо становища української меншини в Польщі [90, 10]. А в січні 1931 р. все українське громадянство в ЧСР (понад 60 організацій) доручило їй захищати інтереси галицьких українців на засіданні комітету національних меншин при Лізі Націй у Женеві. У листі до сина Юрія вона писала: цей вибір зумовлений не тільки її знанням французької мови, але й тим, що ніхто “не скаже того, що скажу я”. “Не честилюбіє, не легкодухість” керували 75-річною жінкою, коли вона погоджувалась на цю відповідальну справу, а, за її словами, “бажання... прикласти... сили на маленьку користь Україні” [55, 1181-1182]. Той факт, що серед небагатьох проблем національних меншин, прийнятих Лігою Націй до розгляду, була петиція у справі пацифікації в Галичині, підтверджує результативність діяльності в цьому напрямі українського громадянства, зокрема й українців-емігрантів із Чехо-Словаччини [7, 1308].

Прізвище С.Русової – і серед десяти найвідоміших представників української еміграції в ЧСР, які 16 вересня 1928 р. направили меморандум на ім'я Т.Масарика з приводу позбавлення права на працю політичних втікачів у Закарпатті, що входило до складу Чехо-Словацької Республіки. Лише за один місяць 1928 р. “гнаний лист” із ЧСР отримали дев'ять відо-

мих українських діячів Ужгорода й Мукачевого, серед них і С.Черкасенко. Автори меморандуму, підкресливши, “що на Підкарпатській Русі живе споконвіку в більшості населення української (русинської) національності”, просили президента: “1) звернути увагу на стан української еміграції і заініціювати вивчення її дальшого становища в ЧСР; 2) допускати її для праці на Підкарпатській Русі особливо маючи на увазі ліквідацію наших шкіл в Празі – краще перенести їх на Підкарпатську Русь. 3) Емігрантам, що бажали-б постійно працювати на Підкарпатті, полекшити придбання горожанства ЧСР...”. Водночас висловлювалося прохання прийняти “для короткої бесіди” делегацію у складі С.Шелухина, М.Шаповала, Н.Григорієва, С.Довгаля, С.Русової, П.Богацького, Ю.Гончаренка (*Підкреслення в оригіналі*) [91, 163-164].

Виявом активної громадянської позиції С.Русової стали її зусилля, спрямовані на скликання Всеукраїнського національного конгресу, ідея якого виникла в липні 1933 р. у зв'язку з голодомором в Україні. Акція, що стала черговою спробою консолідувати українські національні сили у широкому масштабі, мала три головні завдання: “1) ...звернути увагу цілого світу на положення, утворене комуністичною владою на В. Україні; 2) привести до порозуміння між українськими національно-політичними чинниками і тим змобілізувати біля національної справи найширші українські маси... і 3) створити постійний громадський орган загально-національного значення, що координував би чинність українських національних сил та в потрібних випадках репрезентував ціле українство назовні” [92, 100].

Конгрес, який планувалося провести в Гданську, визначав основними засадами соборність, державність, демократію [92, 13 зв.]. Його підготовча комісія мала працювати у Львові й об'єднати найрізноманітніші партії, політичні і громадські угруповання. С.Русова входила до складу Закордонного комітету з організації конгресу, вважаючи, що його скликання “зовсім на часі”, адже скрізь це “один нарід, з одним серцем, що беться любов'ю до своєї землі, з одним розумом, який змагається знайти шлях до національного розвитку своєї Батьківщини...” [93, 5].

29 листопада 1933 р. часопис “Діло” помістив статтю-звернення С.Русової “До Українського Національного Конгресу”. В ній діячка висловлювала надію на те, що проведення

конгресу об'єднає всіх українців, задекларує перед усім світом, що "існує один, дужий український нарід; хоч тимчасово і переможений чужими, але єдиний по своїй національній свідомості, об'єднаний у своїх змаганнях до вільного життя"; дасть "можність ... голосно звернутися до всіх народів культурного світу з голосним правним протестом проти нелюдських змагань совітського уряду знищити український нарід на його історично власній території ..." [94, 1].

Актуальними для сучасності є думки С.Русової про те, що пора вже "від словесних дискусій переходити до організаційних міркувань", слід дещо приглушити особисті амбіції і піти на компроміс розпорошеній політично та ідейно українській інтелігенції [94, 1].

Основний підсумок конгресу С.Русова вбачала у створенні ексекютиви¹, яка могла б "захищати перед цілим світом права українського народу". Вона повинна також стати центральною установою, "з якою можуть говорити представники чужих народів", а також забезпечити "можливо широкий розвиток національної освіти, культури, господарства, української незалежної преси..." [94, 1].

Про активну діяльність С.Русової як члена Закордонного комітету з організації конгресу свідчить її листування з Я.Макогоном (Женева), О.Назаруком, М.Рудницькою, В.Старосольським (Львів) та ін. Проте через політичну ситуацію другої половини 1930-х рр. у Європі всі її зусилля, як і інших прихильників конгресу, закінчилися невдало: ні в 1935 р., ні в 1936 – 1937 рр. конгрес так і не відбувся. За таких обставин Закордонний комітет дійшов висновку про потребу створення Всеукраїнської національної ради, яка б виконувала роль загальноукраїнського парламенту, була виразником загальнонаціональної "опінії"², "...центральним збірником національної енергії" [92, 91]. Водночас Всеукраїнська національна рада мала стати тимчасовим органом для скликання Всеукраїнського національного конгресу. "Статут Всеукраїнської Національної Ради" визначив головними такі завдання: виступати захисником прав українського народу та його політичних, економічних і культурних інтересів; забезпе-

¹ Виконавчого органу (лат.) [95, 403].

² Тут громадської думки (лат.) [96, 201].

чувати широку пропаганду української справи на міжнародній арені; координувати працю українських громадських організацій усього світу [92, 96].

Як бачимо, Закордонний підготовчий конгресовий комітет, активну участь у роботі якого брала Софія Русова, вперше заявив про потребу міжнародного органу для координації діяльності українського громадсько-політичного і культурно-освітнього життя в усьому світі. Проте лише в 1967 р. ця ідея матеріалізувалася у вигляді Світового конгресу вільних українців, що постав у США.

Проаналізовані факти – вагоме підтвердження внеску Софії Русової у громадсько-політичні процеси, які проходили в міжвоєнну добу в середовищі української еміграції у ЧСР.

Основним змістом *культурно-просвітницької* роботи С.Русової в еміграції стали зусилля в царині об'єднання українського жіноцтва та виведення національних жіночих організацій на світовий рівень.

Аналіз літератури підтверджує, що "жіноче питання" для громадської діячки було передусім загальнолюдським питанням. За її переконанням, поки "не запанує в житті людяність, поки не шануватимуть прав людини взагалі, не може й жінка мати жадного забезпечення своїх прав" [42, 266]. Безпосередня організаторська і практична робота Софії Русової над об'єднанням українського жіноцтва на засадах національного державотворення розгорнулася в умовах Української Народної Республіки та в еміграції. У 1919 р., після переїзду уряду УНР до Кам'янець-Подільського, представниці Наддніпрянської України і Галичини, "передбачаючи сумні перспективи розпорошення українського жіноцтва по цілій Європі", вирішили створити таку організацію, яка б виступила координаційним центром жіночих товариств на рідних теренах і за кордоном з метою національно-пропагандистської акції в міжнародних колах [97, 194]. Так було започатковано діяльність Української національної жіночої ради, першим головою президії якої стала Марія Грушевська. Вже другий її склад очолила Софія Русова. Заступниками були обрані М.Грушевська, К.Малицька, З.Мірна, Л.Старицька-Черняхівська; скарбником – М.Рудницька-Лисяк; секретарями – О.Залізняк і Н.Суровцева. Проте свою багатогранну діяльність УНЖР розгорнула на теренах чехо-словацької столиці, де вона проіснувала під керівництвом С.Русової до 1937 р.

Варто зазначити, що в час організаційного становлення УНЖР громадськість світу вже накопичила певний досвід згуртування жіноцтва у боротьбі за його політичні та соціальні права. При цьому найстарішою і найвпливовішою серед організацій вважалася Міжнародна жіноча рада у Вашингтоні, до складу якої в 1920-х рр. входило понад 40 Національних жіночих рад світу. З перших кроків діяльності Українська національна жіноча рада вжила заходів для прийняття її до складу цього міжнародного жіночого об'єднання. Участь у ньому Софія Русова розглядала як можливість використати широко “на весь світ трибуну”, з якої вона могла б “голосно кричати про недолу України, показати світові несправедливість, від якої вона загибає” [42, 266]. Вирішення цього питання ускладнювалося тим, що за статутом МЖР її членом могла бути жіноча рада держави, окремої країни. Як писала З. Мірна, “...під той час справи з нашим власним урядом, нашою власною територією і парламентом, усім тим, що ... є кінцевою умовою для кожної Нац. Ж. Ради для вступу її до Інт. Ради, – все це вже висіло у нас на волосинці” [97, 196]. Та попри ці умовності на конгресі 1920 року в Осло (Норвегія) УНЖР була прийнята в члени Міжнародної жіночої ради.

У прагненні захистити перед світом національну справу жінки-українки налагоджували контакти і з багатьма іншими міжнародними жіночими організаціями. Так, у 1921 р. постала Українська секція Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи – інтернаціонального угруповання жінок пацифістичних настроїв та лівих політичних переконань. “Ліве” забарвлення Ліги не у всіх українок викликало прихильне до неї ставлення. Однак той факт, що організація наголошувала на проблемах миру і свободи, проповідувала право кожного народу на самовизначення, критикувала Версальський мирний договір за нехтування цим принципом, компенсував підтримку нею радикальних соціалістичних рухів. Саме тому з цією організацією в різні періоди співпрацювало багато українських жінок національної орієнтації: М. Бачинська-Донцова, В. О'Коннор-Вілінська, М. Рудницька. За твердженням С. Русової, довгорічна голова Ліги миру і свободи Дж. Адамс “особливо добре” ставилася до українців, визнавала й розуміла “наші здібності й нашу роллю у всесвітній культурі” [98, 6]. Ймовірно, що саме ця обставина

визначила прихильне ставлення С. Русової до цієї організації: після повернення в УСРР однієї з найактивніших співробітниць Ліги Н. Суровцевої вона стала чи не найбільшою її прихильницею.

Ще до Першої світової війни жінки-українки поділяли ідеї і такого міжнародного жіночого об'єднання, як Міжнародний жіночий союз за громадянські права жінки (“Суфраж”), покликаний “навчити вільних горожанок користати з належних їм прав, спонукати взяти на себе впливаючі з тих прав обов'язки і захопити до творення нових цінностей, свіжих і здорових елементів вселюдської культури” [99, 18]. Проте офіційний вступ організованого українського жіноцтва в члени “Суфражу” відбувся в 1923 р. на конгресі цієї організації в Римі завдяки широким міжнародним зв'язкам С. Русової [100, 222].

Отже, зусиллями Софії Русової та її соратниць – активних діячок національного жіночого руху – українське жіноцтво заявило про себе як організована сила на міжнародній арені.

Той факт, що за українками-емігрантками не стояла власна держава, а також статутні обмеження, пов'язані з неполітичним характером міжнародних жіночих об'єднань, сковували діяльність організованого українського жіноцтва, яке вже самим фактом свого перебування за межами рідної землі творило політику. Розгортання поруч із культурно-освітньою політичною роботою жінок вимагали насамперед трагічні події на рідних теренах: голодомор 1933 р. в УСРР, “чистки” в середовищі української інтелігенції, що йому передували чи пройшли після нього, польська терористично-пацифікаційна кампанія проти західних українців тощо.

Якщо в 1920-х рр. у центрі уваги УНЖР перебували права української жінки, то в 1930-х рр. ця проблема стала другорядною, оскільки йшлося вже про існування української нації. Таким чином, праця громадського жіночого об'єднання набувала політичного забарвлення. Цей висновок підтверджують документи і матеріали з приводу подій на рідній землі, підписані С. Русовою як головою президії Української національної жіночої ради. Своєю гостротою виділяється, наприклад, підготовлене на основі конкретних фактів із радянської преси звернення “до усіх Червонохресних організацій” та жіночих товариств, що з'явилося

в 1933 р. під заголовком “Голод на Україні” в журналі “Трудова Україна” (Прага). З гіркою і болем С.Русова запитувала: “через що ... народ який століттями тримався землі, як найкращого скарбу свого, який до усієї хліборобської праці ставився з побожністю, для якого жнива та косовиця ставали найбільшим святом ... тепер залишає землю пустувати – сотні тисяч га стоять незасіяні, хліба на полі осипаються, гниють в копицях, а населення цієї плодючої, так коханої землі, вмирає з голоду, а до землі не береться”. Водночас просила “культурний” світ не залишати поза увагою “того, що на його очах в Європі ведеться жорстока озброєна війна проти незброєного безпомічного населення...”, закликала дати правдиву оцінку більшовицьким державним експериментам, організувати допомогу голодуючим в Україні. Сміливо звучать такі рядки із цього звернення: “...стає дивно, як можуть організовані держави Європи, Америки визнавати таку безладну державу, яка руйнує ... край і нищить без війни мільйони населення...” [101, 4].

Про потребу конкретної допомоги голодуючому населенню України йдеться і в листі С.Русової французькою мовою до Президента Міжнародного Червоного Хреста [102, 4].

Жінки-емігрантки, об'єднані в УНЖР, висловлювали свій протест і проти інших трагічних подій, пов'язаних з умовами життя українців в УСРР. Так, у 1932 паризький “Тризуб” вмістив їхнє прохання до жіноцтва світу допомогти “нешасним нашим сестрам і братам, що конають на кордонах своєї батьківщини, змушені тікати з совітського краю”, підписане С.Русовою та Х.Кононенко [103, 40]. Йшлося про те, що під приводом економічної кризи, великої кількості безробітних і голодуючих румунська влада депортувала в СРСР українців, які зуміли вирватися з-під більшовицьких куль і досягли кордонів Румунії. Протест-прохання переповнений вірою в те, що “знайдуться люде, які прийдуть з безкорисною та скорою допомогою нашому вшент тілом і душею виснаженому народові” [103, 41].

1933-ім роком датовано відозву Софії Русової як голови УНЖР “До жінок світа”, опубліковану в українськомовному виданні “Жіночий світ” у США. Головна її думка – це потреба порятунку від фізичного вимирання українських дітей – жертв громадянської війни і червоного терору, які “ходять ... по безмежних просторах цілком зруйнованої України”, часто

стаючи жертвами канібалізму. Не менш важливою є й інша думка цієї відозви – необхідність порятунку українських дітей від моральної загибелі, пов'язаної з практикою залучення їх до шпигування за рідними батьками як за “ворогами народу”, з розгортанням атеїстичної пропаганди та у зв'язку з перетворенням школи в “партійно-політичний мітінг”. “Для рятування дітей нема територіальних кордонів, ані політичних пересторог, – переконана авторка. – Мусить панувати один закон вселюдного гуманізму, вселюдний обов'язок захищати усіх дітей як найдорожчий скарб” [104, 17-18].

Софія Русова – одна з небагатьох українок, яка в 1920-х–1930-х рр. представляла українське жіноцтво на конгресах і з'їздах, організованих міжнародними жіночими громадськими об'єднаннями в Голландії (1922), Італії (1923), Чехо-Словаччині (1923, 1929, 1937), Данії (1924), Австрії (1930), Франції (1932) та ін. Виступи на них з метою “пропаганди української справи на міжнародній арені” вона розглядала як святий обов'язок, як “одиноке оружжя”, що залишилося в руках емігрантки – чи не найбільшого речника української національної справи за межами рідної землі у міжвоєнний період [105, 8].

Аналіз виступів і публікацій вченої, повідомлень про ці жіночі зібрання в тогочасній пресі показує, що делегації жінок-українок (переважно емігранток і представниць Галичини) використовували їх для: 1) “вияснення ... власних політичних потреб”, особливо у зв'язку з виключенням України в 1935 р. зі складу Міжнародної жіночої ради як нації без держави та намаганням ліквідувати з цієї ж причини Українську секцію в складі Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи [106, 1]; 2) “ознайомлення всесвіту з ... ненормальними умовами життя під владою окупантів” [107, 21]; 3) відстоювання прав українського народу на національну освіту й культуру [108, 30].

Окрему ділянку жіночої праці становлять контакти Софії Русової із “Союзом українок” Галичини, почесним членом якого вона була поруч із такими відомими західноукраїнськими громадянками, як М.Білецька, О.Кобилянська, У.Кравченко, Г.Шухевич, а також із жінками-буковинками, які обрали її почесним членом товариства “Мироносиць” у Чернівцях [109, 21]. Тісно співпрацювала з чернівецькою “Жіночою громадою” [110, 9].

Чи не найпомітнішою віхою співпраці С.Русової із “Союзом українок” стала її участь у підготовці та проведенні 23-27 червня

1934 р. у Станиславові міжнародного українського жіночого конгресу, присвяченого 50-річчю заснування першого жіночого товариства в Галичині. Попри свій поважний вік, С.Русова виступила на конгресі з доповіддю, була активною в дискусіях, стала учасницею масових культурно-просвітніх “імпрез”, проведених у його рамках. Творчий доробок вченої експонувався на конгресовій виставці поруч із літературними надбаннями Ганни Барвінок, Марка Вовчка, Дніпрової Чайки, Олени Пчілки та інших видатних українок [111, 12].

Підсумовуючи результати конгресу, тогочасна зарубіжна преса підкреслювала, що визначною “поставою, загально шанованою була (на ньому – *О.Дж.*) особа п-ї Русової, колишньої київської професорки, давньої революціонерки, що витерпілась у царських тюрмах, а тепер, у віці понад 80 літ, живе як емігрантка в Празі і не перестає ще працювати для свого народу” [112, 34].

Одним із головних підсумків українського жіночого конгресу в Станиславові виявилось рішення про створення Всесвітнього союзу українок. Як свідчить листування з тодішнім головою Центральної управи “Союзу українок” у Львові М.Рудницькою, С.Русова спочатку негативно поставилася до ідеї створення ВСУ, оскільки вважала, що це припинить існування Української національної жіночої ради. Натомість М.Рудницька підкреслювала, що без підтримки Софії Русової організувати Всесвітній союз українок не вдасться: “Коли Ви не схочете бути його почесною головою, дати йому своє ім’я, своє благословенство – то радше залишім цілу працю. Еміграція розсварена і Ваше діло звести її до купи, зорганізувати в один ... Союз Українок Емігранток. Коли Ви цього не зробите, ніхто інший цього не зробить. Тільки Ви можете подбати, щоби ця організація не мала однобічного політичного характеру ... Я Вас дуже прошу – дайте Вашу згоду на цю велику ідею, якою є Всесвіт. Союз Українок, – допоможіть нам зреалізувати її, станьте на його чолі...” [56, 173 зв.].

Погодившись на співпрацю в заснуванні Всесвітнього союзу українок, С.Русова одразу включилася в роботу над розробкою і коригуванням проекту “правильника ВСУ” (один із його примірників, надісланий їй зі Львова, в даний час знаходиться у ЦДАВОВУ України). На початку 1935 р. Всесвітній союз українок у загальних рисах був сформований. У червні 1937 р.

С.Русова написала звернення до всіх українських жінок, яке М.Рудницька погодилася надрукувати “з великою приємністю, бож Ваше слово для нашого жіноцтва завсідги має золоту вагу” [56, 189 зв.]. У ньому, зокрема, вказувалося: “...велика праця стоїть перед українським жіноцтвом. ...Де б Ви не жили, чи на рідній несвоїй землі, чи на далекій вільній американській землі, чи прогнані з дорогої Батьківщини скитаєтеся по чужих непривітних краях – скрізь нехай Вам просвічує одна ідея: добро Батьківщини. Нашим Всесвітнім Союзом Українок ми хочемо служити національній справі, хочемо дати чоловікам добрий приклад єдності і консолідації, хочемо говорити світові про нашу незламну волю до самостійного життя. ...” [113, 4].

Головним завданням ВСУ С.Русова визначила консолідацію всіх національних сил “для здійснення Національного Ідеалу” [114, 4]. Всесвітній союз українок фактично мав стати речником інтересів українського народу перед світовою жіночою громадськістю, репрезентувати українське жіноцтво “перед власним громадянством” [114, 4].

Софію Русову було іменовано досмертним почесним головою ВСУ [114, 4].

Викладене якнайкраще підтверджує висновок М.Богачевської-Хом’як про те, що Софія Русова гідно представляла українських жінок на міжнародній арені, була в українському жіночому русі постаттю міжнародного масштабу [115, 314].

Культурно-просвітницька діяльність С.Русової в еміграції не обмежувалася тільки працею серед жіноцтва. Цілу серію доповідей різної тематики вона виголосила на зборах, прилюдних засіданнях, академіях, літературних вечірках, організованих Союзом українських письменників і журналістів¹. Так, наприклад, 19 листопада 1930 р. збори заслухали її повідомлення про Олену Пчілку. На підставі власних спогадів просвітителька “широко і яскраво змалювала романтичну добу початків національного відродження на В.Україні та ролю в ньому М.Драгоманова і його сестри Ольги Петрівни Косач ... як послідовної, енергійної твердої й рішучої патріотки-громадянки...” (Українська кореспонденція. – 1930. – Ч.23. – С.8).

¹ Створений у Відні 1919 року, перенесений до Праги в 1925 р., де працював під керівництвом С.Смаль-Стоцького, згодом – С.Сірополка [8, 64].

Виявлені у ЦДАВОВУ України запрошення, повідомлення, прохання, надіслані Софії Русовій, листи діячки міжвоєнної доби підтверджують її тісні контакти практично з усіма українськими громадсько-політичними та культурно-освітніми об'єднаннями національної орієнтації в ЧСР: Українським республікансько-демократичним клубом, Комітетом українських емігрантських організацій, Українським академічним комітетом, Українським історико-філологічним товариством, Товариством прихильників української книги та ін. [109, 4-40].

Активно співпрацювала С.Русова і з наймасовішою культурно-освітньою організацією Західної України – товариством “Просвіта”. Ще в грудні 1925 р. загальні збори львівської “Просвіти” одногосло позитивно оцінили її велику сподвижницьку працю “для нашого народу і української культури”, обравши своїм почесним членом. Поруч із нею найвишого “національного відзначення” удостоїлися Б.Лепкий, К.Малицька, С.Смаль-Стоцький, В.Стефаник, Є.Чикаленко та ін. [116, 162]. З цього приводу Софія Русова у листі-подяці на ім'я тодішнього голови товариства “Просвіта” М.Галушинського писала:

“Високошанований Пане Галушинській!

Сьогодні великий день в моєму (занадто довгому) життю! Сьогодні я одержала Грамоту Почесного Членства Львовской Просвіти!

Ніхто з Вас, хто присудив мені цю почесну Грамоту не зможе уявити собі до чого вона мені дорога, як оживила вона мою стару енергію, так приупавшую за останні роки і ось так несподіванно, так незаслужено наша найстарша Просвіта дала таку високу оцінку моїй такій незначній діяльності. Не знала як дякувати Високе Товариство за цю дорогу для мене Грамоту.

Прошу Вас високошановний Пане передати Головному Відділу цю мою щирі і глибоку подяку і запевнити маю що з останніх старих сил моїх рада працювати на користь славній Львівській Просвіти.

З глибокою Вас пошаною усім серцем Ваша С.Русова” [117, 65-67].

У вересні 1929 р. С.Русова взяла участь у роботі освітнього конгресу у Львові, організованого з нагоди 60-річчя заснування “Просвіти”. Її виступ на ньому організаційний комітет розглядав

як важливий чинник “того, щоб конгрес вийшов так, як того вимагає національна гідність Великого Народу...” [118, 3-3 зв.]. Архівні документи засвідчують, що появу Софії Русової на конгресі та виголошений нею реферат “Моральне виховання в позашкільній освіті” делегати зустріли “гучними оплесками” [119, 25]. Активно відгукнулася С.Русова і на прохання Головного відділу товариства підготувати спогади про діяльність “Просвіти” та її заслуги у національному відродженні українського народу до Ювілейного народного календаря-альманаху на 1938 р., присвяченого 70-річчю найстарішої української просвітньої організації. Рукопис їх міститься у даний час в особистому фонді діячки у ЦДАВОВУ України [120, 26; 31, 63-65 зв.].

Вищевикладене свідчить про різнобічність інтересів С.Русової-просвітителя, підтверджує не тільки її бажання, але й фактичну участь у вирішенні багатьох питань національного громадсько-політичного та культурно-освітнього життя українців-емігрантів і населення етнічних територій.

Науково-публіцистичну діяльність Софії Русової в еміграції представляють виявлені у процесі дослідження 165 друкованих праць й матеріалів (додаток 4), які вийшли у видавництвах і періодичних виданнях Канади, Німеччини, Польщі, США, УСРР, Франції, Чехо-Словаччини, провідних адміністративних центрів західного регіону України. Серед них – уже широко відомі науковцям і практикам твори, перевидані в незалежній Україні (“Мої спомини”, “Моральні завдання сучасної школи”, “Нова школа соціального виховання”, “Освіта на Україні в большевицьким освітленню”, “Суспільні питання виховання”, “Сучасна мрія виховання”, “Теорія і практика дошкільного виховання”); недостатньо вивчені й недоступні для широкого загалу (“Дешо про дефективних дітей у школі”, “Нові методи дошкільного виховання”, “Сучасні течії в новій педагогіці”) та взагалі недосліджені.

Узагальнена кількісна характеристика праць С.Русової еміграційного періоду, опублікованих за її життя і поданих у таблиці 1 (додаток 5) показує, що найбільше публікацій С.Русової з'явилося у видавництвах і виданнях ЧСР і Галичини – відповідно 36 і 106. “Найулюбленішими” періодичними органами, на сторінках яких побачили світ її твори, стали празький часопис “Нова Україна” та галицькі газети й журнали:

коломиїська “Жіноча доля”, львівські “Жінка”, “Нова хата”, “Рідна школа”, “Шлях виховання й навчання”. Найпліднішими роками у теоретичній діяльності С.Русової в еміграції виявилися 1936; 1922 і 1938; 1923, 1933, 1935 і 1937. (Таблиця 2, додаток 5). Проте слід мати на увазі, що в 1924–1925 рр., позначених чи не найнижчими кількісними показниками, вийшли такі її фундаментальні педагогічні твори, як “Дидактика”, “Нова школа соціального виховання”, “Теорія і практика дошкільного виховання”.

Здійснений кількісний аналіз публікацій ученої 1920-х–1930-х рр. уможлиблює висновок про величезний творчий потенціал Софії Русової не тільки в царині практичної, але й теоретичної роботи. Небезпідставно її сучасники (Н.Дорошенко, М.Фуртак) за обсягом творчого доробку ставили Софію Русову поруч із визначним українським істориком Олександром Єфименко [121, 13].

Водночас необхідно зазначити, що й у часи, коли “тіло української землі” було “роздерто на кілька шматків”, і сьогодні, коли воно одноцільне, “тяжко зібрати і подрібно розглянути той педагогічно-культурний скарб, що вийшов із під пера С.Русової...” [52, 10]. Це пояснюється широкою географією публікацій, розпорошеністю їх у бібліотеках та архівах України і зарубіжжя, у приватних колекціях.

Крім опублікованих, перу Софії Русової належать виявлені в процесі дослідження 22 рукописні твори (чи їхні уривки). Серед них – “Дунай слов’янська річка: Географічний нарис”, “Моральне виховання в позашкільній освіті”, “Історія педагогіки в зв’язку з розвитком культури”, “Національна школа у різних народів”, “Просвіта” за 70 літ існування”, “Український інститут громадознавства в Празі”, а також рецензії, огляди, звіти, тексти виступів, нотатки.

Проте вивчення архівних джерел, епістолярної спадщини С.Русової показало, що її теоретичний доробок періоду еміграції не вичерпується означеною кількістю праць. Їх може бути більше, що відкриває нові можливості для дослідників науково-публіцистичної спадщини вченої.

Поглиблений аналіз змісту публікацій і рукописів С.Русової еміграційної доби дозволив виділити кілька груп творів, які відображають провідні напрями її діяльності та різнобічні

уподобання й нахили. Найоб’ємніша з них – праці *педагогічної* тематики. Друга група – це публікації, що стали вислідом громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності С.Русової. Найбільш повно в них представлені проблеми національного і морального *відродження українського жіноцтва*, його *дидактично-виховної ролі* в суспільстві та в сім’ї. До третьої групи можна віднести *літературно-критичні і художні* твори яскраво вираженого пізнавально-виховного спрямування.

Досить об’ємною є *мемуарна й епістолярна* спадщина С.Русової, яка охоплює практично всі сфери її діяльності – педагогічну, громадсько-політичну, культурно-просвітницьку і (відповідно до кількості адресантів) може налічувати кількасот листів. Ось неповна галерея політичних, громадсько-культурних діячів, педагогів, котрі листувалися з нею в 1920-х–1930-х рр.: М.Грушевський, Д.Донцов, Д.Дорошенко, О.Дучимінська, В.Кубійович, К.Малицька, С.Петлюра, М.Рудницька, С.Смаль-Стоцький, С.Черкасенко, М.Шаповал, А.Шептицький. Цінність спогадів і листування просвітительки полягає насамперед у тому, що вона, безкомпромісна і чесна людина, дає в них оцінку суспільним, політичним, культурно-освітнім процесам, які проходили у складний для української історії час. Крім того, епістолярна спадщина виступає своєрідним інтимним щоденником, на який не поширювалися корекційні правки редакторів видавництва і з якої С.Русова постає як незахищена жінка, любляча мати й бабуса.

Науково-публіцистичний доробок С.Русової об’єднує ряд спільних ознак. Цілком оправданим є, зокрема, висновок В.Качкана про публіцистично-експресивний характер творів Софії Русової, який, імовірно, продиктований змістом її роботи як громадсько-політичного та культурно-освітнього діяча, обумовлений світоглядом і вродженим літературно-мистецьким хистом [122, 154].

На цій основі однією з провідних ознак праць С.Русової можна вважати *громадянськість*. “Лишень про громадянське життя, школу, літературу, визначних діячів вселюдської культури, про освіту, мистецтво, географію, педагогіку, психологію...” – так у 1931 р. визначив коло теоретичних уподобань “громадської вдачі” своєї видатної соратниці М.Шаповал [64, 8].

Беззаперечно погоджуючись з цією тезою автора, необхідно наголосити: вустами шведко-француженки за походженням, яка

зростала переважно в чужомовному оточенні і гартувалася в протистоянні йому, до читачів і слухачів міжвоєнної доби звертається не просто українська громадська, а недавня державна діячка – член першого українського парламенту – Центральної Ради.

Біль за втраченим простежується тільки в листах, частково – у спогадах. “... 150 верств від Одеси! Пішки дійшла б ... перед нами блакить безмежна моря, над нами блакить безмежна неба, а навкруги степ безмежний, солончак Буджанський. І сонце гріє і пече, хмарки тихо линуть по блакиті гень за море! А хвилі з України заливають пісок і думки безкраю усе летять туди ж...” – у цих рядках неймовірна туга жінки-емігрантки, яка рідну землю відчула через дотик краплини води, що торкнулася рідного – українського берега [62, 85].

У публікаціях для широкого загалу – міркування про “всі гріхи нашої ... політичної недосвідченості”, осмислення помилок, допущених організаторами й активними учасниками національних визвольних змагань, спроба аналізу причин невдач і втрат (“мало було широко свідомих і політично зрілих українців...”; не було “людей із адміністративним досвідом...”; перешкоджали чужинці, а також “малороси”, т. зв. “мартовські українці”, які “ставилися до справи легковажно, а то й байдуже”) [123, 3]. Один із важливих уроків, які винесла С.Русова з періоду “короткої свободи” 1917–1920 рр., – “обов’язок ... дати народові якнайкращу, правдиву, реальну освіту” [123, 4].

З громадянськістю творчого доробку С.Русової міжвоєнного періоду тісно пов’язана його яскраво виражена *національна спрямованість*, притаманна й доеміграційним публікаціям ученої. У 20-х–30-х рр. вона ставила у пряму залежність “визнання незалежності тієї або другої нації” від розуміння її зовнішніх “символів” (мови, звичаїв, історичних і географічних кордонів, архітектурного стилю, ноші) та тлумачення внутрішньої сутності нації; простежувала співвідношення між ідеями “національності ХІХ ст.” та “вселюдности”, міжнародного братерства, які широко пропагувалися в першій третині ХХ ст. [31, 68-69a].

Український націоналізм Софії Русової, за твердженням її сучасників, “перейнятий не вовчим, а людяним духом” [124, 10]. “Колись, – писала діячка, – до націоналізму ставилися з підозрінням, боячись виявів якого звірячого шовінізму. Але треба завше

відрізняти агресивний шовінізм від здорового гуманного націоналізму” [125, 56]. С.Русова була палкою прихильницею ідеї міжнародного єднання, водночас гостро виступала проти тих, хто “з лютою завзятістю пропонував знищити усякий націоналізм, як пережиток давнього дикого почуття”, вважаючи, що знищення почуття національного тільки пошкодить розвитку міжнародного єднання, бо хто не любить свій край, той не прив’яжеться до чужого [126, 7-8]. Націоналізму агресивного, – підкреслювала С.Русова, – треба уникати, але “націоналізм свідомий, творчий треба берегти бо він вносить чимало скарбів в культуру всього світа” [126, 8].

Важливою ознакою праць С.Русової виступає *народність*. Все, що вона робила і про що писала протягом усього життя, – все во ім’я свого народу. Ненависть до поневолювачів, боротьба за його визволення із злиднів і темноти поєднувалися з *великою любов’ю, гуманізмом*, вірою в щасливу долю рідного народу. У споміні “Серед ідеалістів 70-х років” С.Русова підкреслювала: “Не належучи ніколи до партій, я усетаки найбільш симпатизувала партії “Народної Волі”, особливо її народничому рухові” [127, 9]. У народництві останньої третини ХІХ ст. їй імпонували “шляхетна атмосфера протесту проти усякого поневолення, смілого виступу на оборону прав народу, прав людини” [127, 13]. Не будучи прихильником терору, який, за переконанням С.Русової, тільки дискредитував народництво, носив характер “майже помсти”, вона пояснювала його прояви з боку “наших революціонерів” нелюдською жорстокістю російського уряду [127, 14-15].

Як уже зазначалося вище, не змінилася С.Русова у поглядах на проблему служіння народу і в похилому віці. Так, у статті-привітанні до редакції часопису “Жіноча Доля” за 1935 р. вона писала: “... я, стара народниця, вітаю “Ж. Д.” за те слово правди й любови, яке з її сторінок безпосередньо йде в народ, в українське громадянство” [128, 3]. Мабуть, тому діячка не могла не реагувати на голод і поневіряння, які у 20-х–30-х рр. принесли на українську землю “Сталіни, Постишеві, брехуни Литвинови”, по-шевченківськи гостро засуджувала тих, “які осмілились гадати, що вони своєю тимчасовою силою зможуть фізично й духовно придушити ... український нарід” [127, 8]. Але провідним життєвим дороговказом у діях і творчості С.Русової виступає “Заповіт любови” [129, 2]. Для неї кожна людина, хто

б вона не була, “уявляє собою цінність, як одиниця, яка має право на життя і щастя” [124, 9]. На цій підставі закономірно видається повна підтримка Софією Русовою тези Т.Масарика: “Ідея гуманності в наші часи стає ідеєю народності” [79, 6].

Таким чином, у творах Софії Русової тісно поєднані заклик до любові, гуманного ставлення до людей із “бунтом протесту проти всякого поневолення й неправди” [129, 2].

Найповніше гуманізм як ознака теоретичної спадщини вченої проявився у публікаціях про дітей і їх виховання. Діти для жінки-матері, педагога і громадянина – це “найдорожчий скарб” кожного народу, це “ніжні істоти”, які потребують уваги з боку всього громадянства, це, зрештою, майбутнє кожної нації і держави. В її особі українські діти мали “велику приятельку, що ціле своє довге життя посвятила й далі посвячує для них, для їх добра...” [130, 137]. У 1936 році, з нагоди 80-річчя від дня народження, ілюстрований часопис для дітей “Українська ластівка” (Чернівці) вшанував С.Русову спеціальним випуском. Велику любов до неї найменших підтверджують навіть назви його рубрик: “Софії Русовій – матері українських дітей – глибокий поклін!”; “Софія Русова – мати українських дітей” та ін. [131, 5-5 зв.].

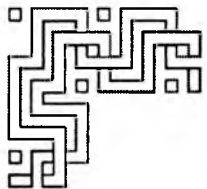
Важливою ознакою творчості С.Русової еміграційного періоду виступає *європеїзм*. Сама представниця європейської культури, просвітителька “кликала” Україну й український народ до європейських знань, “приміряла” українську справу до європейських мірок. При цьому сучасники підкреслювали, що європеїзм С.Русової “знаходив собі підпору в наших традиціях, що виховувались у нас видатними представниками старої нашої культури”, часто неукраїнцями: Володимиром Великим, який, прийнявши християнство, “зблизив Україну з цивілізованим світом”; сином молдавського господаря Петром Могилою; німцем за походженням Інокентієм Гізелем; шотландцем від народження Максимом Кривоносом [124, 10]. За твердженням В.Лашенка, Софія Русова, як і названі особистості, прагнула синтезувати людяність взагалі із “її національним одбиттям в кожній українській душі, подібно тому, як сонце відбивається в малій росині” [124, 10].

Яскравим підтвердженням європейського способу мислення Софії Русової є її фундаментальні педагогічні твори, публіцистичні статті, виступи на міжнародних жіночих і педагогічних конгресах та з’їздах.

Спільним для всієї творчості Софії Русової є *виховний* характер її праць. Воістину вона була “виховницею поколінь”, і цей практичний виховний досвід віддзеркалився не тільки в педагогічних, але й у літературознавчих працях, у творах “жіночої” тематики, у спогадах, листуванні тощо. Виявом цієї ознаки творчості Софії Русової (як і її високого громадянського звучання) може служити навіть невеличкий “образок” під назвою “Легенда”, що вперше вводиться в науковий обіг (Додаток 6).

Таким чином, у науково-публіцистичній спадщині С.Русової матеріалізувалися особливості її світосприймання, педагогічні погляди та основні напрями практичної діяльності – як педагога, громадсько-політичного і культурно-освітнього діяча.

ЗМІСТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ 1922-1940 рр.

II

1. С.Русова і становлення українського шкільництва й науки в ЧСР

Педагогічна діяльність С.Русової періоду еміграції пов'язана насамперед із *українськими високими школами і науковими установами* в Чехо-Словаччині. Перші кроки в царині науково-педагогічної роботи на теренах ЧСР вона зробила в *Українській господарській академії*: була прийнята “в ряди робітників” УГА – на посаду викладача французької мови – ще до свого переїзду в Чехо-Словаччину. Проте ця праця виявилася недовготривалою. У вересні 1923 р. група професорів виступила з ініціативою про вихід академії з підпорядкування Українського громадського комітету і перехід під керівництво Міністерства закордонних справ ЧСР. Не погоджуючись із таким рішенням, С.Русова залишила роботу в Українській господарській академії [1, 273]. Таким чином, викладацька діяльність вченої у цій високій школі тривала один рік. Її підсумком стала поява (на правах рукопису) “Курсу французької мови”, видрукованого видавничим товариством академії.

Найбільш повнокровною і педагогічно спрямованою виявилася праця С.Русової в *Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова*. Як уже зазначалося, вона була причетною до його заснування як член спеціальної організаційної комісії, обраної загальними зборами Українського громадського комітету 15 січня 1923 р. За її участю розроблялися статут, проекти навчального плану і програм УВПІ, визначалися його мета й завдання: підготовка “... не тільки учителів, але й ... найкращих національно-культурних діячів” для “піднесення української культури та національного “я” українського народу” [2, 3]. Ось як писала С.Русова про цей період життя: “Збирались у вітальні Громадського Комітету по вечорах – Шаповал, я, Григоріїв, Ріпецький. Складали програму на три роки, гаряче обстоюючи принцип громадського виховання майбутніх слухачів, вносили в програми соціологію, економіку, мови, щоб дати їм змогу поширити світогляд і дати ... можливість вийти зі школи не лише добрими педагогами, а й корисними громадськими діячами” [1, 272].

Третього червня 1923 р. Софія Русова взяла участь у спільному засіданні управи УГК та першого складу професорської

ради УВПІ, до якої увійшла поруч із такими вченими, як мовознавець Л. Білецький, правник О. Ейхельман, математик Є. Іваненко, історик М. Терлецький та ін. А на урочисте відкриття інституту вона відгукнулася публікацією “На чужині і дома: Лист із Праги”, у якій виклала своє враження від цієї події: “Серед сумного емігрантського життя, – писала С. Русова, – гарними і приємними переживаннями виступають такі факти, як відкриття незалежної вищої рідної школи, хоч і на чужій території... Інститут... має стати справді педагогічним осередком, що зможе виготовити і добрих учителів для всіх ступенів Єдиної Трудової Школи, і інструкторів по організації освіти”, яких “незвичайно потребує тепер наш рідний край, доведений до стану абсолютного дикунства, завдяки всім експериментам окупантів” [3, 118]. Як видно з наведеної цитати, основне завдання УВПІ педагог вбачала у підготовці спеціалістів для розбудови шкільництва на рідних теренах, оскільки була впевнена в національному відродженні України.

Намагання Софії Русової докласти якомога більше зусиль для створення української вищої педагогічної школи в ЧСР, її прагнення працювати в ній простежуються і в епістолярній спадщині. Так, у листі до М. Шаповала, відправленому в травні 1923 р., напередодні від'їзду до Риму на Міжнародні педагогічний і жіночий з'їзди, вона зауважувала: “Дуже жалію що від'їжаю саме тоді, коли будете організовувати Інститут ... може на мене почекаєте з відкриттям...” [4, 89]. Тоді ж у листі до Л. Білецького вчена виклала прохання щодо викладацької діяльності в УВПІ: “хотіла би читати одразу Соціальне виховання (Педагогіку) і Історію Педагогіки і мати 1 час на тиждень семінар. Якщо не знайдеться кому читати Географію всесвітню і методику географії я радо б це взяла” [4, 92 зв.].

В “Особистій справі Професора Русової Софії” міститься офіційна заява-прохання тодішнього викладача Української господарської академії Софії Русової про призначення її “лектором до Українського Учительського Інституту в Празі на катедру “Соціального виховання”, супроводжувана автобіографією та списком праць [5, 6-8]. Документи засвідчують, що з перших днів функціонування УВПІ Софія Русова очолила кафедру педагогіки [6, 5]. Викладала теорію та історію педагогіки, дидактику*й дошкільне виховання. Крім того,

їй було доручено читати спецкурс, обов'язковий для студентів усіх відділів, під назвою “Національна школа Чехословаччини й інших слав'янських народів”; факультативно (за вибором студентів) – французьку мову [7, 82].

9 липня 1925 р. професорська рада УВПІ підтвердила статус С. Русової як “професора *honoris causa*...”, поручуючи... керування катедрою педагогіки з приналежними дисциплінами: теорія та історія педагогіки, дидактика, школознавство, національна школа в Чехо-Словаччині, шкільне бібліотекознавство” [8, 1].

Цікавими і для сьогодення є думки професора С. Русової про мотиви своєї викладацької діяльності: “Я не матеріально звязана з Інст., – писала вона в листі до М. Шаповала, – я звязана з ним тими численними годинами моїх викладів, іспитами моїх слухачів і слухачок...” з якими “я ... тільки рахуюсь” [4, 78-78 зв.]. Тобто думка студентів була визначальною для педагога.

У практичній педагогічній діяльності С. Русова ухилялася “від усякої традиційности, формалізму”; все, чого навчала, “викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів, педагогів...” [1, 35].

Проаналізовані документи підтверджують, що педагога турбували не тільки належна фахова підготовка і національне виховання молоді. Вона сприяла призначенню стипендій, працевлаштуванню чи подальшому навчанню найздібніших випускників УВПІ. Наприклад, просила за талановиту малярку Галю Мазуренко, щоб та “навчалася скульптурі”; за “трудовлаштування в художню школу в Римі... Цимбала”; за матеріальну допомогу Андрієві Чихівському, що мав “видатні музикальні здібності...” [4, 143-144, 89 зв.-90]. Вчена також зверталася до М. Шаповала як до голови Українського громадського комітету в справі видання найбільш яскравих студентських рефератів, вважаючи, що “збірник з мемуарних записей людей яки переживали собитія останних років мав би велике значення для історії нашої любой України...” [4, 149-149 зв.]. Тісно співпрацювала із видавничим товариством “Січ”, заснованим при УВПІ.

На високий авторитет професора С. Русової серед викладачів і студентів педагогічного інституту вказує відзначення 24 березня 1926 р. чергової річниці її педагогічної, громадської, наукової та літературної діяльності. Урочистості

відбулися несподівано для ювілянтки: привітати вчену прийшли викладачі і студенти з усіх факультетів прямо на лекцію. Після вітальної промови ректора УВПІ Л.Білецького Студентська громада інституту “піднесла художньо виконану адресу”. Управа Академічної громади студентів привітала її такими словами: “Ми щасливі вітати в Вашій особі не лише свого професора-педагога, а найбільшу українську жінку-громадянку, патріотку, що ціле своє життя невинно працювала для створення ... української державности... Низько схиляємо чоло перед Вами і від щирого серця бажаємо Вам доброго здоров'я й ще МНОГА-ЛІТА!.. ” [8, 2].

7 травня 1931 р. в Українському високому педагогічному інституті ім.М.Драгоманова відбулася урочиста ювілейна академія “на пошану заслуженої української громадянки...” з нагоди 75-ї річниці її життя. Свято, задумане спочатку як інститутське, набрало загальногромадського значення. Невеликий зал був переповнений, а на адресу С.Русової надійшло 23 привітання від українських культурно-освітніх установ у ЧСР та із-за її меж. Але найбільшою радістю для вченої було вітання, виголошене від наймолодшого емігрантського покоління 10-річним Івасиком – вихованцем дитячого притулку в Подєбрадах. Світлим променем вона назвала також “привіти з краю – з любої Галичини, прегарної Буковини і соняшного Підкарпаття...”, які дали їй “новий прилив віри, що ми зможемо і надалі разом працювати для тої ідеї, що світила нам в дні нашого молодого життя...” [9, 4].

Наведені факти є підтвердженням того, що педагогічна праця професора Софії Русової в УВПІ розцінювалася громадськістю та вихованцями як важлива загальнонаціональна справа, покликана утвердити віру старшого й молодшого поколінь українців у можливість працювати на користь рідної землі і за її межами.

У другій половині 1920-х рр. Софія Русова тісно пов'язує своє науково-педагогічне життя з *Українським інститутом громадознавства*. Його дирекція в особі М.Шаповала запросила С.Русову до співпраці ще наприкінці 1924 р. 21 березня 1925 р. датується лист-подяка вченої, у якому вона писала: “Бути Членом Інституту личу¹ великою честю для мене і рада можливою

¹ Тут – бачу, вважаю за честь.

працею виправдати довіря Діреkcії... ” [10, 1]. Того ж року педагог отримала запрошення від Н.Григорієва взяти участь у виданні збірника “Україна” французькою мовою, для якого підготувала статтю “Народна освіта” [8, 12].

Наміром повністю зосередитися на роботі в Українському інституті громадознавства Софія Русова поділилася з М.Шаповалом: “Так, я вирішила що покину Педаг. Інститут, але я не хочу це робити залпом – щоб не вийшло демонстративно – скінчу свій курс і к Великодню (ймовірно, 1927 р. – *О.Дж.*) буду вільна... ” [4, 98a].

Уже 1927 року Софія Русова – дійсний член відділів соціології і політики та народознавства УІГ. З 1928 р. увійшла до складу Кураторії інституту, стала членом його Ревізійної комісії; 1930 року була обрана заступником голови Кураторії, а 18 жовтня 1934 р. – заступником голови президії Кураторії Українського соціологічного інституту, залишаючись на цій посаді до 1937 р. У 1927 р., зі створенням при УІГ Українського робітничого університету, стала його викладачем, а через три роки була включена до складу Дирекції УРУ. Крім того, з 1928 р. С.Русова – член Наукової колегії Українського національного музею-архіву при інституті громадознавства.

Отже, можна говорити про безпосередню активну участь Софії Федорівни у становленні та забезпеченні життєдіяльності ще однієї науково-освітньої інституції в Чехо-Словаччині. Водночас аналіз документів і матеріалів засвідчує, що праця в цій установі – один із найяскравіших виявів її наукових можливостей і таланту. Чи не найбільшим досягненням вченої стала організація в УІГ педагогічного семінару як форми науково-дослідницької роботи. Офіційно семінар було затверджено Кураторією інституту 30 жовтня 1928 р. Головним його завданням С.Русова визначила “в'яснювати основу виховання і освіти, розкриваючи природу усвідомлення індивіда, його інтелектуальний зріст і емоціональну організацію, а також способи впливів на поведінку людини, особливо роль природного і суспільного оточення, як факторів суспільного виформовання людини”, а також “досліджування історії школи на Україні і нових течій в педагогіці культурних народів... ” (*Підкреслення в оригіналі*) [11, 2].

Аналіз “Загального плану дослідів” педагогічного семінару (додаток 7), який вводиться в науковий обіг вперше, дає підставу стверджувати, що він і сьогодні може служити основою для

планування роботи методологічних семінарів викладачів педагогічних кафедр вищих навчальних закладів та інститутів післядипломної освіти педагогічних працівників.

Програма семінару охоплювала широкий спектр історико-та соціально-педагогічних проблем, тому була розрахована на два роки; всього відбулося п'ять його засідань. У підготовці й обговоренні передбачених планом питань найактивнішу участь брала Софія Русова. Тут вперше були оприлюднені тексти її майбутніх праць “Соціальні проблеми виховання”, “Бойовничий нахил”. Крім неї, на засіданнях семінару впродовж 1928–1929 рр. виступили з “викладами” та в дискусіях Л.Білецький, М.Монюк, О.Чернов, М.Шаповал. Практикувалися обговорення нових педагогічних творів зарубіжних учених, огляди педагогічних часописів тощо. Можна констатувати, що семінар став справжньою школою педагогізації співробітників УІГ, а згодом УСІ, спричинився до появи багатьох наукових праць С.Русової в царині соціальної педагогіки.

Вивчення літератури показало, що С.Русова виявляла також глибоке зацікавлення роботою *Українського робітничого університету*, створеного при інституті громадознавства. Зокрема активно включилася в підготовку підручника “Географія України” для потреб слухачів УРУ, надіючись, що її “праця принесе яку вкладку” в його діяльність. Проте брак коштів змусив керівництво інституту відмовитися від замовленої книжки. С.Русова написала М.Шаповалу листа, в якому не тільки висловила жаль з приводу такого рішення, але й заявила про своє тверде бажання закінчити розпочату роботу, оскільки “не сама оплата труда” вабила її, а “участь в праці для Робітничого Унів. ... середь нашого сумного буденного життя це було... як промінь чогось світлого...” [4, 68 зв.- 69]. До речі, “Вістник” Українського робітничого університету за 1930 р. підтвердив завершення Софією Русовою “Географії України” [12, 2]. Проте вона так і не з'явилася друком і, як десятки інших рукописів, чекає свого видавця до сьогоднішнього дня. Для слухачів УРУ Софія Русова підготувала також продовження курсу лекцій французької мови, який планувалося видрукувати лише після забезпечення їх передоплати. Така пересторога зумовлювалася тим, що

попередні, розіслані викладачами університету лекції, так і не були оплачені студентами.

Всього ж, за даними дослідження, за роки роботи в УСІ С.Русова підготувала понад 30 окремих праць, публікацій у періодичних виданнях ЧСР і Західної України. Крім того, чимало її доповідей, рефератів, повідомлень не передавалися до друку, залишаючись у рукописах, відомості про що містять архівні документи та інформації у газетах і журналах міжвоєнної доби.

Організаційно-практичний аспект діяльності вченої в час праці в УІГ розкриває її боротьба за збереження такої його установи, як *Український національний музей-архів*. Наприкінці 1920-х рр. музей опинився під загрозою передачі Міністерству закордонних справ ЧСР, причому не без допомоги співробітників інституту [13, 119-121]. 30 квітня 1929 р. відбулася нарада представників МЗС Чехо-Словацької Республіки, Кураторії УСІ та Наукової колегії музею-архіву, на якій розглядалася справа Українського національного музею-архіву. На ультимативну вимогу міністерських чиновників про його підпорядкування чеському уряду присутні на нараді голова Кураторії М.Шаповал та її член С.Русова заявили, що музей-архів є власністю українського народу і може бути переданий “одній з українських інституцій на Україні або й по-за Україною, але з умовою, щоб ця українська інституція забезпечила охорону і розвиток Музею-Архіву, як пам'ятки визвольних змагань українського народу...” [14, 8]. Проте статус музею-архіву на цій нараді залишився нез'ясованим. Міністерство закордонних справ ЧСР перенесло розгляд цього питання спочатку на 14 травня, потім на 1 липня 1929 р., навмисне затягуючи його вирішення. Навіть “непохитний” і “безкомпромісний” М.Шаповал зневірився у можливості позитивного завершення справи і не з'явився на одну з останніх перенесених нарад. І лише Софія Русова не тільки “гостро болюче” переживала “гибель” української інституції, але й спонукала М.Шаповала “пустити в ход всі можливості”, не здаватися і не опускати “так одразу паруса”, щоб “урятувати Архів, Інститут, його бібліотеку...” [4, 107-108 зв.].

Закономірно, що активна праця вченої не могла не бути оцінена керівництвом і колективом співробітників Українського інституту громадознавства. Так, уже в 1926 р. УІГ виступив

одним з ініціаторів (поруч із Українським комітетом і Українською національною жіночою радою) святкування 50-річного ювілею громадської, педагогічної та літературної діяльності С.Русової в Празі. Проаналізувавши її внесок у розвиток національних визвольних змагань, поет, публіцист і громадський діяч М.Мандрика підкреслив, що “С.Ф. зберігла і досі надзвичайну бадьорість духа й тіла, надзвичайну енергію і світлу, непереможну віру в велике майбутнє Українського народу”; вона й на чужині “являє собою зразок і приклад найенергійнішого громадського діяча”, віддає “без останку свої сили, знання і досвід своєму головному ділові – педагогіці” [15, 62].

10 грудня 1929 р. загальні збори Наукової ради УСІ, заслухавши “внесок професора Д-ра Л.Білецького та професора Д-ра М.Шаповала про наукову діяльність в царині соціології й педагогіки професора Софії Федоровни Русової...”, постановили: на основі 10 Регулямину Українського Соціологічного Інституту про порядок кваліфікацій наділити професора Софію Федоровну Русову за визначні заслуги перед українською наукою в царині соціології і педагогіки степенню Доктора Соціології *Honoris Causa*” [16, 6].

Слова, що пролунали на засіданні Наукової ради, є чи не найкращою характеристикою вченої: “... Незвичайна щирість чуття, широка ерудиція, висота моральних принципів, красномовність – все це сприяє зростові тієї популярності, яку С.Ф.Русова має не лише в українському, але і в Європейському освіченому громадянстві... Український народ може бути гордий, що на його землі родилась, виросла, живе і працює така визначна жінка-громадянка – трибун-письменник-учений... Поруч Ольги Кобилянської, Лесі Українки стоїть ім'я Софії Русової, як великої жінки України в добі відродження і революції...” (*Підкреслення в оригіналі*) [16, 2 зв.].

Сама ж Софія Русова скромно і з деяким здивуванням-недовір'ям та скептицизмом у листівці до М.Шаповала зауважувала: “Завше Ваша С.Русова – др.!!! соціологін?” [4, 79].

Як і в Українському високому педагогічному інституті ім.М.Драгоманова, в Українському соціологічному інституті у 1931 р. відбулися урочистості з нагоди 75-річчя від дня народження Софії Русової. На нього прибули представники від 34

українських організацій і від багатьох чеських установ. У вітальній промові П.Богацький зауважив: у величній постаті Софії Русової “кожний свідомий українець бачить втілення змагань українського народу впродовж трьох чвертей століття за своє визволення, а в її непохитности та енергії відчуває тверду віру в нашу перемогу.

Софія Русова – свідок та безпосередній борець, що прийняв високі моральні засади боротьби від Кирило-Методієвців, впертість і завзяття наче – від самого Тараса Шевченка та політичні провідні ідеї з рук Михайла Драгоманова – тут між нами і з нами завжди, в оточенні чужому і глухому до наших змагань – своєю вірою підтримує маловірів, своєю невсипущою працею кріпить і підносить на силах втомлених та переконує всіх, що в боротьбі за волю України нема і не може бути втоми, а є лише радість боротьби...” [17, 26].

Про громадську діяльність С.Русової доповідав М.Шаповал; огляд педагогічної та науково-літературної праці здійснив Л.Білецький. Від Українського соціологічного інституту виступав Н.Григорійв, від “Рідної школи” у Львові – О.Колесса. Зі всього світу на адресу УСІ надійшло понад 140 вітальних телеграм, серед них – від О.Кобилянської, У.Кравченко, С.Крушельницької, О.Петлюри (дружини С.Петлюри), митрополита А.Шептицького та ін. [17, 28-32].

Святкування ювілею Софії Русової в УСІ знайшло всебічне висвітлення на сторінках української періодичної преси Канади (Вінніпер), Польщі (Варшава), Франції (Париж), Чехо-Словацької Республіки (Прага), США (Філадельфія, Чикаго, Скрантон), Далекого Сходу (Харбін), а також Галичини (Львів, Коломия), Буковини (Чернівці), Закарпаття (Ужгород).

Отже, співпраця Софії Русової з Інститутом громадознавства, а згодом з Українським соціологічним інститутом і його установами є знаковою в її еміграційній долі та позначена багатогранністю й багатоаспектністю.

Підтвердженням активних зусиль жінки-патріотки в царині освіти й виховання найменших українців є її праця над створенням у ЧСР *дитячого притулку*. Вона тісно переплітається як з педагогічною діяльністю Софії Русової в Українській господарській академії та в педагогічному інституті, так і з роботою серед українського жіноцтва.

За задумом Софії Федорівни, притулок мав стати “рідним острівцем” і для дітей емігрантів, і для голодуючих маленьких громадян з радянської України. З цією метою педагог звернулася з листом до Народного комісара освіти УСРР Г.Гринька, в якому запропонувала переправити частину безпритульних з розореної України за кордон. 15 вересня 1922 р. Повноважне представництво УСРР у Чехо-Словаччині передало їй офіційну відповідь-відмову, де вказувалося: “... перевіз за кордон якої небудь сотні або двох дітей України, при тій умові, що там голодувало в минулу зиму коло півтора мільйона”, не мав би ніякого “реального значіння в розрішенню цієї величезної проблеми” і означав би лише задоволення “благодійного” почування серед деяких емігрантських кол...” [18, 184].

Перший притулок (захисток переважно харитативного типу) для українських дітей у ЧСР відкрився 10 жовтня 1922 р. з ініціативи подебрадського відділення секції допомоги жінкам і дітям [19, 96]. У ньому налічувалося всього дев’ятеро дітей із сімей студентів Української господарської академії. Вони перебували під громадською опікою з 9 год. ранку до 5 год. вечора, отримуючи при цьому дворазове гаряче харчування. Притулок діяв за матеріальної підтримки УГК і чеського Червоного Хреста. Загальний нагляд над захистком здійснювали С.Русова та М.Мартос [19, 96]. Проте брак коштів спричинив невідповідні умови для перебування дітей у притулку, що призвело до його закриття уже на початку 1923 р.

Як голова секції допомоги жінкам і дітям при УГК Софія Русова розгорнула активну роботу в напрямі створення нового притулку та заснування при ньому школи. 18 лютого 1923 р. в газеті “Український сурмач”, яка виходила в таборах інтернованих українців у Польщі, з’явилося її звернення до українських родин, у якому педагог закликала “врятувати наших дітей від фізичного вимірання, дати їм вирости в ... кращих умовах життя” шляхом організації захистку для дітей від 2-х до 14 років [20, 8].

С.Русову цікавило насамперед питання: “Скільки дітей доручать їй українські родини з різних таборів?” Вона також прагнула довідатися, чи погодяться батьки переправити своїх дітей із таборів до уніатського монастиря в Боснії, який охоче прийме 100–200 осіб під нагляд “українських учительок, щоб діти... не забували своєї рідної мови”; чи є батьки, які б пого-

дилися віддати тимчасово своїх дітей у приватні родини різних європейських держав (Чехії, Бельгії, Швеції, Швейцарії) [20, 8].

Наведене звернення підтверджує, що Софію Русову хвилювало не тільки матеріальне й моральне становище дітей у таборах інтернованих, але й прагнення зберегти в чужому оточенні їх національну ідентичність.

Перші засідання ініціативної групи з організації нового притулку розпочалися у вересні 1924 р. під керівництвом Софії Русової, яка стала “головним рушієм” його заснування [21, 3]. Метою цієї дитячої інституції було “... дати дітям на еміграції національне виховання, а батькам змогу вільно вчитися, вільно працювати...” [22, 83]. На прохання С.Русової Міністерство закордонних справ ЧСР виділило 5000 кч на щомісячне утримання цього закладу. Крім того, її заходами притулок отримував допомогу від Міжнародного товариства охорони дітей у Женеві, від окремих меценатів, як, наприклад, митрополита А.Шептицького [21, 3; 23, 20-20 зв.].

Офіційне відкриття притулку відбулося 22 квітня 1925 р. у селі Горні Черношиці під Прагою. У ньому було спочатку всього п’ятеро дітей. Кілька разів притулок міняв своє місцеперебування, а відтак остаточно осів у Подєбрадах.

Адміністративна діяльність притулку забезпечувалася його управою, до першого складу якої увійшли представники від Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова (Л.Білецький та С.Русова) і батьківського комітету (Т.Олесюк). Постійний персонал притулку включав завідувачку, вчительок (виховательок) – випускниць УВПІ та “кухарку”. Для дітей до чотирьох років передбачалася нянька [24, 36].

Як підтверджують проаналізовані матеріали, до керівників притулку ставилися високі вимоги. Зокрема від завідувачки вимагалось мати: “1. певний виховавчо-педагогічний стаж із знанням основ гігієни, 2. вміння керувати господарством притулку та вести господарську грошову відчитність, 3. рекомендації певної української громадської організації або відомих укр. громадських діячів...” [25, 30].

За первісним задумом С.Русової притулок мав охоплювати дітей дошкільного і шкільного віку (від 4 до 12 р.), поділених на дві групи. Проте в перші роки тут перебували і півтора–трирічні

малюки. Зі звіту Софії Федорівни про діяльність цієї установи за перші п'ять років функціонування під її управою довідуємося, що основна увага в притулку зверталася “передовсім на національне виховання, щоб дати дітям поняття про ту далеку батьківщину, якої вони і не знали” [26, 3].

Окрім занять, які проводилися відповідно до найновіших досягнень педагогіки (ідей М.Монтессорі, О.Декролі) “з особливим приміненням для української вдачі дітей та емігрантських умовин” [21, 3], вихованці доглядали курей, кролів, мали власний город з окремими для кожного з них грядочками. Двічі на рік у притулку відбувалися показові – для “своєї” та “чужої” (подебрадської) публіки свята-вистави. Добрим прикладом і для сучасних навчально-виховних закладів є видання у притулку часопису “Наша Україна”. Він виходив під керівництвом С.Нагірної – випускниці УВПІ, вихованки Софії Русової. Перше число “Нашої України” діти присвятили матері, а друге – голодуючим ровесникам із Наддніпрянської України. На високу громадянську і моральну зрілість маленьких авторів часопису вказував зокрема М.Терлецький: “Туга батьків, що втратили свою батьківщину і тиняються по світу, несвідомо перебивається у писаннях їхніх дітей, що ніколи й не бачили своєї батьківщини, а тужать за нею як за сонцем... В умовинах емігрантського життя дітям стають зрозумілі почування, що – здавалось би – приступні лише старшим...” [27, 323].

Організований таким чином навчально-виховний процес сприяв тому, що діти “в розмовах зі сторонніми... вміють оборонити свою національну гідність”. Як писала М.Омельченко, маємо “на далекій чужині рідний острів, де діти ростуть і розвиваються по своєму. Треба радіти, що хоч частина нашої малечі, народжена на чужині, виросте на свідомих синів своєї Батьківщини” [21, 3].

Випускники притулку поповнювали учнівський колектив української гімназії, проте зв'язків із захистком не покидали: Різдво і Великдень вони святкували у своїй первісній громадській родині, тут проводили і свої літні канікули.

23 лютого 1936 р. дитячий притулок у Подебрадах відзначав велике свято – офіційне відкриття при ньому *української народної школи*. Ініціативна група з її заснування ще задовго до цієї

події (1928 р.) звернулася до С.Русової за порадами щодо побудови програми навчання в школі та використання найдосконаліших підручників. Вчена, що докладала зусиль для якнайширшої розбудови національного шкільництва за межами рідної землі, радо відгукнулася на це прохання. У листі до Софії Русової члени ініціативної групи широко дякували за підтримку в заснуванні школи. Запропоновані нею практичні вказівки щодо навчання дітей (з надісланого примірника праці “Єдина діяльна (трудова) школа”) вони визначили “як самі життєві” і висловили надію на подальшу методичну допомогу з боку педагога [28, 3].

Навчання у нововідкритій народній школі велося виключно українською мовою, передбачалося також вивчення чеської мови. Основний контингент учнів становили, крім сиріт – вихованців притулку, діти робітників-емігрантів, що знаходились у складних матеріальних умовах. “Ця школа, – відзначав невідомий автор статті в українському часописі “Тризуб”, – являється не лише рятунком для тих дітей, що могли б опинитися без догляду батьків під час праці, але, крім того, є єдиним місцем в ЧСР, де дитина українського емігранта-робітника не лише не тратить свого українського обличчя, але й здобуває належну підготовку, що дає можливість до набуття дальшої освіти в українській гімназії (в Ржевницях)...” [29, 5].

Уважно стежила С.Русова за діяльністю *Української реальної гімназії в ЧСР* як її опікунка, на що вказують проаналізовані у процесі дослідження праці вченої, запрошення та привітання від учнів, батьківського комітету, дирекції, її листування. Так, із статті “Десятилітній Ювілей Української Реальної Гімназії в Чехословаччині” довідуємося, що, як і для потреб дитячого притулку, вона виклопотала для гімназії матеріальні пожертви – від празького громадянства, української еміграції з Канади, митрополита А.Шептицького. Характеризуючи якісний склад учнів і педагогів, зміст навчально-виховної роботи цього закладу, С.Русова зазначала, що в перший рік його функціонування тут нараховувалося 74 дітей: 29 з Великої України, 29 із Галичини, 8 із Чехії та 2 з “других українських земель”. Професорський склад на початках налічував 34 особи – “усі з відповідним педагогічним стажем (кваліфікацією)... люде, що працювали не за страх, а за совість” [30, 308].

С.Русова високо оцінювала працю керівників гімназії Я.Яреми, Г.Омельченка; вчителів української, французької та латинської мов; хімії, фізики й природознавства, рисової геометрії, географії, малювання, ручної праці; вказувала на позитивні результати позашкільної виховної роботи (організацію “Пласту”, наукових і природничих екскурсій, забезпечення участі вихованців у святах з нагоди пам’яті Т.Шевченка, І.Франка, героїв Крут, у зустрічах із письменниками-емігрантами О.Олесем, О.Ольжичем, У.Самчуком, С.Черкасенком тощо). Надзвичайне враження на С.Русову справило відзначення в гімназії чергової річниці ЗУНР у 1936 р. У програмі свята – промови професорів та учнів, у яких “було і гіркої правди і ... широкого відданого патріотизму”, українські пісні, декламації віршів, уривків із поеми М.Вороного “Євшан-зілля”, виконання українського національного гімну. “Якось забулось, – писала вона, – що це все ж таки не рідна хата, не свій власний терен, а тільки еміграційний куток; але цей куток майже цілком заповнений нашими дітьми, нашою молоддю; куток, в якому твориться велика праця виховання наших майбутніх громадян. Сподіваємося, що ці молоді майбутні українські громадяни, вже не як безпомічні емігранти на чужій землі, а як вільні сини своєї визволеної і вільної батьківщини понесуть їй свою працю, свої знання... Вірилось, що не вічно ми будемо емігрантами; що це молоде покоління справді понесе всі свої сили туди, на схід, на Україну, де ласкаво зустрине її золоте гаряче сонце” [31, 6].

Як видно з вищевикладеного, С.Русова була одним із організаторів українського шкільництва в ЧСР, вела активну науково-педагогічну роботу, сприяла матеріальному і методичному забезпеченню діяльності різних типів навчально-виховних закладів. Крім того, залишила нащадкам широкі інформації, у яких розкривається значення цих інституцій для українців-емігрантів у Чехо-Словацькій Республіці і визначається їх роль у національному культурно-освітньому поступі українського народу.

Популяризаторський аспект педагогічної діяльності С.Русової 1920-х–1930-х рр. нерозривно пов’язаний з її участю в роботі міжнародних (Рим, 1923; Прага, 1923 і 1927; Женева, 1929), а також українських наукових і педагогічно-освітніх конгресів і з’їздів (Прага, 1926; Львів, 1929; Ужгород, 1935). За

її переконанням, вона давала змогу вирішити ряд завдань. Насамперед донести до світової громадськості проблеми і надбання освіти України, аби всі “знали, що вона не якась Патагонія, що в нас теж є деякі педагогічні думки” [32, 232]. По-друге, сприяла інтеграції української педагогіки в міжнародний освітній рух. Зокрема, С.Русова прагнула відродити своє педагогічне дітище – Всеукраїнську учительську спілку і домогтися її прийняття до Світової федерації вчителів [33, 162]. І, по-третє, участь у конгресах і з’їздах дозволяла збагатити теорію та практику національної освітньої діяльності міжнародним педагогічним досвідом. Ці завдання реалізувалися через виступи Софії Русової, обмін думками з делегатами різних країн світу, ознайомлення з практичною діяльністю зарубіжних навчально-виховних закладів різних типів, звіти, окремі статті вченої.

Так, наприклад, під час педагогічного конгресу в Римі, де розглядалися питання соціального значення сімейного виховання, ролі батьків і вихователів у становленні дитини, співробітництва школи й родини, С.Русова з великим зацікавленням оглянула школи нового типу (їх у столиці Італії на той час налічувалося 18); приватний захисток для дітей-сиріт, хворих на туберкульоз; підготовчі курси для вихователів при ньому. Поділяючи думки делегатів конгресу щодо пріоритетності родинного виховання для дітей дошкільного віку, педагог у своєму виступі наголосила: в умовах, коли батьки змушені покидати “свою хату для заробітку”, коли жінка поруч із материнським має ще й громадянські обов’язки, сім’ю дитині “заступають соціальні організації”, передусім дошкільні заклади. За її висновком, вони “мусять кермуватися найкращими принципами родинного виховання – ... розумінням усіх індивідуальних рис кожної дитини й рівною, ніжною любов’ю до дітей”. С.Русова поділилася з учасниками конгресу досвідом роботи українських дитячих садків періоду УНР, які, хоч і працювали за методикою визначної італійки М.Монтессорі, але її “педагогічний матеріал” націоналізували, брали його більше з природного оточення дитини, широко використовували у виховній роботі народну творчість. Цим самим забезпечували так необхідну для маленьких українців атмосферу радості життя, культу правди, краси і морального обов’язку [32, 231].

Поруч із С.Сірополком Софія Русова представляла педагогів-українців на міжнародному з'їзді “Через школу до миру” в Празі, проігнорованому СРСР за “новий дух”, ворожий “пануючому духові шкільної політики Сов. України” [34, 10]. У виступі французькою мовою на підсумковому засіданні вона зокрема підкреслила, що тільки “вільна й національна школа розв'яже проблеми миру та братерського союзу всіх народів”, наголосила на значенні для міжнародного єднання і такої форми роботи, як “уможливлення студій чужинцям у високих школах” різних держав, як це мало місце в Середньовіччі та в XVII – XVIII ст., коли сини простих козаків студіювали в Сорбонні, а “філософ Сковорода пішки пройшов Центральну Європу та вчився в славних університетах Німеччини” [34, 9].

Із “Звіту за Межнародний Педагогічний Конгрес в Женеві” довідуємося, що С.Русову – єдиного представника на ньому від усіх українських педагогічних і культурно-освітніх установ в еміграції – зацікавили доповіді французького та іспанського делегатів. Перший із них запропонував включити до навчальної програми зі світової історії нову тему – вивчення життя робітників, другий наголосив на потребі організації спеціальних курсів для підготовки вчителів за програмою “інтернаціонального навчання” з поглибленим вивченням історії та географії [35, 2]. На цьому конгресі розгорнулася дискусія про “активну школу”, в якій виступив видатний швейцарський педагог А.Ферр'єр. Оскільки С.Русова представляла українців-емігрантів (недержавну націю), то вона не мала змоги звернутися до учасників конгресу з офіційною промовою. Проте брала участь у дискусіях з обговорюваних питань, прагнучи “привичаювати других і себе до кола вольних народів...” [36, 25].

Питання освіти й виховання цікавили Софію Русову не тільки на педагогічних, але й на жіночих конгресах. На з'їзді міжнародних жіночих рад у Данії 1924 року її увагу привернула робота комісії із захисту дітей та виховання молоді. У “Листі з Копенгаги” вона інформувала українську громадськість про зміст резолюцій, ухвалених комісією, суть яких полягала у прагненні поліпшити “становище дітей чужинців у різних країнах... зрівняти їх у правах на освіту з дітьми корінного населення; ... у місцевостях, де живуть дві нації, ...освітні потреби обох націй” задовільняти справедливо; “обмінюватися учнями

і професорами ... середньої і вищої школи”; звернути увагу на талановитих дітей, сприяти їхньому вступові до вищих шкіл [37, 1]. Саме на цьому з'їзді С.Русова звернулася з проханням до Червоного Хреста Данії виділити матеріальну допомогу дітям емігрантів і стипендії студентам-українцям у ЧСР. Проте ці прохання були відхилені. Зате вдалося “влаштувати 4 наших студенти на практику в найкращі господарства” цієї країни, щоб “поповчитися так високо розвиненому в Данії зразковому сільському господарству” та дати студентам змогу впродовж 3-5 місяців “мати харч”.

Водночас педагогу було важко “жебрати для наших дорогих дітей, для нашої безталанної молоді”. Мимоволі напрошувалося питання: “Куди дінеться наша молодь, навчившись, взявши... все те, що можна з європейської культури?”. Відповідь на нього С.Русова формулювала однозначно: “Звісно, вона чесно, правдиво вернеться на Україну, і в цьому повороті” мусять допомогти і міжнародні громадські об'єднання, і Ліга Націй, бо “хоч яка Європа “комфортабельна” і культурна, але для нас

Нема другої України

Немає другого Дніпра” [37, 2].

Діяльність Софії Русової у царині освіти не обмежувалася роботою в українських навчально-виховних закладах і наукових установах. Вчена тісно співпрацювала із громадськими науковими й педагогічно-освітніми організаціями. Наприклад, брала активну участь у заходах Українського академічного комітету в Празі. Так, на українському науковому з'їзді, організованому з ініціативи УАК у чеській столиці в 1926 р., виголосила реферат “Розвиток дошкільного виховання за останні роки” [38, 29]. У грудні 1931 р. отримала запрошення на аналогічний другий з'їзд, у програмі якого значився її виступ на тему “Краєзнавство в школі”. Із невідомих причин він не відбувся, проте текст виступу у вигляді обширної статті “Краєзнавство в народній школі” з'явився у 1933 р. в галицькому виданні “Шлях виховання й навчання” [39, 9; 40]. Тісні стосунки підтримувала С.Русова з Українським педагогічним товариством при УВПІ, була членом Українського товариства прихильників книги у Празі. Від управи останнього отримала відповідальне доручення: “взяти на себе перегляд підручників з географії українською і чеською

мовою, о скільки українця, що міститься в цих підручниках, потрібне виправлення в інтересах наукової правди” [18, 181].

У липні 1930 р. серед інших “учених-педагогів, симпатиків народнього вчителства і пильних співробітників педагогічних видавництв В.П.У.В.” С.Русова була обрана почесним членом професійної організації народних учителів українських земель у складі Польщі – “Взаємної помочі українського вчителства” [42, 284].

Проаналізоване дозволяє стверджувати, що науково-педагогічна діяльність С.Русової за межами України носила активно-творчий характер: педагог брала участь в організації українського шкільництва в ЧСР та забезпеченні його навчально-матеріальної і науково-методичної бази, викладала у високих школах, підпорядковуючи свою діяльність загальнокультурній меті української політичної еміграції – підготовці фахівців європейського рівня для потреб рідної незалежної держави; пропагувала національну освітню справу і відстоювала її на міжнародній арені.

2. Педагогічні пріоритети теоретичного доробку С.Русової еміграційної доби

2.1. Джерела і проблематика педагогічних творів. Як уже зазначалося, теоретичні надбання Софії Русової періоду еміграції представлені трьома основними групами праць. Чільне місце в них (за обсягом і кількістю) посідають твори педагогічної тематики, у яких вчена “сягнула творчого “акме” – найвищого рівня зрілості” [43, 2].

Така увага до педагогіки витікала передусім із національно-громадянських поглядів С.Русової на освіту як на головний обов’язок кожного свідомого українця, пояснювалася накопиченими у процесі освітньої діяльності на рідній землі величезним практичним досвідом і теоретичними відомостями та притаманним їй прагненням постійно вдосконалювати педагогічні знання, переносити українську ідею з політичної площини в освітянську, в наукові теоретичні концепції та в практичні апробації.

Бібліографія педагогічних творів С.Русової 1920-х–1930-х рр. включає монографії та наукові розвідки, науково-популярні статті й рецензії, конспекти лекцій для студентів і дитячу “лектуру”, підручники і програми навчально-виховних курсів, виступи на міжнародних педагогічних конгресах і з’їздах тощо. У них відображені погляди вченої практично на всі сторони освіти, школи і виховання з урахуванням новітніх педагогічних ідей, нових умов суспільного буття і тих уроків, яких українська громадськість набула в 1917–1920 рр. – у час організаційної роботи в царині розбудови національного культурно-освітнього життя.

Аналіз джерельної бази дає змогу констатувати, що феномен С.Русової як одного з творців національної педагогічної концепції постав на ґрунті тісного поєднання народнопедагогічного досвіду і наукової педагогічної теорії. Так, із глибокої обізнаності вченої з народними традиціями духовно-морального, трудового, культурно-естетичного характеру вирости і знайшли відображення у працях ідеї гуманного ставлення до дітей (“Весна і діти”, “Діточі малюнки”, “1 листопада в українській гімназії в Ржевниці”, “Теорія і практика дошкільного виховання”), визначальної ролі рідної мови у навчанні та вихованні

“Дещо зо сучасної педагогіки. (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовности)”), особливої навчально-виховної місії фольклору (“Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків?”, “Казки Божени Немцовой”, “Нові методи дошкільного виховання”, “Роля жінки в дошкільному вихованні”).

Важливим джерелом педагогічної спадщини Софії Русової міжвоєнної доби виступає теоретичний доробок її попередників – вітчизняних освітніх діячів і зарубіжних педагогів минулого. Завдяки осмисленню основних положень творчості М. Драгоманова, Г. Сковороди, Т. Шевченка; Я. А. Коменського, Й. Г. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо, Ф. Фребеля ще на рідних теренах з’явилися такі стрижневі ідеї її праць, як гуманізм, демократизм, природовідповідність виховання, які водночас є основоположними принципами народної педагогіки. Вони так чи інакше відображені практично в усіх наукових і науково-популярних працях вченої.

Чимало ідей творчої спадщини С. Русової стали вислідом її величезної власної педагогічної практики. Дитячі садки, недільні школи, київські комерційне училище та Фребелівський інститут, Українська науково-педагогічна академія, Кам’янець-Подільський державний український університет – ось неповний перелік навчально-виховних закладів, у яких вона відточувала свою педагогічну майстерність в Україні. Значний вплив на появу нових педагогічних думок мислительки мала її активна участь у відродженні національної системи шкільництва та українізації освіти 1917–1920 рр. Згадуючи свою роботу у відділах дошкільного виховання й позашкільної освіти Генерального секретаріату (згодом Міністерства) освіти УНР, С. Русова писала: “... якою великою й щасливою здавалась тоді вся Україна! Мені довелося обіхати її від білих крейдяних гір Вороніжчини до шумливих порогів Дніпра в Катеринославі. В тому самому Катеринославі, де я тринадцять місяців сиділа в тюрмі за якусь українську книжку, тепер я вільно з доручення державної влади читала по українськи заклик до українських шкіл – “згори до низу”. Чудодійний переворот!” [44, 3].

Саме цей досвід став основою для написання творів “Єдина діяльна (трудова) школа”, “Нова школа соціального виховання”, “Педагогічні основи нової школи”, у яких розкриті теоретичні засади, принципи побудови і зміст навчально-виховної роботи школи в незалежній Україні.

Еміграційна педагогічна діяльність зумовила появу її фундаментальних праць (“Дидактика”, “Нові методи дошкільного виховання”, “Теорія і практика дошкільного виховання”), ряду наукових розвідок, багатьох статей, що істотно доповнюють і поглиблюють провідні положення педагогічної концепції С. Русової.

Чимало творів Софії Русової написані під впливом нетривалого безпосереднього та більш широкого опосередкованого знайомства зі станом школи і виховання на українських землях в умовах радянської дійсності (“В Кам’янецькому університеті (Вражіння з останніх часів)”, “Engene Devand: “La pedagogie scolavire en rusie sovitique”. La doctrine. Paris, 1932”, “Clare Cheridan. Across Europe with Satanelle. New Jork. 1925 (Через Європу на Сатанеллі)”, “Молодь серед хаосу”, “Освіта на Україні в большевицькім освітленню”, “Правила й програми для вступу до Інститутів, Технікумів, Робфаків та профшкіл УСРР на 1925–1926 рр.”).

Але чи не найважливішим джерелом нових педагогічних ідей С. Русової, які втілилися у працях міжвоєнного періоду, стало знайомство з новітніми течіями у західноєвропейській педагогіці, що дозволило їй іти “рівним кроком з усім тим, що в даний час найкращого з’являлося на Заході” [45, 107]. Широка освіта, вільне володіння провідними європейськими мовами (насамперед французькою) уможливили доступ С. Русової до оригінальної літератури – праць Дж. Дьюї, Е. Клапареда, Г. Кершенштейнера, В. Лая, Е. Меймана, Г. Спенсера, забезпечили безпосереднє спілкування з найвидатнішими педагогічними діячами 1920-х–1930-х рр., зокрема О. Декролі й М. Монтессорі, та вивчення досвіду їх практичної роботи.

Використовуючи думки своїх зарубіжних колег, С. Русова, з одного боку, “утримувала український педагогічний світ у курсі того, що нового й кращого творилось по інших країнах на полі навчання і виховання”, з іншого – будила “рідну педагогічну думку до життя, руху та поступу” [45, 107]. Тобто метою її звернення до зарубіжного педагогічного досвіду була розбудова української національної педагогіки і школи на прогресивних педагогічних надбаннях світу.

З урахуванням найновіших положень творчого доробку зарубіжних учених складена, наприклад, “Програма із теорії

виховання та навчання”, підготовлена Софією Русовою у 1924–1925 рр. для студентів УВПІ. (Додаток 8). Програмою передбачалося вивчення положень педагогічної системи М.Монтессорі (“Виховання зміслів дитини, їх значіння для інтелектуального розвитку”), методики О.Декролі, “Дальтон-плану”, теорії трудової школи і громадянського виховання Г.Кершенштейнера [46, 10].

Думки зарубіжних педагогів, психологів, соціологів міжвоєнної доби, осмислені С.Русовою і пристосовані до потреб української національної школи, до особливостей ментальності української дитини, знайшли відображення у працях “Глобальна метода в народних школах Чехословаччини”, “Колись і тепер”, “Новий плян навчання в народних школах в Бельгії”, “О.Декролі”, “Соціальне виховання: Його значіння в громадському житті”, “Стан сучасної освіти в різних краях світа”, “Сучасні течії в новій педагогіці” та ін.

Великі можливості для збагачення Софії Русової світовим педагогічним досвідом відкривала участь у міжнародних освітніх конгресах (з’їздах), вислідом якої стали дописи, статті “Два міжнародні конгреси”, “До Риму на два конгреси”, “Конгрес Світового Союзу Освітніх Товариств”, “Конгрес Освітніх Товариств”, “Педагог-ідеаліст Адольф Феррієр”.

Новим словом у русовознавстві можна вважати рукописну статтю “Единбургський педагогічний з’їзд”, підготовлену за підсумками другого з’їзду Всесвітньої федерації педагогічних товариств у столиці Шотландії (1925 р.). У ній С.Русова повідомляє про зміст роботи шести його секцій, подає найцікавіші промови, найзмістовніші ідеї: “о відношенні національного виховання і інтернаціонального”, про вивчення іноземних мов як фактора єднання народів, про “додаткову” освіту 18-річної молоді в Англії, систему “трудова шкіл” Г.Кершенштейнера в Німеччині тощо [47, 233-245]. Увагу вченої привернули питання, пов’язані з вивченням у середніх школах історії, географії, літератури, суспільствознавства (“гражданства”). Цілковито підтримуючи думки промовців про величезний виховний вплив національної поезії, літератури, вчена доходить висновку: “щоб знати народ, треба вчити його великих поетів” [47, 237]. Палку підтримку С.Русової, як і представників Англії, Індії, Японії, знайшов заклик делегата з “Мадьярщини” дати “кожному народу бути добрим

націоналістом і разом з тим єднатися з другими народами, на яких точках він хоче”. Лише на такій платформі, стверджувала педагог, зросте міжнародне єднання. Повчальною і для сьогоднішніх поколінь українців є теза, винесена діячкою із цього з’їзду: “Будемо пишатися своєю історією лише оскільки вона заслуговує нашої гордості; щиро вкажемо нашим дітям де, в чому були ми неправі і будемо з певністю чекати в майбутньому братерство усіх народів, а шлях до нього – через націоналізм...” [47, 238].

Визначені *головні джерела педагогічної творчості Софії Русової* періоду еміграції зумовили значною мірою і специфіку її *проблематики*. Поглиблене вивчення педагогічних праць дає змогу стверджувати, що вони відтворюють широкий спектр освітньо-виховних проблем: від ролі освіти й виховання у долі народів, які стали на шлях незалежності або виборювали її, – до окреслення науково-методичних основ, шляхів і засобів розбудови національного шкільництва, принципів, методів, форм і засобів навчання та виховання дітей дошкільного й шкільного віку, молоді, дорослого населення.

Треба зауважити, що чимало з цих проблем достатньо повно розглянуті педагогом у працях, створених на рідній землі, зокрема в десятках публікацій, які з’явилися на сторінках українських педагогічних журналів “Світло” в 1910–1914 рр. та “Вільна українська школа” в 1917–1919 рр., а також у фундаментальному курсі лекцій “Дошкільне виховання”.

До найбільш досліджених у доєміграційний період, безперечно, слід віднести питання *дошкільного виховання*, яке було “одною з основних ідей її національного світогляду” [48, 82]. Порівняльний аналіз творів дошкільної тематики доєміграційної та еміграційної доби дає змогу констатувати, що у 1920-х–1930-х рр. Софія Русова завершила створення цілісної теорії дошкільного виховання, яка базувалася на теоретичних положеннях і практичному досвіді суспільного дошкільля держав Заходу і водночас була пристосована до потреб національного виховання маленьких українців. У працях “Колись і тепер”, “Нові методи дошкільного виховання”, “Роля жінки в дошкільному вихованні”, “Теорія і практика дошкільного виховання” вона вичерпно відповіла на питання, яким “повинен бути дитячий садок на Україні, якими методами його провадити...”, якими

мають бути його програма та “розподіл праці”; сформулювала вимоги до вихователів дошкільних закладів [49, 7]. За висновками дослідників творів С.Русової дошкільної тематики, вони є класичним золотим фондом дошкільної галузі вітчизняної педагогічної думки [50, 2].

Активно продовжуючи працювати над проблемами дошкільного виховання, Софія Русова в останні десятиліття життя поступово зосереджується на загальнолюдських і національних аспектах *виховання взагалі*, що можна вважати однією із найсуттєвіших змістових особливостей педагогічного доробку вченої того періоду. При цьому її найбільше цікавили суспільні аспекти виховання та його найновіші напрями. За переконанням педагога, виховання як найважливіша суспільна функція здатне “переробити в певних межах” вдачу народу, стати одним із чинників його національного самовизначення [49, 7]. Для цього воно повинне охоплювати не тільки дітей дошкільного та шкільного віку, але й усю молодь, все доросле населення, здійснюватися всіма соціальними інституціями. Ця думка є пріоритетною в багатьох педагогічних творах С.Русової 1920-х–1930-х рр.

Як і в працях довоєнного періоду (“Ідейні підвалини школи”, “Нова школа”, “Проект новой свободной школы для Украины”) та часів УНР (“Націоналізація школи”), у творах міжвоєнної доби знайшли своє відображення загальні засади *розбудови майбутньої української національної школи*. Публікації 20-х–30-х рр. доповнюють, розширюють і конкретизують їх, особливо в частині місця і ролі школи у незалежній Україні, мети й завдань навчально-виховної діяльності відповідно до нових умов життєдіяльності українського суспільства.

Подібно до освітніх діячів і педагогів – її сучасників (М.Галущинський, А.Животко, С.Сірополко), Софія Русова чимало уваги приділяла проблемам *позашкільної освіти*. Проте раніше, особливо в час праці у Генеральному секретаріаті УНР, вона зосереджувалася переважно на питаннях її організаційного утвердження. Логічне вивершення погляди С.Русової на організацію цієї ділянки освітньої роботи знайшли на Нараді діячів позашкільної освіти й дошкільного виховання 10–13 січня 1919 р., на якій вона виступила з доповіддю “Роля позашкільної освіти і її зв’язок зі школою” (до речі, як керівник відділу позашкільної освіти й дошкільного виховання в уряді УНР С.Русова

відкривала Нарату і була її почесним головою). Вважаючи за аксіому положення про те, що “сама школа не може дати дітям повне гармоничне виховання й досить широку освіту без заповоги позашкільної освіти”, просвітителька таким чином визначила її завдання: поширити знання і “саме головне – ... піднести громадську свідомість” різних категорій населення [51, 59]. Ухвалені за підсумками доповіді тези, як і думки, викладені у статті “Позашкільна освіта”, стали, по суті, програмою діяльності молоді Української держави в царині позашкільної освіти, ввібрали зокрема такі положення:

“...2) Діячі по Позашкільній і Дошкільній Освіті мають увійти в Всеукраїнську Учительську Спілку і закласти в ній окремі гуртки діячів Позашкільної Освіти і діячів Дошкільного виховання так, щоби в кожному Бюро спілки були представники цих гуртків.

3) Крім того для об’єднання думок бажано мати свій спеціальний орган преси, в якому обидві ці галузі освітньої роботи моглиб голосно висловлюватися. ...

... 6) Тепер, коли всеукраїнські з’їзди майже неможливі, бажано закласти в Києві Всеукраїнську Раду робітників по Позашкільній Освіті і Дошкільному вихованню... ” [51, 91-92].

Всеукраїнський з’їзд у справах позашкільної освіти головними завданнями визначив: “1. Дати в першу чергу грамоту дорослому населенню;...

3. Утворити національно-свідоме громадянство, на котре б мали змогу опіратись в своїй діяльності уряд і місцеві самоврядування.

4. Перетворити національне стихійне почуття в національну самосвідомість.

5. Піднести самодіяльність населення... ” [51, 67].

Для їхньої реалізації передбачалося створення такої типології інституцій: початкові школи для дорослих 4–5 типів, загально-освітні курси для цієї категорії населення або додаткові школи, професійні короткотермінові школи чи курси, сільські вищі школи, народні університети.

Отож, за безпосередньою участю С.Русової були розроблені чіткі орієнтири розбудови системи позашкільної освіти, здійснені конкретні кроки для реалізації висунутого нею гасла: “Наука для усіх через активне самостійне навчання” [52, 227].

Проте якщо в Україні періоду її незалежності Софія Русова отримала змогу розробити й частково реалізувати програму організаційного становлення й утвердження різних форм позашкільної освіти, то за її межами вона зосередилася переважно на теоретичному обґрунтуванні потреби всезагальної освіти та її ролі у морально-соціальному становленні молодого покоління, підготовці його до свідомої праці “для рідного краю, для визволення свого рідного народу з ланцюгів темноти і поневолення, для поліпшення соціальних і політичних умов його життя” (“Моральне виховання в позашкільній освіті”) та на висвітленні зарубіжного досвіду освіти дорослих і її стану на українських землях Галичини, Буковини й Закарпаття (“Народні бібліотеки й читальні в Чехії”, “Просвіта” за 70 літ існування”).

Істотною особливістю творів Софії Русової міжвоєнної доби виступає *пріоритет* у них нових, *зарубіжних педагогічних ідей*, зумовлений розширенням міжнародних освітніх зв'язків ученої. Із праць цього періоду вона постає як глибокий знавець провідних положень творчої спадщини західноєвропейських учених початку ХХ ст. Поділяючи чимало їхніх ідей стосовно національного характеру школи, соціалізації та індивідуалізації навчання й виховання, використання експериментальних досліджень у роботі з дітьми, вона виступала проти сліпого копіювання чужих педагогічних систем, бездумного перенесення на український ґрунт зарубіжних навчально-виховних методик. Так, аналізуючи системи початкового виховання й навчання Марії Монтесорі та Овідія Декролі, які у 1920-х–1930-х рр. ХХ ст. були пануючими в державах Західної Європи, С.Русова дійшла висновку: з методик обох педагогів слід взяти те, що найбільше відповідає темпераментові української дитини та сприяє її інтелектуальному розвитку; “дуже побажаним” є, на її думку, щоб ці системи “націоналізувалися ... і дали нашим дуже здібним, вразливим дітям найкраще виховання і цікаву методу та матеріал” для роботи з ними [53, 21].

Софію Русову цікавили *соціальні аспекти* навчання й виховання, зусилля зарубіжних учених кінця ХІХ – перших десятиріч ХХ ст. щодо становлення соціальної педагогіки як науки. Це підтверджують її окремі праці (“Нова школа соціального виховання”), статті (“Виховання і соціологія Дюркгейма”, “Соціальне виховання: Його значіння в громадському житті”, “Сус-

пільні питання виховання”), рецензії на іноземні видання (“I.Guyau. Education et Heredite. Etude Sociologiguc”, “Souriau. Notions de Sociologie, appliquee a la Morale et a L’Education. Deuxieme annee des Scoles Normales”).

Відповідно до педагогічної думки свого часу у спадщині С.Русової еміграційного періоду спостерігаємо прагнення “*психологізувати*” педагогіку. Зокрема у науковій розвідці “Сучасні течії в новій педагогіці” вона зазначала, що “... педагогіка ... має користуватися науковими вказівками психології, соціології та соціальної психології”, а навчання й виховання – “спиратися на глибокому ... психологічному досліджуванні, як окремої особи учня, так і цілого гуртка, колективу дітей, а також їх оточення” [54, 2].

Таким чином, у 1920-х–1930-х рр., перебуваючи за межами України, Софія Русова залишалася одним із найплідніших теоретиків національної педагогіки. Продовжувала розробляти порушені на рідних теренах освітні проблеми, водночас значно поглибила їх, доповнила новими темами, ідеями, почерпнутими з теорії та практики зарубіжного шкільництва, із навчально-виховного досвіду українських освітньо-виховних інституцій у ЧСР. Вони знайшли своє відображення у десятках педагогічних праць. Водночас велику пізнавальну і виховну функцію виконують твори С.Русової, віднесені до інших умовно виділених груп.

2.2. *Виховний потенціал праць “жіночої” тематики.* Теоретичний доробок Софії Русової, умовно об’єднаний у другу групу творів періоду еміграції, є чи не найменш дослідженим. У ньому переважають публіцистичні статті, призначені для широкого загалу, портретні замальовки, спогади, звернення, відозви тощо. Як уже зазначалося, найбільш повно у працях цієї тематики представлені різні аспекти національного й морального відродження українського жіноцтва, обґрунтовується його дидактично-виховна роль у суспільстві та в сім’ї, і на цій основі вимальовується *ідеал жінки-українки* нової доби. Тобто вони написані про жінок і адресовані насамперед жіноцтву. Однак аналіз цих публікацій дає змогу стверджувати, що підняті в них питання виходять за рамки “жіночої” тематики. Оскільки їх писала жінка-громадський діяч і педагог, то вони мають яскраво виражену *соціальну спрямованість*, містять відповідний *педагогічний потенціал*.

Лейтмотивом праць цієї тематики виступають слова: “на нас, жінках лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служення йому” [55, 1]. Відповідь на питання, що розуміла С.Русова під цим ідеалом, дає уже згадувана “Легенда”, написана нею незадовго до смерті. Для жінок різних епох і народів цей ідеал свій: для Марії Магдалини він “воплотився в слово Великого Вчителя”, для Жанни д'Арк – “в дорогу їй Батьківщину”, для Шарлотти Корде – “в Революції”, а для Лесі Українки – у “вільній незалежній Україні” [55, 1].

Таким чином, ідеалом, якому сміливо й безкомпромісно має служити жінка-українка, за переконанням С.Русової, виступає незалежна Українська держава.

Саме з цієї позиції вона виходила, створюючи портретну галерею жінок-українок – як відомих на рідній землі й за її межами, так і маловідомих, яких називала “тихими героїнями”.

Серед них на перше місце С.Русова ставила жінок, які “високо пронесли в Україні ідею соціального і політичного визволення народних мас”, з не меншою, ніж чоловіки, самовідданістю “йшли на муки, на фізичні страждання” во ім'я цього ідеалу [56, 5-7]. Такими є змальовані у споміні “Серед ідеалістів 70-х років” народоволки останньої третини ХІХ ст. Марія Ковалевська і Людмила Волькенштейн, які закінчили свій життєвий шлях на засланні в Сибіру [56, 4-5]. Серед представниць героїчної когорти жінок ХХ ст., що сміливо “пішли їх слідами в політичну боротьбу за волю свого народу” і загинули “майже на наших очах”, С.Русова називає галичанку Ольгу Басараб [57, 5].

“Незапам'ятовані”, на перший погляд, але такі, що залишили “глибокий, виховний слід”, є учасниці національних визвольних змагань 1917–1920 рр., передусім Віра Бабенко, про яку С.Русова зворушливо розповіла в матеріалі “Тихі героїні”. Одна з “видатних учениць” української гімназії у Києві, В.Бабенко при “першому натискові більшовиків ... зуміла забути про своє особисте, про себе саму й усією душею віддалася боротьбі за батьківщину” і за неї загинула з передсмертним “Слава Україні!” [58, 5-6].

Будучи переконаною в тому, що не одною політичною боротьбою досягається визволення народу, а є ще шлях освіти (“нарід конає в неволі, поки він темний”), Софія Русова захоплювалася жінками, які “вхопились” за власну освіту та

забезпечували просвіту народу [57, 5]. Першою в Україні справді вченою жінкою вона вважала історика Олександрю Єфименко, з якою була особисто знайома ще з періоду життя в Чернігові у 70-х рр. ХІХ ст. “Яка це прекрасна жінка була! – писала про неї С.Русова, – ... з такою дужою душею, з таким ясним розумом” [1, 127]. Просвітительську особливу вражала величезна працьовитість О.Єфименко, що допомогла їй самотужки дійти до вершин національної історичної науки.

Софії Русовій – організатору українського жіноцтва на Великій Україні та в еміграції – щиро імпонувала культурно-освітня діяльність Н.Кобринської – “піонерки” жіночого визволення на західноукраїнських землях. За її висновком, вона “відкрила нове джерело культурних скарбів для свого народу... закликала галицьке жіноцтво скинути з себе кайдани темноти, економічної залежності, моральної пригнобленості, сміло йти до знання, до духової й економічної незалежності, й на цьому шляху виявити усі свої до того часу приспані творчі сили та нести їх на добро свого народу” [57, 8].

Найбільшу частину створеної С.Русовою портретної галереї жінок-просвітительок становлять “характеристики-силуети” представниць української літератури. Серед тих, хто вклав у “скарбницю нашої прози та поезії дещо... своє, цілком оригінальне...”, хто “з патріотично-етнографічної лірики” сміливо переступив у “широкий світ загально-людських переживань не тільки нашого народу, а й народів далеких від нас історично, але близьких до нас тими національними й політичними ситуаціями, в які ставила їх історія”, С.Русова називає найперше Лесю Українку [57, 6]. Велику роль у пробудженні національної самосвідомості народу, на її думку, відіграла Марко Вовчок. Неукраїнка за походженням, вона “чулим серцем полюбила український народ”, “із захопленням віддалася студіюванню народної мови”, збирала скарби народної творчості. Завдяки цим “пильним етнографічним дослідям” український народ у її творах виступає в “повній правді” [59, 8].

“Незвичайної ваги” спогади про “чільне наше жіноцтво”, яке активно працювало в галузі просвіти народу, С.Русова подала у книжці “Наші визначні жінки” [57, VI]. Вона з'явилася в 1934 р. з нагоди ювілейного Українського жіночого конгресу,

присвяченого 50-річчю заснування першої жіночої організації в Галичині – “Товариства руських женщин” у м.Станиславові [57, 3]. Поруч з уже згадуваними О.Єфименко, Н.Кобринською, Марком Вовчком, Лесею Українкою, автор простежила внесок у розвиток національної науки, мистецтва, літератури Христі Алчевської, Ганни Барвінок, Марії Загірньої, О.Кобилянської, Уляни Кравченко, Олени Пчілки, Дніпрової Чайки та ін. Основний задум і водночас значення цього збірника “силуетів-характеристик” відтворюють слова із передмови до нього О.Кисілевської: “Вчіться на примірах минулого, як жити й працювати для майбутнього” [57, VI].

Вивчення праць С.Русової показує, що в жінках вона цінувала не тільки відданість політичній меті (визволенню рідного народу) та високий рівень освіченості, але й таку рису, як самовіддана любов до дітей, до чоловіка, до ідеї, якій він служить. Взірцем такої жінки-дружини, соратниці свого чоловіка, лагідної матері стала для неї Людмила Драгоманова [58, 5-6]. Імпонувала Софії Русовій гармонія поглядів і переконань, взаємної любові, пошани й довіри, яку створювала у сім’ї “ще одна українська зірка, що все життя своє палала любовю до України ... і ... до людей”, – Валерія О’Коннор-Вілінська [60, 10]. С.Русова розкрила її життєвий шлях і зміст громадської та літературної діяльності у трьох пропам’ятних публікаціях з приводу трагічної смерті В.О’Коннор-Вілінської (у грудні 1930 р. вона покінчила життя самогубством після втрати коханого чоловіка). Із цих статей покійна постає люблячою дружиною, щирою патріоткою, чесною громадянкою, що “всім своїм життям може бути зразком для молодих жінок-українок” [61, 4].

Вищевикладене уможливило висновок про те, що С.Русова прагнула не тільки показати “героїнь”, які вірно служили означеному нею ідеалові, але й створити сталий, за її словами, тип “духово розвиненої жінки, бодай з одною з тих великих прикмет, якими бувають: розум, любов, мужність...” [58, 5]. Це прагнення вона реалізувала у ряді публікацій 1930-х рр.: “Дещо про український моральний тип. Де шукати його зразків?”, “Наталка Полтавка і її правнучка”, “Жіночі постаті в совітській літературі”, “Українське жіноцтво вітає Д.К.О. ”. Аналіз цих статей дає змогу з’ясувати, по-перше, джерела формування такого типу особистості, по-друге, його сутність і, по-третє, завдання щодо утвердження ідеалу жінки з “поневоленого народу”.

Визначальним джерелом, у якому слід шукати “головні українські моральні типи”, вчена вважала фольклор: народні пісні, думи, прислів’я та приказки. Зразком досконалості людини в ньому виступає мати – найвища на землі правда і людяність, любов і найбільша втіха життя, символ безмежної самопожертви і всепрощення, мужності у важких життєвих умовах і великому горі [62, 2].

Другим джерелом, з якого українська жінка може черпати взірці для наслідування, Софія Русова визначила класичну художню літературу. Захоплюючись створеним І.Котляревським моральним типом жінки “безпосередньої душевної чистоти, довіря до людей”, головний зміст життя якої складають “праця і любов”, “покірність долі, самопожертва для батьків”, вірність єдиному коханню, вчена водночас підкреслювала: Наталка Полтавка – “дитина своєї епохи” – розквіту кріпацтва в Україні, “коли людей продавали як худобу...” [63, 2]. Жінка першої третини ХХ ст., за спостереженнями С.Русової, – дещо інша. Замість “ніжної ідилічної” героїні з твору І.Котляревського нове століття “має перед собою загартовану в огні постійної національної боротьби українку, з очима відкритими освітою, свідомою свого “я” [63, 3].

Однією з головних причин цих змін у працях С.Русової виступає “палка охота до освіти”. Вона не “проявлялася” в сучасниць Наталки Полтавки, оскільки тоді “письменність в Україні була не своя, а чужа, тісно звязана з російською адміністрацією”, з представниками “ненависної влади”. Чужа незрозуміла мова російської царської школи в Україні відштовхувала дівчат від науки. Не могла задовільнити їх і “занадто суха програма” навчально-виховних закладів [63, 3]. Бажання українського жіноцтва отримати освіту С.Русова пов’язує з утвердженням незалежності України: “як тільки пролунало на селі велике слово “національна школа” ... ми бачили, – писала педагог, – як наші сільські дівчата кинулися до навчання і які виявили на цьому терені видатні здібності” [63, 3].

Думка про потребу жіночої освіти є провідною у статті С.Русової під назвою “Чи потрібна жінкам освіта?”. Тверда переконаність вченої у необхідності знань впливає із сформульованого нею положення: “без морального відродження жінка не досягне своєї долі, не підготує вона в своїх донях та синах певних

громадян для України”. Звідси і її прагнення – виховати матір, жінку, яка б у свою чергу змогла “виховати справжніх визволителів України” [64, 3]. Слід зазначити, що підґрунтям вихованості педагог теж визначила освіту.

Які ж знання С.Русова вважала за необхідні для жінок? По-перше, – “практичні, життєві відомості” (“як краще харчуватися, як прибрати хату, як дбати за здоровля”), по-друге, – “розуміння ... вищих форм суспільного життя”, по-третє, – розуміння “нових сучасних моральних ідеалів”. При виборі способів підвищення освітнього рівня жіноцтва вчена радила скористатися досвідом організації освіти дорослих, нагромадженим у розвинених країнах світу. Турботою про те, щоб знання стали доступними дорослому населенню, повинне, за її висновком, перейнятися високе шкільництво. Крім того, осередками освіти жінок мають бути спеціально організовані “інтелектуальні центри”, де б не тільки популяризувалася “чисто практична” наука, але й “велася дискусія на теми моральних ідеалів, громадянських проблем, вияснення нових поглядів на добро, на правду і красу” [65, 7].

Освіту жінки-матері С.Русова розглядала як засіб усвідомлення своїх обов’язків перед рідними дітьми, як важливий чинник формування в них почуття патріотизму, що має служити “кермою для усієї моральної поведінки” сина чи доньки. Водночас її потребу вона виводила з необхідності участі жіноцтва у визволенні народу “з усяких недостойних його ланцюгів: темноти, неправди і духової неволи” [65, 7].

Саме захоплення громадською працею діячка означила другою рисою “сучасних дівчат, якої не могло й бути у Наталки Полтавки” [63, 3]. Думки-поради стосовно підготовки жінки до участі в “народнім змаганні” містить стаття “Сучасна українка”. На думку С.Русової, “першим ділом” треба добре знати свій народ, а далі – розуміти його “високі моральні і соціальні закони”. На цих двох основах українська жінка може і мусить, пише С.Русова, “змагати, щоб як найтісніше зорганізувати працюючих жінок, слідкувати за усіма виявами гніту й поневолення українського народу...” [66, 4].

Вивчення творчої спадщини С.Русової показує, що “енергійні, сміливі, здатні на всякі жертви для ідеї, в яку беззастережно вірять”, жіночі типи вчена шукала і в радянській белет-

ристиці. Так, у статті “Жіночі постаті в совітській літературі” вона проаналізувала твори О.Донченка, О.Копиленка, Г.Коцюби, І.Микитенка, Н.Рибака, в яких змальовано жінок-ентузіасток. “Дарма, – зазначала С.Русова, – що вони виростають серед нових умов життя...”, що “ввесь час тільки говорять про нове комуністичне будівництво...”. Вони й надалі “зберігають ту іскру ідеалізму, святого пориву, яким горіли великі жіночі постаті нашого минулого” [67, 7].

Важливою прикметою української жінки минулого й сучасності, за переконанням С.Русової, виступають “козацькі” риси, передусім сміливість і витривалість. Як зазначала просвітителька, “з піснями ставали наші дівчата під розстріл, у ворога переможця ніколи не прохали помилування, свою хату обороняли зо свідомістю свого права” [63, 3].

Створений Софією Русовою моральний тип жінки-українки, окреслені його риси та шляхи їх формування, визначені завдання щодо участі жіноцтва у вирішенні національно-суспільних, в т. ч. освітньо-виховних проблем, – це, з одного боку, візирець для наслідування. Водночас це своєрідна програма діяльності жінок сучасної незалежної України, нехай дещо схематична, викладена в популярній формі, але цінна тим, що її створила жінка “з високою поетичною прекрасною душею і незломною волею ... яка не знала компромісів там, де була поганьблена честь Народу ... яка всі сили свої і своє щастя віддавала на виховання нового, активного, вільного духом покоління, свідомо відданого своїй Нації, своїй Батьківщині” [68, 7].

2.3. Педагогічна спрямованість літературно-художньої спадщини. Характеристика науково-публіцистичної творчості Софії Русової періоду еміграції була б неповною без огляду її *літературно-критичних та художніх праць*, які на рідних теренах становили чи не найбільшу за обсягом групу і залишили помітний слід в історії української літературно-естетичної думки.

За даними Л.Білецького, першу художню книжку (“Жители сада”) С.Русова випустила у 1874 р. [69, 5]. На шлях літературного критика стала в дев’ятнадцять років, коли через І.Тургенєва передала свою першу статтю про Тараса Шевченка

французькою мовою до паризького журналу “Revue des deux mondes” [70, 130].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з-під пера Софії Русової один за одним виходять обширні наукові огляди національного літературного процесу, які не тільки виявили зростання інтересу просвітительки до українського художнього слова, але й засвідчили про її аналітичні здібності, розвинений художній смак: “Народник в українській літературі” (1902), “Старе й нове в сучасній українській літературі” (1904), дві частини “Украинской литературы в XIX веке” (1910), “Малорусская (украинская) литература” (1911), “Современная украинская лирика” (1912) та ін. У них автор, використавши російськомовні періодичні видання Москви, Санкт-Петербурга, Одеси, українські часописи Галичини, на повен голос заявила про переслідування українського художнього слова царською цензурою. Водночас ці праці виступали надійним джерелом для ознайомлення освіченої громадськості із “судьбами українського слова, съ исторією українскаго литературнаго и общественно-національнаго возрожденія, съ современными теченіями украинской общественной и художественной мысли...” [71, 137].

На доєміграційний період припадає поява значної кількості окремих оглядів-рецензій художнього доробку визначних українських письменників (М.Гоголя, І.Квітки-Оснoв’яненка, І.Левицького, О.Олеся, Г.Сковороди, М.Старицького).

Увагу С.Русової вже тоді привернули проблеми зарубіжного “красного письменства”, які вона розкрила у статтях “Дещо про сербську сучасну літературу”, “Дещо про сучасне французьке красне письменство”, “Современная провансальская литература”, “60-літні роковини “Хатини Дядька Тома”.

Виходячи з педагогічної та суспільно корисної доцільності, вчена критично оцінювала й відбирала все найкраще з літературної творчості і для найменших читачів – дітей дошкільного та шкільного віку. На це зокрема вказують її численні рецензії на нові дитячі видання (Бориса і Марії Грінченків, В.Тодосева, Є.Єлачича), а також підготовлений і виданий 1913 року в Санкт-Петербурзі покажчик “Что читать по украинской истории и литературе?” [72]. Аналіз цієї публікації С.Русової уможливорює висновок про обізнаність вченої з найвидатнішими тогочасними

працями з українських історії та літератури (Д.Антоновича, М.Грушевського, О.Єфименко, М.Костомарова, Д.Яворницького; Б.Грінченка, М.Драгоманова, С.Єфремова, П.Житецького, О.Кониського, І.Стешенка). Даний покажчик може бути використаний при укладанні програм з цих дисциплін у сучасних загальноосвітніх школах, у навчальних закладах I-II рівнів акредитації.

Порівняльний аналіз теоретичного доробку С.Русової довоєнного і міжвоєнного періодів підтверджує, що літературознавча проблематика цікавила просвітительку і в останні десятиліття її життя. Правда, кількість літературно-критичних творів суттєво зменшилася. Водночас вони набули яскраво вираженого пізнавально-виховного спрямування, що виявилось насамперед у зосередженні уваги вченої не стільки на літературно-критичному аналізі художньої спадщини, скільки на тих її аспектах, які відповідали змістові практичної діяльності С.Русової в еміграції. На цю особливість вченої як літературознавця вказував і М.Шаповал: “Люблячи мистецтво й будучи добре вихованою в естетиці, ця жінка пішла шляхом вищого мистецтва: творити краще життя людське. Життя не в літературі! Література є лиш відбитком суспільного життя. Одні люди вибирають собі шлях до того, щоб художньо відбити його в літературі й мистецтві, а Софія Федорівна взяла інші завдання: робити життя кращим в дійсности, щоб краще жити” [73, 8].

Поруч з усталеними, у працях літературознавчої тематики еміграційної доби простежується ряд нових пріоритетів. До основних проблем аналізованої групи творів слід, як і раніше, віднести такий “символ” національної духовності, як постать і творчість Тараса Григоровича Шевченка.

Вивчення життєвого шляху, просвітницької діяльності та творчої спадщини “Пророка” і “духовного Проповідника українців”, започатковане С.Русовою в 70-х рр. XIX ст., продовжене на початку XX ст. у вищезгаданих літературно-критичних оглядах, а також у працях “Т.Шевченко и новейшая украинская литература” (1909), “Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения)” (1911), “Шевченко – учитель гуманизма” (1911), “Шевченко и украинское общество 60-х годов” (1913) та ін., доповнюють публікації еміграційного періоду:

“До 71-х роковин з дня смерти Т.Шевченка”, “Спогади в Шевченкові дні”, “Спомини про празьке видання творів Т.Шевченка”. У своїй сукупності вони становлять своєрідну Шевченкіану Софії Русової.

Як активний громадський діяч, С.Русова чітко усвідомлювала, що вже саме ім'я Тараса Шевченка “є для українців символом, гаслом національного почуття і змагань до незалежності...” [74, 4]. Як мудрий педагог, вона розуміла, що Шевченкове “І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь” є підґрунтям для морального відродження народу через його просвіту, що дитина, яка “мусить виростати на користь своєму народові”, має здобувати науку рідною мовою в рідній школі, виховуватися на кращих зразках українського письменства.

У творчій спадщині геніального поета С.Русова вбачала спосіб пізнання етичних і соціальних поглядів свого народу: “його великий “Кобзар”, – підкреслювала вона, – є правдивим люстром, в якому чудово відбивається душа українського народу, його історія, життя і духовні настрої”; він – велике Євангеліє “любови до людей, любови до свого народу, до свого краю” [74, 3-4]. Ця книжка – це “сама правда”: читаючи її, бачиш минуле й сучасне України [75, 4].

У працях еміграційної доби С.Русова зосереджувала увагу на висвітленні в художній формі історії України, її матеріальних і духовних багатств. Ці питання знайшли концентрований вияв у збірнику “Україна у творах її письменників”, підготовленому вченою на схилі літ. Він побачив світ у Філадельфії уже після її смерті завдяки старанням З.Мірної – голови Українського жіночого союзу в Празі.

У вступі до збірника “Україна у творах її письменників” просвітителька вказувала, що любов до рідного краю і рідного народу – це природне почуття кожної людини. Водночас саме його вона визначає важливою складовою розвитку пізнавальної активності та формування національної свідомості дітей і молоді [76, 7]. За її переконанням, високі моральні якості особистості можуть пробудити і розвинути вірші, оповідання, нариси корифеїв українського художнього слова – Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського, О.Кобилянської, М.Старицького, С.Воробкевича, Д.Яворницького, зразки яких подаються у збірнику.

Підбираючи твори чи їх уривки, педагог не обминула своєю увагою також художнього слова молодих, але вже знаних поетів з радянської України, зокрема В.Сосюри, М.Рильського.

Цікавою є і структура цього збірника, яка включає розділи “Краса України”, “Окремі малюнки з природи Великої України”, “На Чорному морі”, “За Підкарпатську Україну”, “У гуцулів” та ін.

Аналіз збірника уможливило висновок про те, що для розпорошених по всьому світу українців він виступав хрестоматійним посібником, з якого народжені поза межами рідної землі покоління довідувалися про землю своїх батьків, виховували в собі любов до далекої першобатьківщини. Водночас окремі його твори і в сучасній українській школі можуть бути використані як важливий чинник естетичного виховання учнів, формування національної свідомості і загальнолюдських ідеалів.

Про глибоке розуміння ролі художнього слова, книги, періодичного видання у просвіті народу, вихованні його підрастаючого покоління свідчить також ряд інших публікацій С.Русової. Зауважимо, що окремі вимоги до літератури для дітей знайшли відображення уже в працях доеміграційної доби, зокрема в рецензії “Українські дитячі книжки”, яка з'явилася в журналі “Світло” в 1913 р.

У 1922 р. празька “Нова Україна” помістила обширну аналітичну статтю Софії Русової “Наша дитяча література”. Вперше впроваджувана в літературний обіг, ця стаття обґрунтовує потребу художньої книжки як першого “навчителя” дітей “у розумінню пробудження в душі кожної дитини найкращого почуття симпатії до всього живого, співчуття до чужого страждання й до чужої радості, пробудження нових високих змагань до героїзму, до патріотизму” [77, 96].

За переконанням С.Русової, силою “живого мистецького слова дитяча література викликає в дитині змагання до краси, до добра, до широкої любови” [77, 96].

Наголошуючи на великому національному значенні художніх творів для дітей, педагог підкреслювала: “дитина у своїй рідній мові проймається найкращими виразами краси й добра; вони злучуються в одне й утворюють перший ґрунт несвідомого ще безпосереднього зв'язку зо всім своїм рідним, нерозлучним із першими почуттями любови і краси” [77, 96]. Особливо значу-

щою, на думку С.Русової, є роль національної дитячої літератури для “недержавних” народів, якими на той час були не тільки емігранти, але й українці етнічних територій. По-сучасному, актуально звучить її заклик-порада: “Книжки – от чого тепер більш за все потребує український нарід, української книжки, що дала б йому наукову й літературну освіту, – не шукаючи до неї чужих ключів, не користуючись проти своєї волі чужими культурними засобами” [77, 96].

У пряму залежність від кількості книжок вчена ставила вільний самостійний розвиток освіти українського народу.

Зважаючи на складні умови тогочасного українського суспільства на етнічних землях, С.Русова вимагала від української еміграції активізувати книговидавничу справу попри несприятливі умови життя та брак фінансування. Вимоги до дитячої літератури вона сформулювала таким чином: книжки для дітей “мають бути мистецькі: щоб краса образу сходилася з красою мови та глибоким гуманним почуттям, яке дитина може зрозуміти, пережити”; без “занадто солодкого сентименталізму, ані занадто грубого реалізму”; у творах для дітей непотрібна тенденційність, тобто “змагання автора навести дитину неодмінно на такі висліди, які бажані самому авторові”, оскільки це межує з моралізаторством [77, 97]. С.Русова прагнула бачити “більш естетики” у технічному та художньому оформленні дитячої книжки, щоб “сам вигляд” її захоплював дитину, викликав “обережну поведінку з нею, пошану”, щоб зацікавлював дитину [77, 97].

Аналізована стаття – одна з перших в українській літературній критиці спроб дати об’єктивну оцінку і “найновішої закордонної продукції” для дітей, що з’явилася в тогочасних українських видавництвах Чехо-Словаччини (“Час”), Австрії (“Вернигора”), Німеччини (“Українське видавництво в Катеринославі”). Поруч із характеристикою виданих ними книжок, у цій статті знаходимо й оцінку їх авторів. Так, позитивно відгукуючись про “дуже гарно складену” збірку “Промінь”, Софія Русова пише: її упорядником є А.Животко – “відомий педагог, що своєю щирою любов’ю до дітей нагадує великого швейцарського педагога” (тут Й.Г.Песталоцці – *О.Дж.*). Водночас вона не поділяла рішення А.Животка про включення до книжки “чужого й далекого від

поетичного змісту цілого збірника” оповідання, перекладеного Є.Слачичем [77, 99].

Окремо С.Русова зупиняється на аналізі публікацій львівського дитячого журналу “Світ дитини”, заснування якого в умовах антиукраїнської політики Польщі вважала за “великий громадський подвиг”, саме видання – вартим “великої уваги всього українського громадянства”, а вміщені в ньому твори – цікавими, різноманітною тематики [77, 99-100]. Проте як педагог і літературний критик вона не могла не зауважити тенденційності окремих із його публікацій. “Хоч не знати яке велике й гарне почуття хочете виховати в дитині, – зауважувала С.Русова, – але коли будете що-дня їй товкти: “люби свій Рідний Край”, “служи своєму Краєві”, “немає краю кращого за твій” – то вирине небезпека, що ці слова можуть стати для читача нудні” [77, 99].

Отож стаття-рецензія “Наша дитяча література”, яку С.Русова означила як “маленьку замітку”, свідчить про об’єктивність вченої в оцінці праці навіть найближчих їй людей, з якими вона тісно співпрацювала, вказує на глибоку обізнаність із художньо-естетичними потребами маленьких читачів, критичність мислення уже немолодої жінки.

Наймогутнішим за своїм демократизмом фактором загальної освіти і водночас великим джерелом мистецької насолоди назвала С.Русова художню книгу у статті “Народні бібліотеки й читальні в Чехії”, значним чинником морального й інтелектуального розвитку дитини – у статті “Де що про сучасну дитячу книжку” [78, 4; 79, 21]. При цьому в другій із вищезгаданих публікацій С.Русова зосереджувала увагу на мові тексту публікацій для дітей: “вона мусить бути чисто українська, повна руху, життя, зворушливості, якщо можна так сказати, не має бути підсолоджена, але теж не мусить вживати грубих виразів. Бажано, щоб вона була образна, особливо в описах чи природи, чи самих героїв оповідання” [79, 21].

Слід зазначити, що і в глибокій старості С.Русова цікавилася тим, “Що наша молодь читає”. Саме так називається її стаття, опублікована в 1937 р. у “Жіночій долі”. У матеріалі йдеться про роль періодичних видань у вихованні юнацтва, зокрема журналів “Пластові вісти” (Прага), який вона вважала “виявом збірного життя” української молоді в еміграції, та “Світ молоді” (Ко-

ломія), де, за її спостереженнями, знаходять вираз “усі ... питання, які хвилюють молодь, і які вона хоче розв'язати” [80, 19].

Як і в доеміграційний період, у 20-х-30-х рр. ХХ ст. С.Русова звертала велику увагу на значення казки у навчанні й вихованні дітей. Цю тезу підтверджують її педагогічні праці (“Теорія і практика дошкільного виховання”, “Нові методи дошкільного виховання”) та літературно-критичні статті. Зокрема її перу належать дві публікації про визначну чеську письменницю-казкарку Божену Немцову. У них не стільки аналізується творчість Б.Немцової, скільки простежується “педагогічна... сторона” зібраних і зредагованих нею казок: моральна вартість вчинків героїв, моральна оцінка їхньої поведінки, національний колорит казок, близькість їхнього змісту до багатьох українських творів цього жанру тощо [81, 257].

У літературній спадщині міжвоєнної доби наявні зразки власної художньої творчості С.Русової, призначеної для дітей. Це й оригінальні твори, як, наприклад, оповідання “Серед рідної природи”, “Дивний звір – хижак”, “Воробчик”, і переклади (“Втрачений хлопець” Б.Немцової, “По всіх світах (Мандрівка з дітьми як вступ до географії)” Ф.Карпентера, англійської казки “Зернятко” та ін.). Ціла низка неопублікованих оповідань знаходиться в особистому фонді С.Русової в ЦДАВОВУ України. Вивчення змісту цих творів та рецензій на них показує, що книжки С.Русової для дітей і про дітей користувалися популярністю, швидко розходилися між маленькими читачами, оскільки відзначалися доступністю змісту, легкістю викладу, глибиною висловлених у ньому почуттів, насамперед любові до світу природи. Так, редактор львівського “Світу дитини” М.Таранько у листі до С.Русової від 20 травня 1930 р. повідомляв, що “дуже охотно зробив би ... друге видання” книжки “Серед рідної природи” [13, 4]. Ужгородська газета “Свобода” за 29 квітня 1926 р. інформувала: перше видання оповідання “Воробчик” “розобрано”, до друку готується його друге видання [82, 2]. Про бажання “містити ... короткі оповідання чи казки для дітей” С.Русової та переклад твору “По всіх світах (Мандрівка з дітьми як вступ до географії)” в

ужгородському журналі “Пчолка” або видати його окремою книгою писав у листі до вченої С.Довгаль [23, 96].

Близькими до літературної спадщини, водночас такими, що відображають погляди С.Русової як громадського діяча і педагога, є її *мемуарні твори*. Вони становлять досить велику групу творчого доробку періоду еміграції. І це закономірно, оскільки, з одного боку, відходили один за одним “сильні духом велетні”, а з ними – ціла епоха духовного життя України, за визначенням вченої, – епоха “романтики, краси відродження народного слова, великих культурних змагань” [83, 6]. З іншого боку, на схилі літ діячка хотіла поділитися із сучасниками, залишити нащадкам усе найцінніше, що ввібрала її пам'ять за довгі роки життя. Саме в цьому – велике виховне і дидактичне значення мемуарної спадщини С.Русової.

Спогади просвітительки можна умовно поділити на дві групи. Перша стосується численної когорти людей, котрих вона особисто знала і які залишили помітний слід у її долі. Переважно це невеликі за розміром посмертні згадки. Передусім про М.Грушевського, що “... мав у своїх руках ту ясну наукову правду про Україну, якої страхаються низькі, підлі її окупанти і вони відокремили його силоміць від життя України, щоб не міг він для неї працювати” [84, 2]. Про “славетного українського вченого і патріота, політичного емігранта” М.Драгоманова, зі статей якого С.Русова “несподівано зрозуміла, що саме та “рідна мова”, що про неї я так багато читала в усіх клясиків-педагогів – це й є в Києві мова українська, за яку я досі – до сімнадцять літ, ніколи й не думала; не розуміла, що в мойому, як мені здавалось, такому раціонально педагогічному дитячому садку, я вчу дітей чужою їм мовою, російською...” [85, 137]. Перу Софії Русової належать також уже згадувані посмертний спомин про Т.Масарика й обширні спогади про М.Шаповала. Три спомини міжвоєнної доби С.Русової доповнюють її Шевченкіану; така ж кількість присвячена “великому активному громадянину”, чулому “на всяку неправду”, мужньому у щоденній боротьбі за українську ідею М.Лисенку [86, 12].

Як педагог, Софія Русова однією з перших серед українців відгукнулася на смерть П.Холодного, з яким вона працювала і для якого Україна була “не символом, не теоретичним настроєм, а дорогим та рідними божеством, якому присвятив він усе своє

життя, всі творчі сили, та працював чесно – безкорисно, забуваючи про тім особисті інтереси” [87, 6]. Писала про видатного бельгійського педагога-психолога О.Декролі, з яким зустрічалася на “літніх курсах Ліги Миру та Свободи” і який “глибоко зрозумів душу дитини і на психологічних даних збудував свою нову педагогіку” [88, 7].

Як літературознавець, не могла обминути своєю увагою трагічних дат в житті визначних українських письменників, чий життєвий шлях завершився у 20-х–30-х рр. або й набагато раніше, але з якими вона була особисто знайома. Як правило, ці праці є обширними, вони не тільки розкривають зміст діяльності та провідні ідеї літературної спадщини, але й характеризують епоху, в яку жив письменник, через що сприяють пізнанню нашої минувшини. Такими зокрема є посмертні згадки “Дмитро Маркович”, “Пам’яті В.О’Коннор-Вілінської”, спогади про О.М.Барвінок-Кулішеву, Дніпрову Чайку (Л.Березину-Василевську) тощо.

З особистою приміткою автора “Пишу лише про тих людей, яких я знала персонально” в 1934 р. з’явилися спомини С.Русової “Серед ідеалістів 70-х років”. Вони відтворюють особливості визрівання та способи поширення національної ідеї в українському суспільстві останньої третини ХІХ ст. – в часи, коли “загальний стан соціального і політичного народнього життя був такий жахливий, що уся енергія скерована була перш за усе, щоб розбити, розвалити той режим, ту страшну силу, яка душила, пригноблювала і фізично й духовно усі верстви народу на усій безмежній території царської Росії” [56, 13]. Чи не вперше в українській мемуарній літературі були відтворені образи народників-революціонерів – реальних осіб, чий ідеї С.Русова поділяла і з якими співпрацювала: народного вчителя з її рідної Олешні С.Тупчаєвського, М.Маковіїва, Л.Жебуньова, М.Ковалевського, Д.Лизогуба і багатьох інших, які за “ходженіє в народ” пішли хто в Сибір, а хто й на смерть.

Другу групу творів мемуарного жанру становлять спогади С.Русової про свій життєвий шлях і найрідніших їй людей. До цієї групи належать “Мої спомини” та наукова розвідка-спомин “Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол.Ол.Русова”.

Перша з праць – найфундаментальніша з мемуарного доробку вченої, вже достатньо відома в Україні, всебічно проаналізована у наукових дослідженнях (І.Зайченка, О.Проскури, Г.Груць, І.Пінчук та ін.). Зразу ж після її появи вона опинилася в полі зору знаних в українському науковому світі вчених і широкого громадського загалу. Свідченням цього є велика кількість відгуків і рецензій на “Мої спомини”. Зокрема найкращою повістю, “так живо і барвно” написаною, в якій оживають “усі дорогі нам постаті минулого віку, що стояли на сторожі нашого слова, пісні і нашого людського достоїнства”, назвала книгу М.Деркач [89, 13]; широко вітала її вихід Л.Бурачинська [90]. Проте найглибший аналіз “Моїх споминів” видання 1928 року подав у “Записках Історико-Філологічного Відділу” ВУАН Т.Максимович, а опублікованих у 1937 р. – С.Сірополко. Метою першого рецензента, очевидно, стала скрупульозна, але дещо тенденційна перевірка свідчень мемуаристики “на іншому матеріалі”, бо, за його словами, “пам’ять людська не тривка, легко зраджує і найсумлінніше бажання мемуаристове зафіксувати точні факти не завжди забезпечує точність. До того-ж не завжди знаходимо в мемуаристів “об’єктивність сумлінної суб’єктивності” [91, 358]. Критичні зауваження рецензента стосувалися фактичних помилок С.Русової навіть щодо дати її народження (?), оскільки він вважав, що вчена народилася не в 1856, а в 1853 р. Їх він виводив “не так з старечого ослаблення пам’яті, як з психологічного типу мемуаристики, з її загального сприймання життєвих вражень, з її малої уважливості до точності в фактах” [91, 359]. Та, незважаючи на виявлені хиби й неточності, рецензент все-таки змушений був визнати, що “С.Русова була яскравим типом людини 70-х років, прозеліткою й пропагандисткою “нових” ідей і настроїв. До цього треба додати не аби-який педагогічний хист й любов до молоді” [91, 365].

Відгук С.Сірополка на “Мої спомини” Софії Русової (як і Т.Максимовича) містить ряд зауважень. Вони стосуються фактичних помилок, допущених автором при визначенні посад чи професій окремих її сучасників, невдалих приміток, наведених у тексті спогадів, коректурних недоречностей в ініціалах і прізвищах згадуваних осіб. Гостру реакцію викликали у С.Сірополка рядки споминів, де Софія Федорівна захищає

М.Шаповала від неправдивих закидів “з вуст тих самих професорів, яких він видобув з невідомости й безділля до світла науки, до служби українському народові” [92, 27]. Але загалом рецензент визнає, що “Мої спомини” С.Русової “містять в собі багатий матеріал для пізнання життя української інтелігенції – старшої й молодшої її генерації, – правда, подекуди в суб’єктивному освітленні авторки”, а свої зауваження мотивує надією на те, “що шановна авторка прийме їх на увагу при новому виданні своїх споминів” [92, 28]. Наведені уривки з рецензій вказують на велике зацікавлення українського громадянства спогадами С.Русової.

Маловідомою навіть для науковців є праця-спогад С.Русової “Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол.Ол.Русова”, що вийшла накладом НТШ у Львові в 1938 р. Вона – неоціненне першоджерело для дослідників наукової та громадської праці знаного у тогочасних українських демократичних колах діяча, одного з основоположників української статистики Олександра Русова. Разом з тим, викладені тут думки характеризують і саму С.Русову: як дружину, помічника і соратника свого чоловіка в намаганнях “помогти народові в його економічній і правовій безпомічності...”, у прагненні подолати “страшну прірву, яка розділяла інтелігентні верстви від селянства” [93, 115].

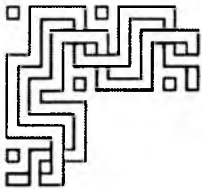
Чимало невеликих за розміром спогадів-“замальовок” С.Русової розкривають окремі події чи факти, які зафіксувала її пам’ять і якими на старості вона широко ділилася з читачами (“Великдень у Кам’яні”, “Дещо з давнього минулого”, “Подорожні вражіння”).

Таким чином, літературно-критичні та художні твори С.Русової, близькі до них спогади виступають, з одного боку, джерелом обширної інформації, цінність якої полягає в тому, що її носієм є високоморальна особистість із величезним життєвим і громадським досвідом, чітко визначеними педагогічними орієнтирами, а з іншого – у них простежується оцінка тих чи інших подій, фактів, особливостей літературного процесу в Україні, художніх творів і їх авторів, що сприяє формуванню естетичних смаків, відповідного естетичного ідеалу у читачів, особливо з числа дітей і молоді. Крім того, літературно-критичні твори С.Русової містять ряд вимог до змісту, художнього й технічного

оформлення книжок для дітей, чимало з яких не втратили своєї цінності й сьогодні.

Вищевикладене уможливило висновок про те, що науково-публіцистичний доробок С.Русової періоду еміграції, представлений десятками праць різного жанру й багатой тематики, виступає вагомою складовою її творчої спадщини 1922–1940 рр. Підняті в ньому проблеми свідчать про глибоку обізнаність вченої з потребами національної виховно-освітньої справи своєї доби, характеризують С.Русову як одного з найвидатніших теоретиків національної педагогіки міжвоєнного періоду. Водночас вони є актуальними і для сьогоденного етапу розвитку освіти й педагогічної думки в Україні.

ВНЕСОК СОФІЇ РУСОВОЇ У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ 20-х–30-х рр. ХХ ст.

III

1. С.Русова про теоретичні основи педагогіки

Українську педагогіку міжвоєнного періоду в державах Центральної Європи репрезентують передусім А.Волошин, А.Животко, І.Огієнко, С.Сірополко, В.Сімович, С.Смаль-Стоцький. Аналіз творчої спадщини багатьох із них, здійснений Т.Беднаржовою [1], В.Даниленком, О.Добржанським [2], Ю.Калічаком [3], Р.Кірою [4], М.Кляп [5], А.Марушкевич [6], М.Тимошиком [7], вивчення праць цих представників української еміграції дають підстави стверджувати, що у 20-х–30-х рр. ХХ ст. вони започаткували розвиток української педагогічної думки за рубежом. Національна за своїм змістом, вона продовжувала і розвивала народнопедагогічні виховні традиції, досвід шкільно-освітньої справи в Україні періоду Козацької республіки й Української держави 1917–1920 рр., впливала із просвітницько-педагогічних ідей і поглядів Г.Сковороди, О.Духновича, членів Кирило-Мефодіївського братства, педагогів-демократів другої половини ХІХ ст., освітніх діячів національної орієнтації початку ХХ ст. На відміну від радянської педагогіки 1920-х–1930-х рр., була позбавлена чужих українському народові політичних нашарувань, увібрала все найкраще зі світової педагогічної думки, а тому в умовах відродження національної системи освіти є невичерпним джерелом наукових пошуків педагогів-теоретиків і практичних освітніх працівників. При цьому предметом глибокого вивчення науковці – представники української педагогічної думки в еміграції – обрали проблеми розвитку школи й педагогіки на українських землях від найдавніших часів; місця і ролі рідної мови, національно-культурних надбань у навчанні й вихованні підростаючих поколінь українців; проектування шляхів і способів розбудови національного шкільництва в незалежній Україні; аналіз новітніх зарубіжних педагогічних ідей тощо.

Аналогічною скарбницею педагогічних ідей виступають і твори Софії Русової, написані в 1922–1940 рр. У них чітко простежуються такі складові її філософсько-соціальних і педагогічних поглядів, як гуманізм, демократизм, ідея відродження духовних цінностей українського народу, насамперед національної школи, системи освіти. У працях Софії Русової останніх

десятиліть життя простежується прагнення осмислити й обґрунтувати теоретичні засади педагогіки на основі всебічного аналізу попередніх надбань світової педагогічної думки та сучасних їй наукових досліджень. На підставі глибокого ознайомлення з творами і практичною освітньою діяльністю Я.Л. Вівеса, Й.Гербарта, Я.А.Коменського, Дж. Локка, М.Монтеня, Й.Г.Песталоцці, Ж.Ж.Руссо, Г.Спенсера, Ф.Фребеля, найновішими досягненнями в галузі психології, соціології, філософії, етики та виходячи із соціально-історичних потреб своєї доби, вчена трактувала педагогіку як загальну науку *“гармонійного виховання суцільної людини”* [8, 3]. При цьому сутність поняття *“виховання суцільної людини”* вбачала у формуванні її *“розуму, її особливих здібностей, її характеру й морального індивідуального й соціального ідеалу”* [8, 189].

Розглядаючи педагогіку як теорію виховання всебічно розвиненої особистості, Софія Русова чималу увагу приділила розробці наукових підвалин педагогічної діяльності. Ще в доеміграційний період вона звернулася до пошуку відповіді на два питання: *“1) що то є та дитина, за-для якої ми мусимо утворити відповідну для її особливості атмосферу і 2) ... як до неї ставитися, щоб виховання дало найкращі наслідки”* [9, 307]. Ґрунтовне осмислення цих глобальних проблем привело вчену до розуміння того, що для вирішення першого питання педагогіка *“в своєму теоретичному досліджуванні й у практичній реалізації має користуватися науковими вказівками психології, соціології та соціальної психології”* [10, 2].

Психологічне підґрунтя виховання людини, *“пристосованої до нових потреб життя”*, педагог проаналізувала в окремих розділах фундаментальних праць періоду еміграції (*“Нова школа соціального виховання”*, *“Нові методи дошкільного виховання”*, *“Сучасні течії в новій педагогіці”*, *“Теорія і практика дошкільного виховання”*) та в низці наукових розвідок і статей. У них вона доводить, що психологія *“заглядає глибоко в душу індивіда і змагається зрозуміти всю його свідому й несвідому природу”* [11, 4]. Звідси її тверда переконаність: *“для виховання дитини, як і для її навчання, конче потрібно знати дитину, зрозуміти її духові нахили, її темперамент, фізичний склад організму”*, оскільки *“психологічні дослідження останніх літ упевнили усіх педагогів, що дитина – це зовсім окремий фізичний*

і духовий організм” [12, 3]. Серед способів *“зрозуміти дитину”*, методів експериментального дослідження її внутрішнього світу С.Русова виділила та всебічно охарактеризувала спостереження, щоденники, анкети; спомини педагога про власне дитинство; уявлення *“себе самого в становищі дитини”*; збір *“продуктів дитячої творчості”*, особливо малюнків тощо [13, 10].

Із дослідів психології вона виводить і найважливіший для всіх часів і епох закон любові до дитини: *“дитяча душа потребує ласки, симпатії, любові і не загальної, а персональної; кожна дитина потребує щоб хтось любив її більше за всіх; вона не може нормально розвиватися без материнської любові і ласки...”* [11, 8].

За словами Софії Русової, сучасна їй психологія детально *“зглибила”* психологічний розвиток малих дітей. Водночас вона не спромоглася дати *“майже ніяких певних дослідів ... про ... стан душі юнака, ні вказівок щодо найкращого його виховання”* [13, 2]. Саме тому в статті *“Душа юнака та його виховання”* С.Русова робить спробу узагальнити і довести до відома української педагогічної громадськості наявні в цій царині надбання, подати своє бачення вирішення проблеми. Для пізнання психології юнацького віку радить використовувати детальні спостереження, *“обсервації над молоддю”* з подальшими об'єктивними записами їх результатів педагогами-вихователями. Велику психологічну вартість у вихованні молоді, на її думку, мають високохудожні твори Р.Роллана, Ж.Ж.Руссо, Л.Толстого.

Умовно поділивши юнацтво на три періоди (від 12 р. до 14 р.; від 14 р. до 18 р.; після 18 р.), педагог у кожному з них виокремила основні психолого-педагогічні ознаки та визначила способи виховної діяльності. Головними ознаками першого періоду вона вважала несподівану неслухняність, недисциплінованість підлітка, його втаємниченість, що спричиняє конфлікти між ним і найближчим оточенням. Другий період позначений *“зменшенням самотнього індивідуалізму і пробудженням громадських інстинктів”*. У цьому віці простежується дальше відчуження від родини, пошук власного шляху, часто – *“адорація”*, тобто *“велика, палка симпатія до якоїсь особи... в більшості старшого віку”*, мрійливість, пошук ідеалу. Третій період юнацтва, за С.Русовою, пов'язаний із *“шуканням наближення до протилежного полу – дівчата радіють товариству хлопців*

і навпаки”. Водночас саме в цьому періоді “попередній індивідуалізм уступає місце громадським зацікавленням”, що вносить новий зміст у життя молоді.

На підставі психологічних спостережень за дітьми і молоддю Софія Русова сформулювала ряд конкретних завдань, дала чимало порад щодо виховної діяльності в кожному з означених періодів. Їх можна звести до таких основних тез: подавати “науково, серйозно без якихбудь легкодухих заміток” відомості про перші прояви процесу статевого дозрівання та пов’язані з ним зміни у фізіологічному і психічному розвитку дітей; не вимагати в цей час “сліпої слухняності, непоясненої логічною необхідністю”; не втомлювати підлітків “наукою”, чергуючи її з посиленою фізичною працею та відпочинком на свіжому повітрі; відволікати від надто великої мрійливості; через різні доручення виховувати в молоді обов’язковість, почуття відповідальності; найпильнішу увагу звертати на моральне виховання, передусім поборювати “звірські” інстинкти; розвивати пошану до людини, особливо до жінки, почуття симпатії до всього живого, а також самоопанування, шляхетність.

Реалізація цих завдань, писала С.Русова, – “це великий обов’язок кожної матері, кожного виховника” [13, 3].

Виходячи з положення про те, що для гармонійного виховання людини необхідне розуміння не лише психології окремої особистості, а й “тої соціальної психології, яка виявляє відношення індивідуума до колективу і колективу до індивідуума”, Софія Русова акцентувала на значенні *соціальної психології* для педагогічної діяльності [14, 8-9]. Цій проблемі вона присвятила спеціальний реферат у педагогічному семінарі Українського соціологічного інституту, що з’явився окремою статтею в 1931 р. під назвою “Значення соціальної психології для виховання”. У ньому мислителька розкрила сутність молоді, але такої, що “має вже дуже визначні наукові дослідження”, науки – соціальної психології, як її розуміли американські вчені Ф.Олпорт, Ч.Елльвуд, Дж. Бернارد та ін. На цій основі дійшла висновку, що соціальна психологія – це частина психології “індивідуума”, яка розглядає його поведінку “в секторі ...соціального оточення”, тобто дає “розуміння взаїмовідносин” людини із соціальним середовищем, без чого виховання неможливе [14, 11].

Як правильно підмітила дослідниця Н.Дичек, Софія Русова по-своєму підходить до класифікації соціальної психології – за її змістом: розрізняє ту, що досліджує соціальний вплив на індивіда, і ту, яка вивчає вплив особистості на колективне життя [15, 171]. У пошуках відповіді на питання, що справляє більший вплив на розвиток цивілізації – розум чи емоції, і на які стимули соціального оточення реагує особа, С.Русова схиляється до думки про те, що поступ цивілізації спирається більше на емоції, симпатії, ніж на розум. А в процесі “суцільного розвитку індивіда” першочергова роль належить мові, знання якої дає змогу розуміти поведінку інших людей, служить “шляхом переймання”, “прилаштування” до оточення, що сприяє розвитку особистості [14, 86]. Вчена погоджується з висновками сучасних їй психологів про те, що своєрідним містком між “перейманням людей реальних” і символічних образів літератури та абстрактних соціальних вартостей (мужності, шляхетності, героїзму) служить мистецтво. Велику роль у задоволенні змагань людини до поступу, до нових ідеалів відводить особистостям “оригінальної думки і міцної сили волі”, особливо в часи суспільних перемін, докорінних реформ. На її думку, вся “висока праця цивілізації – це наслідок праці надхнених піонерів”, “геніальних діячів”, якими їх зробили природа, оточення, соціальний осередок [14, 87-88].

В аналізованій статті Софія Русова розглядає психологічні мотиви, що спонукають до “змагання єднатися, знаходити одну спільну мету для виконання”. Думки ряду зарубіжних психологів про те, що ними є егоїстичне прагнення людини до забезпечення власних інтересів або “бажання охорони молодших членів родини”, мислителька вважала такими, що “не мають за собою певного наукового терену” [14, 128]. Услід за німецькими вченими М.Майером, Е.Мейманом вона стверджувала, що “людські колективи” складаються на основі співпраці їх членів. С.Русова детально проаналізувала проблему взаємодії і взаємовпливу індивіда й групи (колективу) та “неорганізованої юрби”. На цій основі дійшла висновку про суспільну цінність кожної окремої людини, котра “додає хоча й малу, але свою власну частину впливу на цілий осередок, у якому вона живе, працює” [14, 128-131].

Щодо відносин між *педагогікою і соціологією*, то С.Русова зазначала: соціологія “більш усього цікавиться становищем

людини в громаді, різними соціальними відношеннями, обов'язками” [11, 4]. Погоджуючись із поглядами на цю проблему вчених і педагогів-практиків кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Е.Дюркгейма, А.Ферр'єра), зауважувала, що соціологія, оперта на біології та психології, дає “певні вказівки для виховання”, поруч з цими науками виступає ключем до розуміння життя [16, 253]. Не маючи змоги дати до рук “самі засоби для педагогічної практики”, вона “дає нам ціле коло думок, які мають стати душею педагогічної практики, керують нею і дають усьому вихованню певний змісл, без якого вся педагогічна діяльність не дала б бажаних наслідків” [17, 141].

Відповідь на питання про те, як забезпечити наукові підвалини результативності виховання, Софія Русова пов'язувала не тільки з теоретико-методичними положеннями педагогіки та психології, але і з *філософією*, яка одна “тільки може освітити таємне питання – до чого маємо вести нашого вихованця, де знайти для нього найпевніший шлях до всесвітньої остаточної правди” [9, 307]. Тобто осмислення вченою глобальних педагогічних проблем привело її до розгляду питань *філософії виховання*. За висновками сучасних дослідників творчої спадщини С.Русової, у цій галузі “вона була піонером”, оскільки першою переклала з англійської мови на українську і ввела в науковий обіг основні ідеї праці американського філософа й педагога Г.Горна “The Philosophy of Education” (“Філософія освіти”), виклавши їх в обширній статті “Де-що з філософії виховання” ще в 1917 р. [15, 172]. Поділяючи думки вченого, вона писала: тільки “філософське розуміння життя дасть ясний напрямок нашій діяльності і вяснить значіння виховання для загального вселюдського поступу...” [9, 307]. Водночас мислителька вважала, що сучасна їй педагогіка поки що не висунула “жадної широкої філософської думки, яка б керувала вихованням, поклалася б ґрунтом для усіх практичних методів і засобів...” [9, 307]. Зате в ній достатньо повно простежується “соціальний напрямок”, представлений науковими пошуками Дж. Дьюї, Г.Кершенштейнера, М.Монтессорі, П.Наторпа. Через те у визначенні суті виховання С.Русова виходила із розуміння його як “одного з міцніших факторів в соціальному життю кожного народу” [17, 142].

За її словами, виховання “нацією своєї молоді йде у зв'язку з політичними та соціальними уявленнями, її родинними та громадськими звичаями і світоглядом” [8, 7]. Його мета тісно пов'язується із “визначенням вищих вартостей життя”, з тим найвищим гуманним ідеалом, “що панує на той час у громадянстві” [8, 162]. Людина вихована, стверджувала педагог, – це “працездатна, соціально свідома, корисна в кожному суспільстві, в кожному громадянстві, з піднесеною любов'ю до рідного краю і з пошаною до других народів” [10, 2].

Як видно з вищевикладеного, С.Русова вважала педагогіку *соціальною наукою*. Поруч із А.Волошиним у Закарпатті, М.Галушинським у Галичині, вона була серед педагогів, які ширили в українському суспільстві ідеї “одного з головніших” (за її словами) представників “соціологічного напрямку виховання”, – німецького філософа й педагога, творця соціальної педагогіки як окремої галузі знань П. Наторпа [10, 129]. “Людина стає людиною тільки в єднанні з громадянством” – цей вислів П.Наторпа є основою соціально-педагогічних поглядів С.Русової. Серед головних соціально-педагогічних ідей, які простежуються у її працях, є: вплив умов життя (соціального середовища) на виховання; залежність мети і характеру виховання й навчання від суспільних відносин і навпаки, – їх вплив на суспільне життя, взаємозалежність соціуму та індивіда. Публікації вченої дають відповідь на питання про те, яким має бути ідеал соціально захищеної дитини, якими мають бути соціально-виховні обов'язки держави та ін. Ще в 1918 р. вона писала: “Найдорожчий скарб у кожного народу його діти, його молодь, й що свідоміше робиться громадянство, то з більшою увагою ставиться воно до виховання дітей, до забезпечення їм найкращих умов життя” [18, 34]. Водночас необхідно зауважити, що соціальна педагогіка як наука на початку ХХ ст. знаходилася лише на етапі свого формування (перша праця “Соціальна педагогіка” П.Наторпа з'явилася друком у 1899 р.). Тому С.Русова, аналізуючи соціальні аспекти виховання, підкреслювала: те, що “ми звемо соціальною педагогікою, не є якась окрема галузь педагогіки, яка протиставляласьби індивідуальній, це є лише конкретна реалізація в вихованні того принципу, що дитина може суцільно розвинути лише в соціально організованому осередкові” [10, 129]. Через те

педагогіка, за її переконаннями, “мусить ставитися на соціальний ґрунт, вона виховує для життя, бо й сама є виявом, є частиною життя” [10, 6].

Це трактування не завадило вченій одній із перших в українській педагогіці охарактеризувати такі соціально-педагогічні поняття, як *соціалізація особистості, соціальне виховання, соціальне середовище*, які сучасна наука визначила провідними категоріями нової для України галузі педагогічних знань – соціальної педагогіки [19, 5]. Найбільш повно вони окреслені в її праці “Нова школа соціального виховання”, яка, за визначенням С.Сірополка, “дає основні поняття соціального виховання та знайомить із тими засобами, що ведуть до розвитку соціального інстинкту дитини” [20, 277], у наукових розвідках “Сучасні течії в новій педагогіці”, “Соціальне виховання: його значення в громадському житті” та в статті “Суспільні питання виховання”.

Простежуючи генезу становлення педагогіки як соціальної науки, придивляючись “до головних виявів нової педагогіки”, Софія Русова сформулювала такі загальні вимоги до виховання: воно, по-перше, повинно бути індивідуалізованим, по-друге, – соціалізованим, по-третє, – індустріалізованим, викликати в учня найбільшу творчу активність [10, 2]. При цьому “правдивим апостолом індивідуалізму” в педагогіці вважала Ж.Ж.Руссо, соціалізації виховання – Й.Г.Песталоцці, якому належить утвердження цього принципу в педагогіці. Реалізацію його на практиці, за її висновком, започаткував Ф.Фребель [10, 3].

Необхідність соціалізації вчена виводила із соціального інстинкту дітей, який у шкільному віці “стає керуючим фактором” у їх вихованні та в поведінці, виявляється у прагненні до різних форм їх “групування”, в потребі дружби, особистої симпатії, в бажанні “досягнення громадської похвали” [10, 7-8]. За її переконанням, “від соціалізації залежить вся гармонія людських зносин” [14, 49]. Прагнучи надати “добрий напрямок” соціалізації, С.Русова визначила її шляхи та засоби, зокрема: “1) З першого року привчати дитину до чужих людей, оточувати її такими відносинами, щоб вона виростала із почуттям, що люди й оточення дають лише приємні враження, і треба йти їм назустріч з привітністю ... 3) Якнайраніше ... утворити для дитини товариський осередок, ... слідкувати, щоб дитина незаносилася в товаристві, щоб ставилася до товариства з

широю ласкою, з рівною пошаною. 4) ... якомога раніше давати дитині відповідні її силам і розвитку соціальні обов'язки: прислужувати за сніданком, прибирати в хаті, допомагати молодшим товаришам одягатися, митися і т. п. 5) ... вимагати від дитини тієї чи іншої свідомої акції на допомогу чужій людині, але за яку ми дізналися, що вона бідує. 6) Мусять бути організовані не лише індивідуальні праці, а й колективні, де всі об'єднують свою творчу думку, свої спільні враження на користь не самих працюючих, а комусь третьому – чи гуртку, чи колективу, чи слабому товаришу ...” [21, 60-61].

У працях С.Русової знайшло висвітлення та обґрунтування таке нове, актуальне і для нашого сьогодення, соціально-педагогічне поняття, як “соціалізація світогляду” учнів. Педагог розуміла його як “розвиток громадської свідомості” [11, 65], що сприятиме виробленню звички “постійно керуватися в своїх чинах не тільки своїми власними інтересами, а й інтересами товаришів, співгромадян” [11, 5]. Важливим підґрунтям соціалізації світогляду вона вважала шкільне самоврядування та колективні види діяльності, а також “соціалізацію” навчальних програм, тобто пристосування їх “і своїм змістом і обсягом до природи дитини, якою вона є, та до її потреб в тому громадянстві в якому вона житиме” [11, 65]. Водночас учена застерігала, що соціалізацію навчальних програм не слід плутати з “практикуюцією, ані з професіоналізацією”, як це було в радянській школі 1920-х – поч. 1930-х рр.

Міцним фактором для виховання нації Софія Русова називала соціальне виховання [11, 9]. При аналізі сутності цього терміну, до кінця не з'ясованого ні в тогочасних педагогічних теоріях, ні в практиці виховання, вона розглядала його з позиції прихильника індивідуалізації виховання. Її цікавило насамперед питання: “як привести до згоди ці дві нові педагогічні течії – індивідуалізація виховання та його соціалізація?” [11, 4]. За висновком мислительки, перша спирається майже виключно на розвиткові всіх “душевних сил” дитини, в той час як друга визнає величезний вплив на дитину не тільки “спадковості й індивідуального єства, а й соціального оточення”. Як результат, метою індивідуального виховання педагог визначила широкий вільний розвиток усіх духовних сил і здібностей дитини, який дасть їй змогу “бути корисною для малого чи великого кола

громадянства”. Соціальне ж виховання “намагається розвинути в дитині ті особливі риси, які надалі дадуть їй змогу стати найкращим громадянином”. З такого формулювання мети індивідуального й соціального виховання випливає її висновок: оскільки “громадянству найбільш потрібні особи з добре розвинутими здібностями, то ми бачимо, що мета виховання і соціальна й індивідуальна одна, але шляхи до її досягнення не однакові” [11, 4].

Керуючись положенням про те, що “розвиток дитини проходить під впливом трьох головних факторів: виховання, спадщина, оточення” [21, 27], базуючись на дослідах зарубіжних (німецьких, бельгійських, чеських) учених, вчена розкрила специфіку соціально-виховуючого впливу середовища. Неодмінною умовою його результативності вважала таке: “осередок, в якому розвивається дитина, не мусить бути занадто широким і складатися з дуже великої кількості різнманітних осіб” [11, 37]. Крім того, педагог виокремила соціальні групи (“соціальні одиниці”), які найефективніше впливають на виховання дітей: родину (“але треба щоб у неї не вимагалось занадто великого підлягання дитини авторитетові батьків” [14, 166]); дошкільні заклади (ясла для немовлят, дитячі садки, дитячі хати, ігрові майдани); школу, “в якій соціальні потреби й змагання мають урівноважитися і з якої мають виходити ані люде законсервовані в традиціях минулого, ані мрійники-ідеалісти, не здатні до практичного сучасного життя” [11, 41]. Першою “всесвітньою” соціальною формою об’єднання дітей педагог вважала гру. За її словами, саме гра та праця “завжди були й будуть тими природними процесами, в яких соціальні нахили, почуття й соціальна свідомість найкраще виявляються й розвиваються” [11, 38].

Водночас вона підкреслювала, що жодна дитина “не піддається пасивно впливу оточення: вона бере з нього те, до чого прагне її індивідуальність” [11, 36].

У творчій спадщині Софії Русової періоду еміграції простежується спроба з’ясувати проблеми виховання й навчання “дефективних” дітей, тобто торкнутися важливих аспектів *спеціальної педагогіки*. У їх розв’язанні вона керувалася положеннями про те, що діти “всіх верств, діти здорові й дефективні – всі обов’язково підлягають процесові виховання” [10, 1]. На запитання “Кого виховувати і вчити?” повинна школа

педагог відповідала: “Школа має приймати усіх дітей”, у т. ч. “слаборозумних”, “недорозвинених”, “дефективних”, які є вислідом “ненормальних умов нашого життя”. За її переконанням, вони теж мусять отримати “можливу до їх сил освіту” [22, 162]. Не можуть залишитися поза виховним впливом і “діти-злочинники”, для яких у місцях відбування покарання “повинна бути зорганізована школа, повинен стояти коло них учитель з глибоким психологічним розумінням своїх хворих учнів, з серцем, огрітим любов’ю до них, і з певним розумінням свого суспільно-педагогічного завдання: вернути цих дітей громадянству...” [22, 162].

Психолого-педагогічні засади роботи з дітьми із вадами в розумовому розвитку Софія Русова розглянула в статті “Дещо про дефективних дітей у школі”. Знайомство із дослідами над “анормальними” дітьми тогочасних зарубіжних психологів і педагогів (Г.Вудроу, А.Біне, В.Лая, Г.Страпера, Л.Термена та ін.) зумовило висновок вченої про те, що дуже “важне значення має в сучасних школах певна класифікація дітей по силам їх інтелекту” шляхом тестування, анкетування, спостереження [23, 34]. Однак досвідчений педагог-гуманіст застерігала: “Як би детально ми не розглядали всі риси дефективних учнів, дуже тяжко рішуче ставити діагнози й переводити їх у категорію анормальних. Однаково шкідливо здорову дитину з нестачею спостережень відправити в спеціальну школу, або в санаторію, – чи дійсно хвору даремно затримувати в звичайній школі” [23, 78].

Стаття дає відповідь на питання про причини розумових вад у дітей (спадкові хвороби батьків, їх нездоровий спосіб життя; захворювання, перенесені матір’ю під час вагітності; кровозмішання в родині; соціальні умови), розкриває еволюцію поглядів громадянства на цю категорію людей та історію формування державних установ для розумово недорозвинених дітей у Англії, Данії, Німеччині, США, Швейцарії. Вченої імпонували завдання і засади діяльності перших шкіл і притулків цього типу: “дати... найбільший можливий розвиток усім ... приспаним здібностям і повернути ... збуджені сили на корисну діяльність під контролем дисциплінованої волі”; пробудити розумові сили дітей до “якоїнебудь корисної праці ...” [23, 83].

Власні висновки автора, пов’язані з особливостями і методикою навчання й виховання аномальних дітей, практично

обширну програму педагогічної діяльності містить останній (сьомий) підрозділ цієї праці, основні положення якого можна звести до такого: методи і програми звичайних шкіл не годяться “для відсталих та слабorozумних учнів”; для цієї категорії мусять існувати окремі школи або класи, “де легко й непомітно викликалися б до чинности всі їх приспані розумові сили і нахили” [23, 85]. Курс навчання тут має бути спрощений; велику увагу слід звернути на фізичну працю, моторний розвиток дітей. У таких школах небажаними є один загальний план і програма навчання; кількість дітей у класі не повинна перевищувати 12. Велика увага має приділятися оздоровленню під наглядом лікаря та ін. Як неодмінну умову результативності виховання С.Русова розглядала той факт, що “дефективні “ діти “не мають жити ізольовано” [23, 86].

Аналізована стаття містить також практичні додатки: тести А.Біне-Сімона, анкету Л.Термена для батьків, психографічні схеми дослідження дітей, зразки вправ та ін.

Отже, до переліку галузей, у яких виявився науковий талант С.Русової, слід віднести й педагогіку дітей із вадами у розвитку, передусім психічному.

У працях Софії Русової періоду еміграції знайшли відображення і проблеми *теорії навчання*, найбільш повно розкриті у її “Дидактиці”. Вдало використовуючи описовий та історичний методи дослідження, вчена порівняла погляди на зміст поняття “дидактика” представників наукової думки різних епох і на цій основі дійшла висновку: дидактика – це невід’ємна частина педагогіки, це “наука про найкращі засоби навчання”. Головним її предметом, отже, є “навчання в різних його формах” [8, 17]. Під навчанням педагог розуміла процес, у ході якого дитина під керівництвом учителя “опановує будьякий матеріал, направляючи на це всі свої душевні сили”. Навчання, за її словами, – це “пробудження, спонукання й розвиток усіх розумових здібностей дитини...” [8, 88]. Ідеалом навчання у працях С.Русової виступає передусім розвиток розуму, думки учня “в напрямку найбільшої самостійности й вироблення найміцнішого почуття солідарности у спільній праці в певній шкільній колективній організації” [8, 159].

Як “рід навчання” С.Русова розглядала також освіту, яка в її трактуванні є “ширшим розумінням слова вчення”, оскільки стосується інтелектуальних знань і “дається більш дорослим

дітям ... не тільки через книжки, а й через безпосередній контакт з людьми, через перебування в різних місцевостях, серед різних народів” [8, 15]. Тобто освіта – це “щось більше, ніж виховнича установа”. “Придбання” освіти, на думку педагога, – це колективна праця, яка “утворює цілий організм молодого покоління” [8, 7].

При цьому спроби “відділити” виховання від навчання, освіти вчена вважала такими, що не мають ґрунту ні з філософської, ні з психологічної точок зору. Водночас індивідуальні проблеми педагогіки як науки про виховання і дидактики С.Русова вважала різними, бо вони впливають з різних “вихідних точок”: перша йде за теорією “змагань та почуття”, базується “головно на волі та нахилах”, друга – на діяльності “познавальних сил”, розуму [8, 8].

Оскільки дидактика, за С.Русовою, є “мистецтвом навчати”, то вона повинна “урегулювати” всі предмети навчання. Серед них педагог виділяла фундаментальні, без знання яких не можна зрозуміти інших наук, називаючи їх “ґрунтовно-підготовчими” (наприклад, географія – для історії; математика – для фізики). До другої групи відносила дисципліни, “потрібні для розуміння суцільної системи знання, для складання одної наукової синтези”, – філософію, логіку, соціологію. Іншу групу навчальних предметів становлять ті, що мають “емоціональну” вартість, дають високу мистецьку насолоду і впливають “на творення ідеалу краси, який так наближається до ідеалу добра”: музика, “малярство”, “красне письменство” [8, 125-126]. Але в основу всього навчального процесу, незалежно від поділу програмових предметів, за твердим переконанням Софії Русової, мають лягти рідна мова та математика, на ґрунті яких розвиваються, з одного боку, філологічні науки, а з іншого, – природознавчі та географія.

У питаннях *дидактичних принципів навчання* С. Русова традиційно вважала за необхідне йти від відомого учням до невідомого, від легкого до важкого, від простого до складного, від конкретного до абстрактного. Водночас підкреслювала, що можна й навпаки: нове наближати до вже відомого, а важке завдання поставити “на свіжу увагу” (наприклад, у гімнастиці). Серед принципів і правил навчання вона рекомендувала й такі: від емпіричного до раціонального, від неозначеного до певного визначення. Радила ніколи не поспішати, не переходити до іншого, “поки попереднє не злилося з душею й розумом учня”;

не викликати “нової сили учня до діяльності, поки не використані й не піднесені до готовності сили меншого значіння”; не “багато за один раз вчити, мало вимагати, але з усього поданого й заприятного учнем виробляти таке уявління, яке назавше затямлюється ним” [8, 93].

Вимагаючи від учителя “пам’ятати дидактичні правила”, Софія Русова не вважала за доцільне триматися їх, “як сліпий плоту”. Як і Й.Гердер, вважала, що, “окрім усіх дидактичних засобів, кожний учитель має свій індивідуальний, приладнений до своєї класи, до відомих йому учнів, до тих, або інших умов навчання” [8, 93].

Серед найголовніших “цінностей” навчання С.Русова визначила такі: 1) засвоєння знань, в т.ч. соціальних; 2) дисциплінування мислення; 3) розвиток моральності, розуміння відповідальності; 4) пристосування до оточення; 5) почуття “щастя від вчення й од товариства”; 6) почуття задоволення від гармонійного розвитку всіх сил і здібностей тощо [8, 90].

У питаннях *методів* навчання педагог виходила із розуміння цього поняття не тільки як засобу “для приладнення індивідуального розуму до предметного матеріалу” [8, 102], але і як раціонального шляху до досягнення, розв’язання якоїсь проблеми, який базується на психологічних основах, на результатах новітніх експериментів. На її думку, “метода завше залежить од відносин між інстинктовним завданням – з одного боку і свідомою метою – з другого”. На цій основі вона виділила п’ять ступенів “створення ... правильної методи вчення”, серед яких: пробудження в учнів “інтересу й зусилля для досягнення мети...”; розробка плану “для цілого процесу” навчання, його реалізація; порівняння досягнутих результатів із тим, що намічалось спочатку; оцінка “методу”, критичне ставлення до його “позитивних і негативних якостей” [8, 102-103].

Услід за сучасною їй педагогічною думкою та на підставі власних міркувань педагог визначила чотири основних дидактичних методи: “1) аналіз речей, 2) аналіз думок, 3) синтеза речей, 4) синтеза думок” [8, 104]. Проте індуктивними і дедуктивними, як загальними методами навчання, С.Русова не обмежувалася, наголошуючи, що “різні предмети або різні завдання вимагають ще вживання інших метод”: “назірного”

(наочного), пояснювального, розвиваючого, методу гри тощо [8, 107].

У працях Софії Русової еміграційної доби чимало місця відводиться аналізу принципів і методів навчання, розроблених і впроваджуваних представниками тогочасної зарубіжної педагогіки. Серед них ідеї та практичний досвід бельгійського педагога, лікаря-психіатра О.Декролі використовуються мислительною чи не найчастіше. Вивчення статей “Новий плян навчання в народніх школах в Бельгії”, “О.Декролі” підтверджує, що С.Русову захоплювали “революційна хвиля проти старої школи”, яку в Бельгії започаткував О.Декролі, та підтримка освітніх зусиль великого реформатора з боку державних органів влади, завдяки чому були реалізовані його прогресивні педагогічні наміри і задуми [24, 161]. Своє законодавче закріплення теоретичні погляди О.Декролі знайшли в реформі освіти, проведеної у цій країні в середині 1930-х рр., що знайшла широкий відгук у всьому світі як радісна дата в історії всесвітньої педагогіки [24, 165]. Серед її прогресивних аспектів вчена виділила відмову бельгійської школи від старих енциклопедичних програм, скорочення кількості обов’язкових предметів, визначення (за О.Декролі) основою навчання активного спостереження, дослідження оточення, визнання найголовнішими шкільними предметами рідної мови й математики тощо. Радість далекої маленької Бельгії з приводу прогресивної реформи освіти на засадах педагогіки О.Декролі С.Русова пов’язувала з надією на щасливе визволення рідної школи “від усіх перешкод для її національного розвитку” [24, 165].

Стрижневими в теорії та методиці навчання О.Декролі С.Русова вважала врахування природних потреб, природних зацікавлень дитини і на цій основі створення “осередків її інтересу”; увагу педагога до розвитку почуттів вихованців і трудовий принцип. Справжнім переворотом у методиці навчання назвала “психологічну теорію глобальності дитячого мислення”, розроблену О.Декролі. Суть її в тому, що “діти увласняють собі предмети в загальному уявленні без деталей, якими дитина шойно поволі доповнює загальний образ”. За переконанням С.Русової, глобалізація захоплює дітей, бо “цілком відповідає їх шляхові самонавчання”, оберігає від перевтоми [25, 46]. Вчена виділила три психічні процеси, на яких ґрунтується методика О.Декролі: обсервація – спостереження

самої дитини; асоціація, яка “ставити кожний спостережений предмет або з’явище у близьке чи далеке відношення до інших чимось подібних предметів”, і процес “виявлення дітьми своїх вражень” – через мову, малюнок, працю, гру, драматизацію.

З педагогічної системи М.Монтессорі С.Русова радила використовувати (правда, із суттєвими застереженнями) принципи автонавчання, пробудження інтелектуальних задатків зусиллями самих вихованців та індивідуальної свободи дитини “для виявлення її власних змагань”, власних інтересів і творчих нахилів [25, 20]. У дидактиці В.Лая їй імпонували положення про необхідність спостереження над дитиною, експериментування; зосередження уваги не лише на “назверхню діяльність, а й на внутрішню, душевну, що проявляється в унутрішньому перейманні, у праці фантазії”, що допомагає учневі “емоціонально переживати наукове враження, ставити себе в положення іншої людини й розуміти її” [8, 22].

Аналіз нових дидактичних ідей О.Декролі, М.Монтессорі, В.Лая зумовив висновок ученої про те, що вони призвели до зміни становища *вчителя* у школі.

Педагог-науковець і освітянин-практик, С.Русова основним обов’язком учителя вважала глибоке знання індивідуальних особливостей своїх учнів, уміння залучити кожного з них до активної праці, викликати необхідні для цього зусилля. “Той не вчитель, – наголошувала педагог, – що не пробуджує цікавості в учнів, і вони у класі нудяться”, байдужі до його слів. Вчитель – високий професіонал, тонкий знавець дитячої душі, вмільний організатор не повинен забувати таких правил: “1) Нічого не вимагати од дитини над її сили; 2) Викликати на допомогу для розв’язання якоїсь проблеми природну спритність дитини; 3) Навчити дитину працювати; 4) Викликати бадьорість і утворити у класі таку піднесену атмосферу, щоб праця йшла жвавіше” [8, 118].

Протягом усього життя Софія Русова нерозривно пов’язувала дидактичну діяльність учителя з вихованням дітей. Серед головних виховних завдань учительства в еміграційному творчому доробку виступають зміцнення дитячої волі як необхідної умови формування свідомого ставлення до своїх обов’язків, розвитку почуття відповідальності, працьовитості. Водночас у працях міжвоєнної доби, особливо в “Дидактиці”,

“Теорії і практиці дошкільного виховання”, у статті “Роля жінки у дошкільному вихованні”, наголошується на потребі впливу педагога на громадянське становлення особистості, основою чого виступають громадянські якості самого вчителя. За переконанням С.Русової, педагог-вихователь повинен бути патріотом, “вміти дітям передати цей патріотизм, повний любови до свого народу і позбавлений усякої агресивности, якої-будь ненависти” [26, 86].

“Культурно-виховнича” діяльність учителя-громадянина – важливе підґрунтя економічного, морального виховання не тільки “доручених офіційно учителеві дітей-школярів, а й їх батьків, їх родини...”. Саме такий учитель, зазначала Софія Русова, здатний вивести свій народ “з тенет темряви, несвідомости, поневолення” [8, 120-121].

Викладене є підставою для висновку про те, що праці С.Русової періоду еміграції не тільки засвідчують про її глибоку обізнаність із найважливішими педагогічними проблемами свого часу, але й підтверджують спроможність щодо визначення шляхів і способів вирішення багатьох із них.

2. Ідея нової української школи і національного виховання в еміграційному педагогічному доробку С.Русової

Аналіз педагогічних праць Софії Русової, які з'явилися за межами рідної землі, показує, що центральне місце в них посідає ідея нової української національної школи в широкому значенні цього слова, співзвучна з потребами сьогодення. Не можна не погодитися із твердженням В.Кравця про те, що за пристрасністю її відстоювання вона не має аналогів у світовій педагогіці [27, 217].

Що ж вкладала С.Русова у поняття “нова національна школа”? Яке місце відводила їй у суспільстві та в становленні особистості? Які найоптимальніші шляхи окреслювала для становлення і розвитку такої школи? Відповідь на ці питання дають уже її перші педагогічні твори, проаналізовані в працях І.Зайченка, Т.Ківшар, Н.Копиленко, І.Пінчук, О.Проскури.

Так, у статті “Нова школа”(1914) вона писала: школа – це “скарб найкращий кожного народу, се ключ золотий, що розмикає пута несвідомости, се шлях до волі, до науки, до добробуту. У вселюдським житті тільки той народ і бере перемогу, який має найкращу школу, який має найбільш альфаветів” [18, 207]. Як слушно зауважує О.Проскура, ще перед Першою світовою війною педагог висунула загальну соціально-культурну ідею, дуже близьку до тогочасних міркувань М.Грушевського: “...час іде й народ, що не має своєї школи, попасає задніх! Йому замкнено двері до пишного розвитку своїх культурних сил, він засуджений на пригноблене становище, на постійне вживання чужого хліба; живе він не по своїй живій думці, а чужим розумом. Такому народові, який не має своєї школи і не дбає про неї, призначені економічні злидні й культурна смерть. Ось через що сучасним гаслом усякого свідомого українця мусить бути завдання: рідна школа на Україні!” [28, 32].

Наведене підтверджує, що вже на початку науково-педагогічної діяльності С.Русова вважала школу провідним чинником і засобом соціально-економічного та культурно-освітнього визволення українського народу, важливою умовою його самореалізації, виховання національної самосвідомості. Тоді ж вона розробила загальні засади майбутньої національної школи, які виклала у “Проекте нової свободної школи для

України” і які знайшли відображення в наукових дослідженнях І.Зайченка [29; 30].

Першою політичною і соціально-педагогічною вимогою народу Софія Русова визначила рідну національну школу в роки визвольних змагань за власну державу, вважаючи, що тільки вона може виховати громадянську свідомість і почуття власної людської гідності [18, 295]. Виходячи з генеральної лінії Української Центральної Ради в галузі освіти, вчена чи не найбільшу увагу в цей час приділяла проблемам націоналізації школи, підвалинами якої вважала “два начала”: безпосередню націоналізацію педагогічних засобів виховання і навчання та єднання національної школи “з людом”, тобто реформування її в “центр освіти” всього населення, “центр не тільки морального, а і політичного виховання, політичного не в розумінні діяльності тієї або другої партії, а політично-громадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя” [18, 296]. Крім того, С.Русова була серед тих педагогів, які започаткували реформування діючої школи на основі чотирьох головних принципів: національного, соціального, діяльного й виховного.

Аналогічні думки притаманні працям Софії Русової еміграційного періоду. Проте вони звучать із врахуванням нових соціально-культурних пріоритетів (як загальноєвропейських, так і власне українських) і нових педагогічних ідей, започаткованих і розвинених у творах основоположника теорії трудового навчання і громадянського виховання Г.Кершенштейнера, представника експериментальної педагогіки Дж.Дьюї, творця “методи осередків зацікавлення” О.Декролі, засновника соціальної педагогіки як окремої галузі педагогічних знань П.Наторпа та ін. В еміграційному творчому доробку С.Русової насамперед знаходимо відповідь на питання про *місце і роль школи в незалежній, вільній державі*.

Після поразки української революції 1917–1920 рр. С.Русова остаточно утвердилася у правомірності слів Я.А.Коменського, які й сьогодні на часі: “Ніхто не має права вважати шкільну справу чужою для себе, сторонньою. Навпаки, якщо ми хочемо скоріше бачити в нашій країні загальний народний добробут, якщо ми хочемо мати добре організовану державу, господарство, церкву, – ми перш за все мусимо організувати школу, що навчила б наших дітей служити добру й рідному

краєві” [31, 31]. Тобто школа – це турбота загальнодержавна, загальносуспільна.

Через 10 років після поразки національних визвольних змагань Софія Русова напише: “У народа, що живе вільно, є дві святині: власна школа й власне військо. Школа дає зброю проти злиднів, проти приниженого стану серед других народів; військо – то певна оборона незалежності й волі народу” [32, 8]. Таким чином, позиція С.Русової щодо визначення місця і ролі школи в суспільстві набула чітко окресленого державницького характеру.

Аналіз педагогічних праць міжвоєнної доби переконує, що на початку 1920-х рр. у поглядах на школу й виховання Софія Русова виходила передусім із важкого економічного, політичного й соціально-культурного становища України повоєнної та післяреволюційної доби. По-друге, вимога нової школи пов’язувалася нею зі змінами в поглядах “на дітей, на їх рятування, на їх виховання” після “страшної всесвітньої війни” в “культурних країнах Європи”: новому життю потрібна була і нова людина – з більшою ініціативою, з вільною думкою і міцною волею [31, 2]. І, по-третє, ці зміни диктувалися тогочасними науковими досягненнями, насамперед у галузі психології. Саме ці умови, а також перші спроби проектування реформи шкільництва в УНР визначили бачення педагогом школи в Україні як *єдиної, діяльної й національної*, яка б “об’єднала дітей усіх верств, різних становищ і яка дала б їм не лише початкову чи середню освіту, а суцільну, що відповідала б потребам усякого культурного діяча ХХ віку”. Ця школа, підкреслювала педагог, своїм діяльно-громадським вихованням дасть Україні потрібних для її нового життя нових громадян з пробудженою активністю, з витривалою волею, з добре розвиненими творчими силами [31, 30-31].

Розкриття суті єдиної діяльної школи – одна з провідних тем публікацій педагогів національної орієнтації міжвоєнного періоду. Так, С.Сірополко вважав, що нова школа є єдиною “в тому розумінню, що вся система шкіл утворює з себе одну школу, яка перейнята одним напрямком і методом і до того забезпечує вільний перехід учня від нижчого до вищого ступня школи, через яку мусять преходити всі діти Держави незалежно від соціального та іншого становища їх батьків” [33, 3].

Єдина школа, за висновком С.Русової, “бере дитину з дошкільних організацій на 7-му році й доводить до 14 літ, і тоді вже робиться диференціація по різних галузях промислово-професійної освіти. Ті учні, що мають хист до науки, переходять до гімназій, де за 4 роки класичного або реального навчання, дитина готується або ж до вищої загальної наукової або ж до вищої технічної школи. Така єдина школа має бути однаковою для всіх, задовольняти всі ріжноманітні здібності, всі нахили” [31, 7]. Отже, однакова для всіх 12-річна школа не обмежує простору для виявлення індивідуальних здібностей дитини.

Стверджуючи, що нова школа повинна бути школою діяльною, тобто “перейнятися дієвим принципом, як методом при навчанні того чи іншого предмету”, педагог у той же час наголошувала, що необхідно відрізнити школу діяльну від трудової: остання, за словами С.Русової, “викликає уяву... ремісничої праці, звязаної часом з важкими зусиллями” [31, 13]. Саме тому, будучи прихильницею педагогічних поглядів Г.Кершенштейнера, вона зауважувала: своїми професійними школами він “трохи звужує мету діяльного виховання” [31, 17]. Водночас услід за А.Ферр’єром вчена стверджувала, що діяльна школа – це перш за все “осередок, атмосфера, самоуправління... взаємна допомога; спільна діяльність, загальна згода учнів” [16, 253].

За “нормальне становище освіти” С.Русова вважала її обов’язковість і безплатність, чого вимагала сама ідея єдиної школи і без чого вона не могла “ввійти в життя народних мас” [31, 11].

Сутність єдиної діяльної школи Софія Русова розкрила у вступній лекції як викладач педагогіки Українського державного університету в Кам’янці-Подільському ще в 1921 році. Окремою книжкою ця лекція з’явилася тільки в 1923 р. у Ляйпцігу під назвою “Єдина діяльна (трудова) школа” з додатком “Практичні вказівки щодо переведення діяльного принципу”. Ці ж думки простежуються у творі “Нова школа соціального виховання” (1924) та в статті “Педагогічні основи нової школи” (1923). Названі праці – це результат національного педагогічного руху 1917–1920 рр., реформ освіти, розпочатих в УНР за активної участі С.Русової, С.Сірополка, І.Стешенка, П.Холодного, О.Музиченка та ін., які знайшли свій вияв у ряді освітніх документів, зокрема в “Проекті єдиної школи” в Україні. Його

офіційне затвердження відбулося вже в еміграції, 17 червня 1921 р., зусиллями Ради Республіки – тимчасового представницького органу Української Народної Республіки за межами України.

У цих та в деяких інших творах С.Русової розкрито ряд принципових проблем. Перш за все – *мети й завдань нової школи*. Єдина діяльна школа, за її висновком, – це школа, яка виступає “не лише головним засобом для поширення народньої освіти, а й тим осередком, де зароджується, виховується та найкраще зміцнюється народня свідомість, де кладеться основа державного об’єднання всіх мешканців однієї території й де будується їх національна свідомість” [31, 3]. Тобто вона є засобом громадянського виховання, формування громадянина власної незалежної держави. Щоб бути науковою організацією і водночас соціальним осередком, де можуть “розвиватися вищі громадські почуття, свідомість своїх громадянських прав та обов’язків”, школа мусить бути національною [31, 4].

Національний характер школи С.Русова визначила насамперед програмою навчання, в якій перше місце відводила “предметам національним – мова, література, історія, географія свого народу, його давні закони, його психіко-етнічні риси” [34, 111].

Питання *мови* – і як головного інстинкту, який відрізняє людину від інших живих істот, і як засобу “для виявлення свого внутрішнього світу” та “приймання нового безмежного знання” [12, 40], і як важливого чинника соціалізації особистості та вияву краси словесної форми – розглядаються у фундаментальних творах Софії Русової [8; 12; 21; 35], у багатьох її статтях, спогадах, рецензіях тощо. Ця проблема – одна з важливих і в дослідженнях творчої спадщини вченої [36; 37; 38].

Для сучасної системи освіти в Україні особливо актуальними видаються судження С.Русової, які стосуються проблем двомовності в освіті. Висловлені в умовах зросійщення, ополячення та румунізації українців, вони позначені палкою пристрастю педагога-патріота і водночас глибоким науковим аналізом психолого-педагогічних “заперечень двомовності”. У статті “Націоналізація школи”, опублікованій у 1917 р., в час перших кроків молодой Української держави в царині українізації всього культурно-освітнього життя, С.Русова назвала навчання дітей рідною мовою першою психологічною вимогою навчально-

виховного процесу. Заперечуючи противникам українізації шкільництва, вона писала: “Нікому на думку не спаде взяти великоруську дитину і вчити її на чеській мові, вона ж теж слов’янська...”. І далі: “Рідна мова у вихованні й освіті – то є найкращий ... провідник думок, почування, вражіннь. От через що першою свідомою вимогою за-для справедливого психологічного задоволення нації є вимога національної школи” [18, 293-294]. Ще гостріше звучить ця теза у науковій розвідці С. Русової періоду еміграції під назвою “Дещо зо сучасної педагогіки (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовности)”: “Двомовна, або утравквістична школа, хто її не влаштував би, держава чи приватна особа, є не лише злим глузуванням над здоровою науковою педагогікою, але й недопустимою... образою для учнів... Двомовна школа – це педагогічний нонсенс і... життєвий злочин, яким жартувати не слід...” [39, 10].

У еміграційному педагогічному доробку Софії Русової знайшли відображення питання місця рідної мови у змісті національної освіти, її погляди на шляхи і засоби розвитку мовлення дитини в дошкільному віці, в процесі навчально-виховної діяльності школи, у позашкільній роботі, достатньо повно розкриті в публікаціях дослідників її теоретичної спадщини.

Ще в ранній період педагогічної творчості серед основних навчальних дисциплін нової української школи С.Русова визначила *географію*, яку вважала джерелом “розвитку цікавості до оточуючого навколишнього природного і суспільного середовища, виховання пошани до рідного краю і свого народу, а також до інших народів світу...” [29, 128-129]. Так, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з’явилися її науково-популярні праці (“Разказы про Киев и его прошлое”, “Днепр и Приднепровье”, “На счастливых островах Ао-Тea-Роа. (Новая Зеландия)”), які засвідчили про намагання вченої поглибити краєзнавчі знання загалом. У 1911 р. побачила світ її “Початкова географія”, мета якої, за словами автора, – “скласти ... початкові бесіди ... на користь тим, хто бажає мати загальне знання про землю з погляду астрономічного, природознавчого і політично-господарського” [40, 3]. Тогочасна критика зауважувала, що “прекрасна книжка” С. Русової “розіб’є останню кригу непевности запеклого скептика й переконає його, що нам потрібна тільки національна школа,

а підручники, які тільки потрібні, буде складено”, надавала її появі загальносупільного значення, вважала чи не першою спробою написання популярної географії для майбутньої української школи [41, 69]. Зазначимо, що в доеміграційний період “Початкова географія” Софії Русової перевидавалася двічі, а в 1918 р. з’явилася друком її “Методика початкової географії”.

Географічні студії вченої міжвоєнної доби пов’язані з підготовкою ряду підручників, науково-популярних праць, статей і перекладів. Зокрема в 1922 р. були видані її праці “Географія. II. Західна Європа” і “Географія. III. Позаєвропейські краї (Азія, Африка, Австралія, Океанія і Америка)”. Підготовку нових підручників С.Русова виводила з потреби діяльної школи: “скрізь треба так розкласти науковий матеріал, щоб він якомога більше викликав самостійну дитячу думку і затримувався в пам’яті учнів їхньою активною діяльною працею” [42, V]. Перший із названих підручників, за визначенням вченої, – це тільки конспект, на основі якого старшокласники мали поглиблювати отримані раніше географічні знання шляхом бесід, розмов з учителем, самостійного перемальовування карт, виліплювання з глини рельєфу тощо. Відповідно до задуму педагога її підручник “іде вже після самостійного доходження учнів, поширюючи їхній географічний обрій” [42, VI]. До опису кожної країни вона додала хрестоматійні уривки з літературних творів. При цьому зауважимо: про яку б державу не йшлося, Софія Русова вміло вплітає в тексти відомості про Україну. Наприклад, у темі “Румунія” передбачено запитання: “З якими частинами України межує Румунія, і якою саме своєю частиною. ... Які гори проходять по Галичині й по Румунії... Яка славетна славянська річка протікає по Румунії... Чи не знаєте якої нашої пісні про Дунай... Чи не пригадуєте, який історичний епізод зв’язує нас з Румунією... Прочитайте оповідання Коцюбинського: “Для загального добра”, щоб познайомитися з життям румунських селян...” [42, 24].

Свідченням уваги до вивчення географії як “національної” дисципліни є також бажання С.Русової написати окремий підручник для потреб студентів Українського робітничого університету (про це йшлося в першому розділі) та викладені в “Дидактиці” методичні рекомендації до вивчення цього

предмета. На думку педагога, навчання географії в школі має включати: “1) Безпосередні спостереження, персональний досвід від різних географічних фактів, розширений розглядом малюнків та оповіданнями з географії; 2) Праця пам’яті та уяви, знайомство з картами, глобусом та моделями – більшість яких учні самі зі зразків роблять; 3) Об’єднання та доповнення вже відомих фактів, огляд суходолів та народів ув їх політичних та економічних відносинах (і зносинах між собою), фізичні порівняння й інші географічні типи (фізичні та антропологічні)” [8, 141].

У 20-х–30-х рр. ХХ ст. географічний доробок вченої поповнився також науково-популярними творами для різних категорій читачів. Так, для найменших вона переклала працю Ф.Карпентера “По всіх світах: Мандрівка з дітками, як вступ до географії”. Перші географічні відомості в ній подані доступно, емоційно, образно; використані порівняння збуджують дитячу уяву, полегшують засвоєння складних географічних понять.

У 1934 р. С.Русова завершила рукопис праці “Дунай слов’янська річка: Географічний нарис”. Твір, що вперше вводиться в науковий обіг, написаний у формі спогаду про мандрівку по Дунаю, яку їй пощастило здійснити за сприяння сина Юрія. Водночас він має відповідну наукову вартість, оскільки підготовлений на основі використання 30 першоджерел: монографій, наукових розвідок, посібників англійських, болгарських, німецьких, польських, румунських, угорських, українських, французьких, чеських авторів. Провідну ідею цього твору розкриває не тільки його назва, але й використані як епіграфи уривки з народної думи про О.Поповича та з народних українських пісень, наприклад:

“Хвиля насупроти хвилі вставала

Судна козацькі на три часті розбивала

Первую часть гирло Дунайське пожерло...”.

Їх зміст підтверджує, що праця Софії Русової, попри відсутність у ній детальних географічних, історичних, політичних, економічних, культурних відомостей про Україну, має яскраво виражений українознавчий характер.

У рукописі в художньо-образній формі трактується назва Дунаю в різні епохи, розкривається його значення для різних народів; подаються відомості про історичне минуле, політичний

устрій, економічне і культурне становище, географічні й кліматичні умови придунайських держав: Австрії, Болгарії, Моравії, Німеччини, Румунії, Угорщини, ЧСР, Югославії. Зразком високохудожнього рівня поданих у творі описів може послужити такий: "... з першими проміннями сонця озолотилися хвилі Дунаю і блиснув він увесь в своїй величній красі. А там здалека, з Віденського напрямку, на обрію з'явився легенький димок і почала вимальовуватися висока постать величезного Дунайського пароплава і в цілковитій тиші літнього ранку почулося, як шумить вода під його вінтом..." [43, 4]. Про пізнавальний характер інформації свідчить, наприклад, уривок: "Дунай є головна найбільша ріка середньої Європи. Від свого початку до свого устя в Чорне Море він пробігає 2800 клм. Це торговельний шлях межі Північно Західною Європою до Південно Східної..." та ін. [43, 4].

Характерно, що С.Русова звертала увагу на ті сторінки історії придунайських держав, які стосувалися національних визвольних змагань їх народів та участі в них українців або навпаки і взаємодію їх культур. Так, про Болгарію вона писала: "В 1877 р. як тільки пролунав клик до справжньої останньої війни за визволення славянських народів від жорстокого Турецького панування українці-добровольці першими прибули в Болгарію, об'їздили болгарськими та герцеговинськими повстанцями в страшних боях... пролили кров в широкій змаганні допомогти братнім народам відвоювати свою свободу і незалежність" [43, 37]. Пропливаючи повз буджацькі степи (Румунія), зазначала: "В цих місцевостях... якимось чувається надзвичайна... близькість до України і мимоволі згадується народний поетичний уривок, відомий під заголовком "Разговор Дніпра з Дунаєм" [43, 72]. Румунське місто Галац навіяло С.Русовій спомини, пов'язані з трагічною долею І.Мазепи. Бессарабія породила рядки розповіді про українську Задунайську Січ, яку турки прозвали Райа – "християнський люд", використовуючи козаків у своїх корисливих цілях як мужніх воїнів, вправних мореплавців, працьовитих хліборобів, а з приєднанням Бессарабії до Росії "забігли" козацькі душі стали об'єктом жорстоких переслідувань царату [43, 78-80].

Таким чином, географічний нарис Софії Русової "Дунай слов'янська річка" може й сьогодні використовуватися з навчально-пізнавальною метою і слугувати зразком підготовки популярних видань, у яких тісно переплітаються географічно-історичні, етнографічні, економічні, екологічні відомості.

Виходячи з потреби "як з психологічного так і з соціального боку наблизити школу до реального життя, зацікавити ним учнів і викликати в них активну обробку поданого їм на увагу життєвого матеріалу", С.Русова важливе місце в її програмі відводила *природо- і краєзнавству* [44, 25]. За її висновком, ці науки, як і географію, треба розпочинати вивчати з того оточення, в якому живуть учні, оскільки "на дослідах батьківщини вони пізнають її геологічний склад, гори, долини, річки, стави, небо й сонце та місяць і зорі, повітря, підсоння, звірів та рослини" [44, 25]. Водночас знання своєї Батьківщини С.Русова вважала свідомим громадянським обов'язком і важливим соціальним завданням, співзвучним із сьогоденням: "З лона рідної землі, з нив, лісів, вод батьківщини можна не тільки брати все потрібне для життя, але й треба щось дати, вертаючи їй через освіту, піднесення громадського життя, народної культури". Неодхідно формувати, підкреслювала педагог, "вміння добре видобувати природні багатства рідної країни невсипучою працею – хліборобством, скотарством, промислами – й освітою, наукою поліпшувати економічний і соціальний стан життя своїх земляків" [44, 26].

Розкриваючи дидактично-виховні завдання краєзнавчої праці, С.Русова наголошувала на потребі елементарних дослідів "над живим матеріалом" ("записати казку від бабусі ..."); підготовки діаграм, мап "для розміщення різних хліборобських культур"; радила об'єднати в один комплекс майже всі шкільні дисципліни, передусім історію, географію, природознавство, мови, літературу, мистецтво, фольклор тощо. В еміграційному педагогічному доробку С. Русової знаходимо конкретний план "краєзнавчих праць" у сільській початковій школі, ряд положень якого і сьогодні не втратив своєї актуальності. Зокрема ті, що стосуються ролі шкільних екскурсій як засобу "поширення терену спостережень", знайомства "з чимсь соціально цікавим", використання з дидактичною метою елементів статистики, дослідження літопису села тощо.

Щодо ролі природознавства у вихованні, то педагог виходила з тези про те, що природа і дитина – це "два явища, які так тісно між собою зв'язані, що їх не можна відокремити, не пошкодивши нормальному розвитку дитини" [45, 79]. Крім того, природознавство – це наука, яка містить найбільше правди і краси, які, за С.Русовою, є головними факторами виховання.

Принцип природовідповідності у вихованні, “дух Руссо”, вважала Софія Русова, повинен панувати у всіх типах навчально-виховних інституцій для дітей. Вплив природи, на думку вченої, виявляється: “1) в фізичних вражіннях – добрий вплив повітря на здоровля дитини, 2) естетичних, 3) наукових, 4) моральних” [45, 79]. Велике значення має природознавство і для “перших кроків пробудження дитячої свідомості” [45, 83].

Цікавими, повчальними для сучасних авторів підручників і навчальних посібників з дисциплін природничого циклу видаються статті С.Русової “Парова машина” та “Як ми подорожуємо на воді?” [46; 47]. Написані в художньо-популярній формі, вони адресувалися учням молодшого шкільного віку, містили доступну інформацію про складні фізичні явища, видатних зарубіжних винахідників, передусім у галузі паровозо-та кораблебудування.

Проаналізувавши нові підходи світової педагогічної науки до завдань школи та враховуючи пекучі потреби українського суспільства 1920-х–1930-х рр., С.Русова дійшла висновку, що школа, залишаючись загальноосвітньою установою, покликаною “збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини”, повинна “усе старе навчання опрацювати” відповідно до нових умов життя. Провідною основою її діяльності має виступати культ своєї “Нації і Батьківщини, бо кожна нація може тим більше бути корисною для Всесвіту, оскільки інтенсивно вона може реалізувати свої власні етнічні вартості” [34, 110-111]. Водночас Софія Русова поділяла думки сучасних їй педагогів про необхідність довести шкільне навчання і виховання “до ... розвитку в дітях *широкого почуття симпатії до всіх людей*, до якої б раси вони не належали, яку б віру не ісповідували” [48, 165].

Сутність поглядів вченої на співвідношення національного й інтернаціонального в новій школі розкриває вперше аналізована стаття “Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні”. Відповідно до вимог новітньої педагогіки С.Русова підкреслювала: дитина, яка закінчує школу, “мусить мати таку освіту, яка дасть їй не лише грамоту, не лише ту або другу фахову підготовку для підтримки свого існування”, але й “розуміння життя, людських відносин, самосвідомість як горожанина, члена свого рідного суспільства, частки свого рідного народу, та ще й розуміння взаємних відносин межі

ріжними народами, межі членами вселюдности, всесвіта” [49, 55]. Головними засобами формування “почуття єдності людей” у цій статті С.Русова визначила мистецтво, особливо музику й театр; опанування чужих мов, мандрівки – подорожі до різних країн; досвід міжнародного обміну дітьми з проживанням їх у рідинах, започаткований між Францією, Англією, Норвегією, Голландією; листування однолітків із різних держав тощо. Проте визначальним фактором “межинародної спільности” у працях С.Русової періоду еміграції виступає “правдиве національне виховання”, бо тільки дитина, вихована “в доброму знайомстві з своїм рідним краєм, в любові до свого народу, може зацікавитися життям і других народів, може зрозуміти спільність інтересів широкого людства” [49, 55]. Поділяючи прагнення “найкращих людей ХХ століття” об’єднати щирим братерством народи, розсварені недавньою братовбивчою війною, С.Русова підкреслювала: лише через широку націоналізацію виховання і школи “можна виховати людей ... однаково здатних і до праці на своєму ґрунті і здібних працювати на різних межинародних теренах” [49, 58].

Цікавими з точки зору сьогодення є міркування педагога щодо ролі в національно-патріотичному вихованні як навчальних предметів, так і різних видів позаурочної роботи. Так, при вивченні рідної історії педагог-гуманіст радила зосереджувати увагу дітей не на військових подіях, а на внеску українського народу у світову культуру, на його моральних перемогах, технічних і наукових відкриттях. Близькими для дітей, за її переконанням, мають бути історичні постаті героїв, які “життя своє офірували за правду, за долю рідного народу, за гуманні або наукові змагання” [49, 57]. Організована таким чином робота сприятиме виробленню “національної свідомості, самопошани і саморозуміння в кожному народі”, які служать основою для виховання людей із широкими міжнародними симпатіями [49, 58].

Нові погляди на завдання української школи педагог висловила в статті “Моральні завдання сучасної школи”: “... замало шороку випускати по maturі одноманітну масу учнів, наповнених знаннями про фараонів, алгебраїчні вираховування, і цілком не підготованих до життя, до виконання своїх людських, громадських обов’язків. Українському народові, підкреслювала С.Русова, – особливо потрібна не тільки сама вже освічена

більш-менш маса, йому потрібні міцні духом діячі, потрібні особи з міцним характером і ясним розумінням народного життя, науково освіджені про його потреби. Українському народові в тяжких умовах його життя потрібна духовна еліта, видатні особи, яких так бракувало в Україні в 1917 р., бракувало в цілому історичному її житті” [25, 36]. Актуально й сьогодні звучить її думка про те, що наш народ “може величатися своїми героями, які з любови до нього, до волі йшли на смерть, але він не мав державних мужів, які знали б, як утворити і як вести державне життя”. Таких діячів, на думку С.Русової, “може дати лише розумне шкільне виховання”, яке не нівелює особистість учня, сприяє його вільному й гармонійному розвитку. Усі “індивідуальні свободи” учня в школі “мусять урівноважитися під законом розуму, великодушшя, мужности, правди” [25, 36].

Виходячи із положення про те, що нова школа має бути не лише школою навчання, Софія Русова у статті “Педагогічні основи нової школи” (вводиться у науковий обіг вперше) її педагогічним підґрунтям визначила три основних *принципи*: активність, індивідуалізація і соціалізація виховання.

Активність вона виводила із природної потреби дитини – прагнення рухатися, знайти самостійно пояснення явищам, подіям, що відбуваються навколо неї. Звідси і вимога педагога: “нерухома кляса має переробитися в рухливу лабораторію”; на зміну пасивним викладам і мертвим підручникам повинно прийти живе ознайомлення з довкіллям; формальне роз’яснення “чужим авторитетним розумом” має замінити власна праця дитини. Активна школа – це “не школа викладів, не школа пасивного затямлювання, а школа діяльна, що як вулик, уся повна активної праці дітей” [8, 166]. Як закономірні на фоні цих думок сприймаються її рекомендації щодо запровадження в школі ручної праці, забезпечення активного (через власне спостереження) засвоєння природознавства, арифметики, географії та історико-філологічних дисциплін. За висновком вченої, таке “живе активне навчання, відповідаючи психологічно дитячим інтересам, виробляє в дітях діяльну людину, з самостійною думкою і власною ініціативою” – саме таких людей, вважала С.Русова, потребувало сучасне її громадянство [50, 3].

Щодо принципу *індивідуалізації*, то вона вимагала від педагогів-вихователів “глибокої прозорливості і обережності” в його використанні [50, 3]. Водночас нова мета і нові завдання

школи потребували “з самого початку дивитися на дитину, як на індивідуальність ...” [50, 2]. При цьому С.Русова радила усі “риси індивідуальності ... знати ... дати їм виявитися ...”; будь-який “нахил до тієї або іншої науки, мистецтва, праці” підтримувати; не втратити жодної краплі “таланту, здібностей ... бо це громадський скарб ...”. На запитання “що саме мусить виявити індивідуальність, щоби задовольнити сучасні вимоги виховання?” С.Русова відповідає: вона мусить “виявити можливо більш творчої ініціативи, розуму і гуманного відношення до людей ... більше наблизитися до ідеалу всесторонне розвиненої людини правдиво чесного працюючого громадянина свого краю” [50, 2-3].

Стосовно третього принципу – *соціалізації виховання*, про який уже йшлося в попередньому підрозділі, то Софія Русова, вслід за зарубіжною педагогікою свого часу, соціальним підґрунтям нової школи вважала ігри, спорт, працю, лабораторію, екскурсії, свята, які становлять суть “соціального товариського життя”. У ньому, на думку педагога, кожний учень почуває себе “частиною могутнього цілого, об’єднаною однаковими змаганнями, однаковими працями і розвагами, однаковими інтересами” [50, 3]. За переконанням С.Русової, “кожна індивідуальність, хоч яка б вона не була міцна, знає, що вона повинна де в чому обмежити свою особисту свободу, свої особисті змагання, щоб не пошкодити усьому цілому ...”. Саме це “утворює найкраще почуття обов’язку для кожної особи для загального добра, яке необхідне для кожної його частини, для кожної особи” [50, 3].

Отже, у працях С.Русової знайшла відображення і така важлива педагогічна проблема, як міра індивідуального і колективного у вихованні, що, як відомо, у міжвоєнну добу радянською педагогікою вирішувалася однозначно на користь другого.

У “Педагогічних основах нової школи” С.Русова звертала увагу на деякі інші питання побудови та змісту діяльності школи. Найперше, вона не може бути такою масовою, якою була стара школа (замість 40–60 учнів в одному класі – 20–25). Нова школа повинна бути гуманною: між учнями і вчителями-вихователями “мусять існувати товариські відношення, зогріті ласкою, підтримані моральним авторитетом “старшого товариша”. Школа, радила С.Русова, мусить організувати

своє життя на громадських засадах, упорядковувати “як найкраще самоврядування самих учнів у товаристві вчителів” [8, 166]. Тут не може бути “пригноблюючої влади вчительського авторитету, не мусить бути багато ... вербалізму, а замість того як-найбільше свідомого перетравлювання матеріялу, самостійних висновків із власних спостережень учнів, психичне задоволення від добре виконаних праць ...” [31, 16]. Тобто дитина, а не вчитель, має стати центром усього організованого шкільного життя.

Відповідаючи на питання про умови і засоби реформування “пасивної, виключно інтелектуальної школи на діяльну, волеву та інтелектуальну”, С.Русова наголошувала, що, по-перше, перехід до нової школи – це *довготривалий* процес; по-друге, він неможливий без підготовки *нового вчителя*; по-третє, вимагає зміцнення *матеріальної бази*, докорінного поліпшення *методичного забезпечення* навчально-виховного процесу. Не сумніваючись у тому, що запропоновані новітньою педагогікою принципи правдиві, педагог переймалася турботою про необхідність пристосувати їх “до певного гуртка дітей”, а головне – була переконана в такому: “які б всесвітні принципи не давала наукова і практична педагогіка, а кожна школа, кожна педагогічна ячейка мусить дати перш за все дітям національне виховання ...” [50, 3].

Проблеми *національного виховання* знайшли свій розвиток і наукове обґрунтування у десятках праць періоду еміграції. Серед них найбільш глибоко дослідженими є “Дидактика”, “Нова школа соціального виховання”, “Нові методи дошкільного виховання”, “Теорія і практика дошкільного виховання”.

Водночас чимало думок вченої, викладених у творчому доробку міжвоєнної доби, залишилися неоприлюдненими. Так, співзвучними із сьогоднішніми потребами школи й освіти в Україні є проблеми національного виховного ідеалу як мети виховання, формування національної свідомості та морального виховання дітей і молоді.

Що ж розуміла під національним виховним ідеалом Софія Русова? На її думку, “ідеал – це є те найкраще, що кожний народ проніс протягом віків культурного існування, за що він боровся, що постійно змагався покласти як підвалину свого народного (громадського) життя” [25, 28]. Через двадцять років Г.Ващенко

напише: “Ідеал людини – це те найкраще, що створив народ в розумінні властивостей людської особовості та її призначення” [51, 110].

Більш конкретно поняття виховного ідеалу педагог окреслила в статті “Душа юнака та його виховання”: “ніяка інша молодь на світі не має перед собою такого високого ідеалу, як наша: відбудову Батьківщини. Цей ідеал не перечить найвищим ідеалам культури й гуманності...”. Отже, ідеал відбудови Батьківщини як найвища мета, яку треба ставити перед підлітками й молоддю навіть у “тяжких ... обставинах життя”, має загальнолюдський характер [13, 3].

Виходячи з розуміння ідеалу, сутність поняття “національне виховання” і його *мету* в більш вузькому розумінні С.Русова вбачала у *формуванні національної свідомості*. Варто наголосити, що в педагогічній спадщині еміграційної доби ця думка звучить особливо настирливо і переконливо. “Мусимо, – писала С.Русова, – виховувати дітей в повній національній свідомості, відданості до свого народу” [48, 166]. Вчена була переконана, що національну свідомість дитини має пробуджувати вже її “перша найрідніша школа” – дошкільний заклад. На цьому етапі головним завданням формування національної свідомості має виступати сприяння ранньому етнічному самоусвідомленню дитини. Його основою педагог визначила “перші емоціональні враження дитини”, котрі повинні будити в її серці почуття любові до свого народу, свого краю, викличуть “у чулих дитячих серцях перші моральні почуття, ...як високо ставити в своєму житті ідеал добра і правди...” [26, 85]. Щодо засобів пробудження національних “почувань” у маленьких дітей, то серед найголовніших С.Русова називала рідну мову, різні жанри фольклору, участь дитини в народних обрядах, святах. “Національний елемент” має бути “внесений” у гру дітей, у їхню працю [26, 85]. За її переконанням, оченята дитини “повинні кохатись в улюблених національних кольорах та орнаментах, уяві дитячій треба давати пищу з національних оповідань, казок, легенд, а для слуху співати рідні національні пісні. Рідною казкою, етнографічним матеріялом має бути “оздоблений” родинний побут, життя дитячих установ, взагалі оточення дітей”. Усе це разом повинно “прив’язувати дитину до певного рідного терену, що, в свою чергу, повинно допомогти їй усвідомити себе частиною того народу, до якого вона належить ...” [35, 72-73].

Наступним кроком у “розвитку свідомого національного патріотизму” С.Русова вважала національно-політичне самоусвідомлення особистості. Воно приходить через детальне вивчення рідних історії, географії, літератури, законів, “промислів”, політичних та економічних умов життя народу, через усвідомлення його психіко-етнічних рис, через участь дітей і молоді в загальногромадських справах, у відзначенні національно значущих подій, дат тощо.

Найвищим ступенем становлення національної свідомості у спадщині С.Русової виступає державно-патріотичне самоусвідомлення, в результаті чого “діти не ляжуть тягарем на суспільство, а стануть діяльними, чесними робітниками, корисними і для себе самих, і для свого осередку, в якому їм доведеться жити, а може, і для цілого суспільства” [22, 162]. Звідси і формулювання загальносуспільної мети школи: “виховати свідомих громадян, які в усякому суспільстві свідомо ставилися б до своїх суспільних обов’язків і чесно їх виконували” [22, 163].

Розв’язання одного з першорядних завдань сучасної школи – виховання *громадянина*, підготовку особи “до громадянства, до активної і відповідальної участі кожного в громадському житті – політичному, культурному, соціальному” Софія Русова пов’язувала із демократизацією всіх форм життя [11, 5]. Важливим засобом реалізації цього завдання є, за С.Русовою, участь дітей у різних формах самоврядної шкільної діяльності. За її переконанням, тільки вільна, невимушена і водночас високоморальна атмосфера класу привчає учня до дисципліни, до правил; тут “формується самоопанування, народжується зусилля досягнути якусь спільну мету”. Водночас у “груповому житті помалу твориться індивідуальний ідеал, не просто ідеал інженера, пілота, смирителя звірів ... а ідеал більш широкий, гуманний, гарний”. Прикладом шкільної громади, що сприяє формуванню особистості дитини – майбутнього повноцінного громадянина своєї держави, слугували вчені тогочасні окремі французькі та німецькі школи, які “мають інтернати ... власне поле і сади для шкільного господарства... мають організоване самоврядування...”, де панують “свобода і порядок, чистота, краса декоративна, а межі дітьми пошана раз даної обіцянки, одвертість і простота відношень” [34, 113].

Як бачимо, у поглядах на школу, національне виховання, зокрема формування національної свідомості підрастаючих поколінь українців, підготовку дитини “до громадянства” Софія Русова не тільки впритул наблизилася, але й подекуди спрогнозувала підходи до цих проблем української педагогічної думки кінця ХХ – поч. ХХІ століття.

Аналіз праць С.Русової підтверджує, що найважливішими структурними компонентами розвитку й формування особистості вона визначила розумове, моральне та естетичне виховання (останнє аналізується автором монографії в окремих статтях [52; 53]), які розглядала в нерозривному зв’язку, взаємоузгодженості та взаємодії. Проте в публікаціях еміграційної доби переважають проблеми саме *морального виховання*. Розуміння їхньої суті С.Русова виклала у фундаментальних педагогічних творах, де вони виділені окремими розділами (“Дидактика”, “Нові методи дошкільного виховання”, “Сучасні течії в новій педагогіці”), і в ряді статей, передусім – “Моральні завдання сучасної школи” та вперше впроваджуваних у науковий обіг: “Бойовничий нахил”, “Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків?”, “Молодь серед хаосу”, “Моральне виховання в позашкільній освіті”.

Вивчення цих праць показало, що під мораллю педагог розуміла “абсолюти, ... найпевніші принципи поведінки “окремої особи та всієї “людности” у їх змаганні до постійного зростання, розквіту “потенціальних сил, здібностей, як фізичних, так і інтелектуальних” [54, 97]. Метою моралі, за її висновком, “є розвиток найвищого гуманізму ... справедливого відношення до всіх людей, гарячої любови до свободи й уміння співпрацювати з людьми” [10, 188]. Основою морального поступу суспільства в цілому і кожного його члена зокрема вважала усвідомленість категорій зла (як усього, “що перешкоджає вільному здоровому росту суспільства”) і добра, що “веде суспільство від узького, низького розуміння життя до широкого, високого, до корисного для цілого масового щастя” [54, 100]. У такому трактуванні мораль, на думку С.Русової, – це “гуманізм нової ери, як почуття нових відносин межі народами, окремими людьми”. Саме тому гуманність вона радила “внести, як найважливіший фактор в виховання” – як шкільне, так і позашкільне [54, 99].

Вищенаведене підтверджує висновки сучасних дослідників про те, що мораль для Софії Русової – це одна з форм суспільної свідомості, що включає в себе загальнолюдські моральні норми, вироблені людством упродовж усього періоду його існування [29, 45]. Водночас аналіз педагогічного доробку мислительки засвідчує, що, акцентуючи на загальнолюдському характері моралі, вона постійно наголошувала на національних аспектах морального виховання.

Розглядаючи моральне виховання як цілісний процес, який має свої мету, завдання, відповідний зміст, засоби й методи здійснення, педагог водночас стверджувала, що воно “ не може проводитися якимось окремо: ним має бути пройняте все навчання, все життя” [12, 67]. Напевне тому ідеєю виховання високоморальної особистості пронизані твори, присвячені проблемам дошкільного виховання, шкільного навчання, позашкільної освіти дорослих, культурно-освітньої діяльності жіноцтва, окремим громадським діячам, спогади, епістолярна спадщина. Та й саме життя просвітительки є взірцем високої моральності і громадянськості.

Як і в питаннях формування національної свідомості, Софія Русова була переконана в тому, що ґрунтом, на якому “закладається підвалина людини – її моральної особистості, її громадянської вартості”, є дошкільний вік [35, 70]. Сутність мети морального виховання дошкільнят розкриває її праця “Нові методи дошкільного виховання”: “... з дитини, якою вона є з природи, витворити різними засобами ... людину в найкращому значінні цього слова, розвиваючи до максимуму всі позитивні здібності дитини й зводячи до мінімуму всі її негативні нахили”; “... витворити з маленьких звірят-діток – громадян із чутливим розумінням справедливості, правди, з широким світоглядом щодо взаємних людських відносин і з ясним, урегульованим процесом думання” [35, 64-74]. Головне завдання морального виховання педагог вбачала у виробленні характеру, оскільки не знання, а саме характер “найбільше важить у зносинах людей між собою, він дає змогу людині осягнути найвищі моральні блага” [12, 66].

До найважливіших моральних “доброчинностей”, які можна виховати у дошкільному закладі, С.Русова відносила охайність, витривалість, мужність, взаємоповагу і взаємопошану, терплячість, настирливість, правдивість. Найбільшу роль в утвердженні

в дитини цих моральних якостей вона відводила особі педагога-вихователя, його щирій вдачі, високій освіченості, витримці, гуманізму.

Поруч із вихователем на моральне становлення дітей дошкільного віку впливають гра, праця, літературно-мистецькі враження, атмосфера спільного товариського життя, “де не має місця ні брехні, ні злобі” [35, 70].

Мету морального виховання учнівської молоді С.Русова виводила із виховної мети школи, яка в праці “Дидактика” звучить таким чином: “виробити з учня вільну людину, готову для служення над особовим завданням і для реалізації найвищого гуманного ідеалу, що панує на той час у громадянстві” [8, 162]. У новій українській школі, вказувала вчена, моральне виховання “має головним завданням виховати людину правдиву, мужню, справедливу в усіх своїх відносинах до людей” [21, 143].

Услід за своїми зарубіжними колегами проблему “вироблення характеру” С.Русова пов’язувала з розвитком волі людини. “Тверда воля, – вважала вчена, – це головний чинник, що дає дитині змогу опанувати своїми емоціями” [12, 62].

Про необхідність виховання у школярів міцної волі і ясного розуму як основи моральності С.Русова писала у статті “Моральні завдання сучасної школи”. Вона вважала, що ці моральні почуття може виховати лише “розумне шкільне виховання”, основане на поєднанні вільного розвитку особистості “під дисциплінованим керуванням” і колективного життя, яке б не “нівелювало особистості учня” [25, 36]. Найвищим мірилом моральності вихованців української школи педагог визначила відданість ідеї національного державотворення, невіддільність “жадним компромісам”, міцність волі і ясне розуміння “свого громадського обов’язку і чесного його виконання”. Задля морального виховання, підкреслювала вчена, потрібно “більш природних санкцій і мінімум штучних, взаємної допомоги, з широчю (а не з наказу) самовідданостю для допомоги товаришеві – ось та атмосфера, що найкраще морально виховує дітей” [8, 162].

Проблемам морального виховання в позашкільній освіті С.Русова присвятила виступ на конгресі товариства “Просвіта” у Львові 1929 року. Вона визначила мету й конкретні завдання

позашкільних установ у підготовці вільних, “ з міцною волею та енергією” людей, здатних “послужити громадянству” [54, 100]. Вбачаючи їхнє головне призначення у навчанні “дорослих учнів”, просвітителька водночас звернула увагу на потребу створення в них атмосфери життя, освітленої “моральним ідеалом”, що “може урятувати людину, верству від деморалізації ...” [54, 101]. Наголосила на потребі прищеплювати вихованцям якості, які й у сьогоднішніх умовах є доконечними.

По-перше, вимагала “очистити свою поведінку від ... численних часто непорядних компромісів ...” За її переконанням, “боротьба за життя мусить провадитися в межах справедливості і усім по мірі їх здібностей мусить бути забезпечено користування необхідними благами для життя шляхами чесної праці, правдивого знання”.

По-друге, у важких умовах бездержавного існування вона вважала за необхідне вчити людей працювати “для рідного краю, для визволення свого рідного народу з ланцюгів темноти і поневолення, для поліпшення соціальних і політичних умов його життя”: щастя і воля народу “мають бути головною метою кожного свідомого щирого громадянина”.

По-третє, тим, хто “має в своєму духовному багатстві щось більше за звичайне – по мистецтву, по науковому розумінню”, просвітителька радила “найкраще розвинути свої здібності”, бо кожний митець, науковець – “то є національний діяч, який своїми творами збагачує скарби національної культури ...” [54, 104-105].

Цікавими, вартими уваги державно-громадських діячів, педагогів, батьків, широкого загалу є міркування Софії Русової з приводу виховання молоді в умовах “морального хаосу”, викликаного відмовою охопленого кризою сучасного їй світу від старих принципів, у яких “людство зневірилося, а нових керівничих засад” ще не виробило; економічною беспорядністю; протиріччями між вірою в матеріальну і моральну силу та “комфортом” персонального життя і соціальною правдою; запереченням усього, “що надбали старші” [55, 4]. Ці думки викладені мислителькою у статті-роздумах “Молодь серед хаосу”, яка вийшла друком незадовго до початку Другої світової війни і стосувалася морального виховання молодого покоління різних держав Європи та представників української еміграції.

Моральне виховання в Німеччині, за спостереженням С.Русової, спрямоване на підготовку “піонерів націонал-соціалістичного режиму”. Воно базується на культурі “сили і природи”, а розум і милосердя розглядаються як “пережитки без ваги”. Молодь “загіпнотизована відданістю своєму головному вождеві”, вона вірить, що охорона чистоти німецької раси принесе “обнову народу”. За оцінкою педагога, виховувана в такому дусі німецька молодь “не має самостійної думки і своє призначення бачить ... єдино в виконванні приказів свого вождя” [55, 4]. Загальновідомо, як наслідки цього виховання позначилися на долі мільйонів людей уже через неповний рік після появи аналізованої статті. Натомість у Франції, зазначала С.Русова, душею молоді “граються партії, накидаються на неї та використовують її до своїх цілей”. Як результат, вона “творить всякі скрайно розбіжні угруповання та з ненавистю ставиться до всіх старих, колись дуже почесних, поступових діячів”.

Щодо виховання дітей і молоді в СРСР, то С.Русова наголосувала, що підґрунтям її морального виховання тут виступає “страшна матеріалізація молодої душі”. З серця найменшої дитини, підкреслювала педагог, вириваються “одне по одному ... гуманні почування, що відрізняють людину від звіра, і що дають людині найвище щастя, найсвітліше моральне вдоволення: любов до матері і до батька, до рідного краю, до Бога, як до найвищого морального ідеалу, любов до кожного ближнього” [55, 4].

З болем писала Софія Русова і про ті негативні тенденції, які простежувалися у моральному вихованні української молоді в еміграції наприкінці 1930-х рр.: вона “не має провідника, який своєю духовою силою, широким політичним розумом обєднав би її та вказав теоретичний і практичний шлях до святої мети”; виросла на чужині, “відірвана від свого краю ... не знає свого народу”; “зневірена в старших громадянах, зневірена в їх політичних шляхах, зневірена навіть в їх ширості та відданості великій меті” [55, 4]. Крім того, Софію Русову хвилювали депресія, антагонізм, незгоди, дріб'язкове розпорошення української спільноти в еміграції, які негативно позначалися на моральному загартуванні української молоді за межами рідної землі.

Проте педагог не обмежувалася констатацією важкого становища молоді “серед хаосу”. Вона дала конкретні поради українському громадянству, в першу чергу педагогам-

вихователям і батькам, як позбутися негативних тенденцій у молодіжному середовищі. Як і в інших працях, висловила впевненість у тому, що навіть за таких умов можна і потрібно “з кожної доні, з кожного сина виховувати борця за велику ідею – чи цією ідеєю буде національна боротьба, чи наука, чи мистецтво” [55, 4].

Важливою, “вічною” і водночас співзвучною із проблемами нашого сьогодення є й така думка педагога: “діти мусять бачити у своїх батьків повну згоду між словом і ділом, відсутність грімких фраз, легковаження матеріялістичних вигод, відсутність дрібязковости. Батькам, а особливо матерям, треба розумітися на нових ідеологічних течіях і не висовувати наперед свої старі традиції”. Диференціація думок і поглядів старшого і молодшого поколінь, за словами вченої, “не повинна бути перешкодою в спільному прямуванні до однієї мети, в спільному змаганні до ідеалу” [55, 4].

Науково-популярний характер притаманний статті “Бойовничий нахил”, у якій розглядається дещо інший аспект морального виховання. Основне запитання, на яке прагнула відповісти С.Русова у цій публікації, звучить таким чином: як ставитися до вродженого “бойовничого” нахилу дітей, переважно хлопців, і чи потрібен цей нахил у цивілізованому суспільстві, чи його слід позбутися? Відповідь на нього Софія Русова формулює, виходячи з філософського положення про те, “що усяке життя є боротьба, і людина, яка не здатна до боротьби, не має ані моральної, ані соціальної вартости” [56, 36]. На цій основі, зауважувала педагог, у дітях не можна “пригноблювати нахилу бойовничого”. Проте гуманістка категорично заперечувала агресію в середовищі людей, вважала, що ні кулаком, ні зброєю не можна зневажати “людську гідність, а деколи і людське життя” – ні за образу, ні “за який зайвий доляр”. За її переконанням, властивий людині нахил до боротьби слід “направити на захист добра і на відпір злу” [56, 37].

Серед головних шляхів і способів розв’язання цього завдання просвітителька називала уміння боротися з тим злом, яке є в самій дитині: “побороти свої лінощі і навчитися працювати, побороти бажання постійно виконувати лише свої забаганки, а навчитися доглядати других і жити на радість, на спокій других найближчих людей ...навчитися переносити усякі незгоди ... щоб бути паном над самим собою ...” [56, 37]. По-сучасному

сприймається теза вченої про те, що самоопанування необхідне і “громадському діячеві, коли доводиться йому за свої поступові думки боротися, змагаючись реалізувати їх на добро того громадянства, того народу, до яких він належить ...” [56, 37].

Потребу розвивати “бойовничий інстинкт” у дітей С.Русова виводила із прагнення всіх народів досягнути свою відвічну мрію – вибороти волю й незалежність як політичну, так і економічну. Оскільки у 1920-х–1930-х рр. ця ідея для українського народу, підкореного чужими режимами, була особливо актуальною, то С.Русова наголошувала: “... мусимо цей жвавий, життєвий інстинкт вихопити на добру мету, навчити наших дітей направляти його на поліпшення добробуту нашого громадянства, на культурний, економічний розвиток нашого народу, нашого краю”. За Софією Русовою, сили дітей “мають бути повернені не лише на своє персональне щастя, а на працю для свого громадянства” [56, 38].

На актуальність положень цієї статті в середовищі українців-емігрантів вказує той факт, що в 1982 р. вона була передрукована українським часописом “Життя і школа” у США під назвою “Войовничий нахил у дітей”.

Вслід за Я.А.Коменським, Й.Г.Песталоцці, Ф.Фребелем, які головним джерелом морального виховання вважали розвиток релігійних почуттів дитини, С.Русова підтверджувала наявність у дітей інстинкту релігії [12, 37]. У пошуках відповіді на запитання “Чи повинні ми його підтримувати і як його виховувати?” вона керувалася переконаннями віруючої людини. Так, у листі до М.Шаповала діячка стверджувала, що не “політика, а велике релігійне надхнення принесе людям і Україні щастя” [59, 80].

Своє розуміння особливостей і змісту формування релігійних почуттів у дітей дошкільного віку С.Русова розкрила в праці “Теорія і практика дошкільного виховання”. “Бог є на світі”, – підкреслювала педагог, – “бо є предвічна краса і добро”, і дитина мусить “всім своїм життям наближатися до Його досконалої доброти і правди” [12, 38]. Набираючись “моральної свідомості”, вона відчуває, що “десь має існувати таке Я, що відповідає усім рисам ідеалу – милосердю, любові, красі, правді, і присутність якого дає дитині бажання якомога ближче стати до цього майже реального ідеалу. Дитина вичікує, в чому саме виявить себе ця найкраща істота, і пояснює собі це своїм

власним розумінням: як в родині все найкраще походить від батька, так і цю істоту дитина уявляє собі як всесвітнього батька” [12, 36-37].

На цій підставі Софія Русова вважала за необхідне здійснювати релігійне виховання дітей у сім’ї. Проте була переконана, що “коли батьки самі не мають релігійного почуття, краще нехай вони не втручаються в цю святая святих дитячої душі” [12, 37].

Щодо релігійного виховання школярів, то педагог закликала не виганяти Бога зі школи [8, 189]. Водночас ще на початку ХХ ст. серед головних засад розбудови нової української школи вона визначила її світський характер, а викладання Закону Божого в школі визнала за необов’язкове. Це, на її думку, особливо актуальне для України, оскільки на її теренах досить широко розповсюджені різноманітні релігійні віросповідання: православні, уніатські, католицькі, єврейські, мусульманські та ін., і, отже, визнання пріоритету якоїсь однієї релігії було б насильницьким актом стосовно інших, ставало б гальмом для здійснення загальної освіти.

У старших класах середньої школи Софія Русова радила вивчати історію релігій, бо це, за її висновком, тільки підкреслює, що релігія могла “вбиратися в різні шати” і залишалася все-таки найвищим витвором народного ідеалізму.

Важливою підставою “соціального розуміння релігії” С.Русова вважала участь дітей у різних “виявах культу”, передусім у Свят-вечері, Великодньому дійстві, а також у святах, пов’язаних з “давніми народними релігійними віруваннями” і овіяних “національною поезією” – Купала, Маковея, Спаса та ін. По-сучасному звучать її думки-пропозиції про їх морально-естетичну значущість: “вони у нас багато говорять дитячій уяві, і бажано, щоб і тепер мали свій соціально-національний характер і проводилися б у кожній дитячій організації за народними звичаями” [12, 38].

Цікавими є міркування педагога про молитву як “найбільш інтелектуальний акт релігійного настрою”. Стосовно її змісту, то вона дотримувалася думки про те, що кожний, хто молиться, має знаходити “сам слова, відповідні до його настрою”. Отже, підкреслювала С.Русова, “й дитині не забороняється молитися, як вона хоче, тільки пізніше можна навчити її єдино правдивої

молитви, яка вже має не тільки індивідуальний, а й соціальний характер – Отче наш” [12, 38].

Таким чином, Софія Русова розглядала розвиток релігійних почуттів як важливий чинник не тільки морального, естетичного й етичного виховання, але й соціального становлення особистості.

Отже, у творчій спадщині Софії Русової останніх десятиліть її життя знайшли відображення важливі проблеми теорії та методики розбудови й діяльності національної школи, національно-громадянського виховання, формування національної свідомості, високих моральних якостей у дітей, молоді та дорослих у різних типах навчально-виховних інституцій, у сім’ї та в суспільстві, чимало з яких не втратили своєї актуальності і в наші дні.

3. Історико-педагогічні студії Софії Русової

Предметом наукового аналізу вченої як історика педагогіки у міжвоєнний період виступають проблеми розвитку української школи й педагогіки від найдавніших часів до початку ХХ ст., ретроспективний аналіз зарубіжного шкільництва й педагогіки, внесок у теорію та практику освіти й виховання представників української та світової педагогічної думки.

Виходячи з переконання про те, що український народ “здавна мав велику прихильність до освіти”, Софія Русова ще на зорі своєї теоретико-педагогічної діяльності робить спробу простежити еволюцію і “судьбы” української національної школи під польським і російським “владычеством” [57, 1; 58, 34]. За її переконанням, уже на початку ХVІ ст. Україна мала вільну національну школу всіх ступенів. Проте розпорядження “петербурскаго правительства” ХVІІІ–ХІХ ст. призвели до викорінення надбань національної культури в цілому й освіти зокрема. Результатом цієї політики стало припинення функціонування “старих” національних шкіл, що зумовило найнижчий показник грамотності українців “между християнскими народами, населяющими Европейскую Россию” [58, 34]. Вже тоді С.Русова визначила три основних умови, необхідні для становлення національної школи за відсутності власної держави: наявність учителів, підготовлених для викладання всіх предметів у початковій, середній і вищій школах рідною мовою; приміщень для шкіл, оскільки діючі зайняті установами, “имеющими обрусительную задачу” і, накінець, рідномовних підручників [58, 35].

Започатковані у педагогічних статтях початку ХХ ст., ці проблеми знайшли своє продовження й поглиблення в працях 20-х–30-х рр., передусім у курсі лекцій, прочитаному Софією Русовою в Кам’янець-Подільському українському університеті, який ліг в основу рукопису “Історія педагогіки в зв’язку з розвитком культури”. Як свідчить листування вченої з М.Шаповалом, уже в квітні 1922 р. вона передала цей твір видавництву “Чайка” у Відні [59, 48]. 15 грудня 1923 р. бюлетень Українського громадського видавничого фонду повідомив, що рукопис “Історії педагогіки” С.Русової поступив до його бюро і

переданий на рецензію [60, 242]. Проте лише у вересні 1924 р. вчена отримала підтвердження про наявність рецензії на свою працю та намір обговорити її на чергових зборах УГВФ [61, 6 зв.]. У листі від 24 грудня 1925 р. тодішній керівник бюро фонду Є.Вировий проінформував Софію Русову про свою розмову з Л.Білецьким, який “рішучо настоює на виданні” праці [62, 30].

Однак архівні матеріали переконують, що Українському громадському видавничому фонду так і не вдалося опублікувати “Історію педагогіки” С.Русової: вона була передана львівській “Просвіті” (М.Галушинському), але так і не з’явилася друком. Сьогодні рукопис цієї праці знаходиться в особистому фонді педагога у ЦДАВОВУ України.

“Митарства” такого фундаментального твору, ймовірно, пояснюються рядом зауважень до нього, виявлених у двох рецензіях. Підкреслюючи загальний високий професіоналізм і високе “наукове становище” С.Русової, невідомі автори рецензій зазначали, що аналізована ними праця “матиме своє значіння і буде вкладом у більш, ніж убогу українську педагогічну літературу” [63, 3]. Водночас вони зауважили в ній ряд недоліків, які стосувалися недостатнього окреслення “історично-еволюційної лінії”, відсутності належного обґрунтування переходу “від системи до системи, від епохи до епохи, від краю до краю”, описового характеру окремих розділів, відсутності розмежування “між старим і новим, надбанням і помилкою” [63, 1-2].

Зазначимо, що автор однієї з рецензій визнав можливу помилковість своїх зауважень через відсутність “під рукою засобів для провірення” окремих “формальних подробиць” тексту [63, 2]. Недоліки “Історії педагогіки” С.Русової рецензенти пояснювали, по-перше, її первісним призначенням як курсу університетських викладів, а, по-друге, її метою, викладеною авторкою у передмові, – “для пропаганди нових педагогічних ідей” [63, 2].

Вивчення рукопису Софії Русової в основному підтверджує правомірність висновків рецензентів. Однак у його оцінці ми виходимо з того, що підготовлена праця була однією з перших спроб подати українському читачеві систематизований огляд освіти і педагогічних ідей в Україні та особливо за її межами з точки зору громадського діяча і педагога національної орієнтації. (Для порівняння: свою “Історію освіти на Україні” С.Сірополко опублікував у 1937 р.).

Аналіз рукопису засвідчує, що найбільше уваги вчена приділила викладу історії розвитку педагогічних ідей і шкільництва зарубіжжя: починаючи від педагогічних поглядів представників епохи Відродження і закінчуючи провідними течіями в реформаторській педагогіці кінця XIX – поч. XX ст. та станом школи у тогочасних розвинених державах Заходу.

Огляд історії української школи здійснений у розділі “Виховання і освіта на Україні”. У ньому вчена висловила свої погляди на початки “дитячої освіти” на українських землях, які, на її думку, “показують нам ... дитячі забавки, що їх викопали в Ольвії та Березані в 1907-9 році”; на особливості розвитку шкільництва в часи Києво-руської держави, польсько-литовської та російської експансії [63, 101]. Аналізуючи педагогічну думку в Україні, С.Русова характеризує внесок у її розвиток Г.Сковороди, І.Котляревського, К.Ушинського, М.Драгоманова, Б.Грінченка, а також російських діячів М.Корфа і М.Пирогова. У розділі йдеться і про розвиток школи в Галичині, про роль молодіжних організацій, зокрема “Січей”, у моральному вихованні підрастаючого покоління.

Таким чином, можна стверджувати, що вчена окреслила основні віхи українського шкільництва, зуміла виокремити провідні ідеї педагогічного доробку своїх великих попередників, але спосіб викладу матеріалу обрала оглядовий, а не науково-аналітичний.

Більш глибоко в теоретичному доробку С.Русової еміграційного періоду висвітлені питання становлення і розвитку української школи в умовах радянської дійсності. Цій темі присвячені обширна стаття-рецензія “Освіта на Україні в большевицькім освітленню” та виявлений в особистому фонді діячки у ЦДАВОВУ України рукописний матеріал “Освіта на Україні”, а також ряд рецензій на педагогічні видання, в яких йшлося про способи організації, зміст шкільного життя в УСРР. Їх вивчення дає підставу констатувати, що С.Русова першою з українських національних діячів гостро критично, проте залишаючись “на терені абсолютної об’єктивності”, охарактеризувала радянську освітню систему 20-х рр. XX ст. [64, 151].

Приводом до написання першої з перелічених праць стала поява в Берліні німецькою мовою у 1922 р. книги “непомірно-

ретельного прихильника большевизму” М.Астермана “Erziehungs und Bildungswesen in der Ukrainischen Sozialistischen Räte-Republic” з передмовою Г.Гринька [65, 148].

Більшовицьким інноваціям у шкільництві, насамперед запровадженій ними централізації управління народною освітою, розробленій новій структурі навчально-виховних закладів, якою так захоплювалися прихильники освіти в СРСР, С.Русова протиставляє аргументи, що розкривають негативні аспекти цих нововведень. По-перше, сам термін “централізація” вона вважає несумісним із розумінням свободи та місцевої автономії. По-друге, чимало із запроваджених “нових” типів освітньо-виховних установ, які перелічуються в книзі М.Астермана, ще раніше започаткувало Міністерство освіти УНР, і вже тоді організацію ряду з них (дитячих майданів і дитячих садів) “у практиці дуже гарно провадили ... слухачки київського, петербурзького й харківського педагогічного інституту” [65, 148].

Погоджуючись із думкою автора книжки про нагальну потребу в Україні “після війни, терору, революції” притулків для дітей-сиріт і напівсиріт, вчена виступає проти створення державних інституцій закритого типу для всіх категорій дітей від 4 до 15 років з метою нібито “визволення жінки”. Істинну мету відриву дитини від матері вона вбачає у прагненні більшовиків “утворити з дітей подібних до себе “комуністів”, одданих тим принципам, якими їх напихають у закритих, схованих од усякого зокільного впливу славетних “дитячих хатах”, що стали найулюбленішою педагогічною установою большевиків” [65, 148]. Сумнів у С.Русової викликали думки представників Наркомосу УСРР про можливість і потребу цілковитої свободи як умови правильного розвитку дитини в установах соціального виховання. Насамперед тому, що в радянські дитячі будинки “сходяться ... діти ... довгий час занедбані ... що до 10–12 літ перейшли через вогонь і воду, пройшли справжню школу розбещености...” [64, 150]. За переконанням ученої, аби виховати з них сильних морально й фізично людей, їм не можна давати “абсолютну волю, не можна до того індивідуалізувати життя, щоб не визнавати групових занять” [65, 150].

Визнаючи деякі позитивні зрушення у намаганнях більшовиків врятувати дітей через заклади соціального виховання,

Софія Русова не могла погодитися із тезою радянських освітніх діячів 20-х рр. про те, що “школи вже віджили свій вік” як буржуазні установи, засуджувала радянські експерименти над школою, які “цілком ізбивали з глузду учителів і перевертали учнів у неуків, котрі самі не розуміли, чи з ними граються, чи сама наука кудись ізникла й визнана непотрібною?” [65, 152].

“Блискучим фактам” про відродження вищої школи в Україні на засадах “самогосподарювання професорів і студентів” педагог протиставляє “правду життя”, винесену зі своєї практики в Кам’янець-Подільському університеті, який “під гнітом большевицького комісара перетворився з наукової інституції у споживче товариство без доброго господаря” [65, 148].

Закономірним після проведеного аналізу твору М.Астермана є загальний висновок ученої: “вся освіта на Україні занадто тенденційна, збудована на дуже гарних теоріях “Self help”, індивідуального саморозвитку, але конкретно... 90% дітей не отримують жадного морального виховання, не набірають жадної систематичної освіти” [65, 151].

Аналогічні думки про радянську систему шкільництва характерні для рукописної статті С.Русової “Освіта на Україні”, в якій особливо критичною є така теза: зруйнувавши школи, засновані в 1917–1920 рр. урядом УНР “в згоді з щирим бажанням населення”, більшовики “не зуміли дати народу жадної йому рідної національної школи” [57, 11]. Аргументацію цієї думки знаходимо в рецензії вченої на “Правила й програми для вступу до Інститутів, Технікумів, Робфаків та профшкіл УСРР на 1925–1926 р.”, підготовлені тодішнім заступником Наркома освіти радянської України Я.Ряппо. “Звісно, – зауважує педагог, – можна лише гарячо вітати українізацію української (!) школи” як один із напрямів радянської освітньої політики, про який пише Я.Ряппо [64, 151]. Водночас С.Русова підкреслює, що в підготовленій ним праці відсутні будь-які статистичні дані про кількість навчальних закладів, які “справді мають національне навчання” [64, 151]. Рекомендовані Я.Ряппо підручники, художні твори для українських учнів – в абсолютній більшості російськомовні. На цій підставі вчена зазначає: не знаю, “чи з таким книжним матеріалом українізація освіти і ще через шість літ буде “охоплювати” різні ступені шкіл...” [64, 152].

Вітаючи намічені Наркомосом намагання розширити можливості для здобуття вищої освіти дітьми селян і робітників, вона звертає увагу на яскраво виражений класовий характер такого підходу: 70% усіх місць прийому “бронірується” саме для цієї категорії абітурієнтів і лише 30% – для вихідців з інших прошарків населення. За її переконанням, у цьому проявляється “державна несправедливість” і ненауковість політики радянського уряду в галузі вищої освіти, оскільки місця у вищих навчальних закладах мають визначатися не за класовою приналежністю, а за здібностями “усіх кандидатів до якої верстви громадянства вони не належать” [64, 152].

Проте найповніше у творчій спадщині Софії Русової 1920-х–1930-х рр. представлена історія зарубіжної педагогіки. Це пояснюється як притаманним ученій ще з ранньої юності прагненням внести в українську освітню справу все найкраще зі світового педагогічного досвіду, так і безпосередньою глибокою обізнаністю з теоретико-практичними здобутками педагогіки зарубіжжя. Закономірно, що найбільш доступними вони виявилися в еміграції, коли діячка мала змогу спілкуватися з багатьма видатними педагогами світу, в оригіналі читати їхні твори, безперешкодно вибирати із практики зарубіжної школи і переносити у свою освітню діяльність найновіші ідеї, методи й форми національного виховання дітей і молоді.

Слід зауважити, що зацікавлення питаннями історії національної школи у різних народів простежується у С.Русової вже на початку ХХ ст. Саме тоді з’явилися її статті про розвиток школи у народів, які входили до складу царської Росії: “Иностранческая школа и ея запросы” (1916), “Къ вопросу о белорусской школе” (1908), “Къ национализации школы у Вотяковъ, Якутовъ и Татаръ” (1907), “О еврейской национальной школе” (1908), “О национальной украинской школе прежде и теперь” (1908), “О национальной школе в Россіи” (1909), “Хроника Национальной школы разл. народовъ Россіи” (1908) та ін. У них автор аналізує особливості формування та стан національної школи білорусів, бурятів, вотяків, грузинів, естонців, євреїв, калмиків, киргизів, латишів, лезгинів, литовців, мордвинів, татар, якутів та ін., розкриває сутність політики царської Росії щодо шкільництва національних меншин.

Уже тоді вона приділяла велику увагу висвітленню питань розвитку національної школи у колишніх державах-колоніях, що спромоглися стати незалежними або ж виборювали незалежність. С.Русова акцентувала увагу на розумінні керівниками цих країн ролі національної освіти в становленні та зміцненні державності (“Бельгийская народная школа на Брюссельской выставке”, “Національні відносини в Бельгії”, “Народня початкова школа в Бельгії”, “Как болгары добыли себе свободу”, “В стране вольного крестьянства. (О Норвегии)”, “Чехия та її національне відродження”, “Швейцария, свободная народная республика”, “Франко-арабская школа”).

У міжвоєнну добу проблеми становлення і розвитку зарубіжної педагогіки і школи знайшли відображення в уже згадуваній “Історії педагогіки в зв’язку з розвитком культури”, в об’ємній праці “Національна школа у різних народів”, неповний рукопис якої знаходиться зараз у ЦДАВОВУ України, та в ряді опублікованих наукових розвідок, статей.

Якщо в першому з названих рукописів С.Русова зосереджується переважно на розкритті уже відомих ідей визначних представників педагогічної думки минулого (Я.А.Коменського, Й.Песталоцці, Ж.Ж.Руссо, Ш.Роллена, Й.Гербарта, Ф.Фребеля, Г.Кершенштейнера та ін.), то в другому, поруч з аналізованими аспектами, більш детально зупиняється на малодосліджених сторінках історії шкільництва новоутворених держав або країн, що переживали соціально-економічне й політичне відродження: Болгарії, Індії, Чехо-Словаччини, Югославії та ін. При цьому формування у кожного народу своєї рідної національної школи вона пов’язувала насамперед із процесом пробудження його національної свідомості, ролі в ньому громадсько-політичних діячів, педагогів і письменників; наголошувала на тих аспектах розвитку шкільництва, які могли бути (а то й залишаються досьогодні) важливими для української національної освітньої справи.

Серед слов’янських народів, які “послідовно, настирливо вік за віком, десятиріччя за десятиріччям” вели боротьбу за національну школу, Софія Русова ставить на перше місце чехів, для яких уже в XI ст. освіта була “така бажана ... що мали нею займатися і церква і кожна секта релігійна” [66, 55-56]. Загальне

піднесення рівня освіти в Чехії зумовили і “рання” організація університету (1348 р.), і поява в Празі високої школи св. Климента, заснованої єзуїтами, і навчально-виховна діяльність численних протестантських об’єднань. Проте з підпорядкуванням Чехії німецько-австрійськими володарями “усяка національна освіта загинула і розпочалося завзяте онімення усього народного життя” [66, 57]. Та навіть в умовах чужоземного панування національно свідомою частиною чеської освіченої верстви “розробляла” свою рідну мову, творила чеську письменність і науку [66, 59]: вже в 1792 р. домоглася відкриття в Празькому університеті кафедри чеської мови, а в перші десятиліття XIX ст. – її вивчення в різних типах шкіл.

Необхідно зазначити, що минуле чеської школи, її стан у 1920-х–1930-х рр. С.Русова аналізує і в рецензії на книжку “Освіта в Чехословацькій Республіці”, що з’явилася в 1920 р. французькою мовою за редакцією Я.Мауера в Празі. “Невеличка книжечка... – пише вчена про неї, – але великого змісту і великої цікавості для нас українців: вона виявляє ту інтенсивну енергію, з якою молода незалежна Чехословацька держава з перших хвилин свого існування заходила коло найважливішої справи всякої молодої Республіки – коло народньої освіти” [67, 35].

Отже, у досвіді розбудови чужого національного шкільництва Софія Русова шукала зразків для його відродження у рідній незалежній державі.

Крім історії розвитку чеського шкільництва, у рукописній праці “Національна школа у різних народів” йдеться про важкий шлях до національної школи словаків, які “800 літ бідували під владою Мадьяр” [66, 64], болгар, що вже в X–XI ст. мали “свій високий культурний розвіток” [66, 50]. Та напрочуд детальним (до певної міри пророчим) є аналіз особливостей еволюції школи в Югославії, яка в міжвоєнну добу з’єднала “під одну державну владу такі різні нації”, що, за переконанням С.Русової, “з боку задоволення національних потреб і не бажано і нелегко” [66, 12].

Югославський народ, підкреслювала педагог, – це “лише ідейна концепція...”; “нації – Серби, Хорвати, Словінці будуть існувати завше” [66, 12]. На підставі відмінностей у культурі, темпераменті, релігійних віруваннях, умовах історичного й політичного життя цих народів вона показує специфіку становлення та зміст діяльності їхнього шкільництва. Глибиною

і всебічністю позначена, зокрема, характеристика розвитку освіти в Сербії, яку С.Русова починає з XII-XIII ст. – часу заснування перших шкіл грамоти ченцями, появи першого навчального закладу “для вбогих сербських дівчат” цариці Єлени [66, 13]. Аналізує умови функціонування сербської школи в добу кількасотлітнього турецького поневолення (вона “ховалася” в монастирях або діяла переважно за межами рідних теренів) та входження до складу Австрії, простежує особливості її розвитку після здобуття в останній третині XIX ст. державної незалежності; показує перші кроки в царині розбудови національної освіти після 1918 р. – періоду входження Сербії до складу Королівства сербів, хорватів і словенців, перейменованого в 1929 р. на Югославію.

Поруч із конкретними фактами, що стосувалися організації та діяльності окремих навчальних закладів XVIII – першої половини XIX ст. (Вищої белградської школи, яка згодом переросла у Сербський університет, першої дівочої гімназії в Белграді, сербських шкіл в еміграції), педагог робить спробу виокремити умовні періоди в розвитку середньої школи пізнішого періоду, які пов'язує зі змінами в змісті освіти провідних держав Заходу: 1850–1863 рр. – час панування в навчальному процесі гімназій класицизму; 1863–1874 рр. – “на перше місце в навчання ставиться рідна сербська мова”; 1874–1898 – превалюють природничо-математичні науки [66, 15]. З 1898 р., за даними Софії Русової, у сербському середньому шкільництві запроваджуються “різні науки” із зосередженням основної уваги на вивчення рідної мови й математики (32 год. щотижнево). Здійснений детальний аналіз уможливив висновок ученої про те, що ні в програмах навчання, ні в організації навчально-виховного процесу сербських шкіл XIX ст. “не виявилось чогось суто національного”, оскільки вони функціонували в рамках освітньої політики чужої держави [66, 16].

Позитивними Софія Русова вважала перші кроки в ділянці шкільництва новоутвореного державного об'єднання після 1918 р. Зокрема зрівняння в правах учителів і вчительок, запровадження безплатного початкового й середнього навчання, забезпечення наступності й безперервності освіти, демократизацію управління нею, встановлення загальних для всіх навчальних закладів національних свят: дня заснування першої в історії сербського

народу школи св. Савви (13 січня), дня святих Кирила й Мефодія (26 травня), свята “Видав Дан” – кінця навчального року (28 червня).

Але й ці зміни ще не є, на думку педагога, підставою для того, аби визнати сербську школу за істинно національну. Як пише С.Русова, вона – тільки на шляху до неї.

Велике пізнавальне й виховне значення має здійснений вченою історико-педагогічний аналіз національної школи в східних народів. Так, основну роль у її відродженні в Індії, за висновком С.Русової, відіграли політичний діяч М.К.Ганді і поет Р.Тагор, які вклали в неї “свої найкращі змагання, своє філософське credo цілком згідне з індуською філософією...” [66, 39]. Індії – колонії Англії – потрібні були школи, які б виховали людей “з свободою душею”, які б не знали страху ані перед царями, кастами, родинами, людьми, дикими звірами, ані перед смертю [66, 37]. І такі школи були ними створені. Розкриті в аналізованій праці С.Русової мета, завдання, зміст роботи заснованих М.К.Ганді й Р.Тагором шкіл, викладені вимоги до їх учителів (бути суто правдивими – “жодна брехня не мусить вживатися”, навіть якби вона доводила до добра батьківщини; бути мужніми, безстрашними, вміти обороняти свої ідеали не фізичною зброєю, а “силою духа”; не вбивати – “не піднімати руку навіть на злочинників...”; завше виступати проти всякої тиранії, “але не чинити зла тірану а перемагати його моральними засобами...”; бути стриманими в їжі; відмовитися від усяких розкошів тощо), способи виховання учнів (“дітям треба дозволяти жити трохи первісним життям в тісному контексті з землею, водою, сонцем, повітрям, небом”) вказують на глибоку обізнаність ученої з філософськими й педагогічними поглядами визначних представників національної індуської культури, суть яких – у найтіснішому єднанні людини з природою [66, 40-45]. Це підтверджують також її стаття “Рабіндрнат Тагор – виховник”, у якій С.Русова аналізує основні елементи педагогіки поета й учителя, котрий “захоплює своїми думками, віршами, перлами своєї духової творчості не лише свою рідну Індію, але й усесвіт” [68, 294], та звертання до творчої спадщини Р.Тагора в праці “Дидактика”. Як писала вчена, її захоплювало гасло Р.Тагора: “Не вигоньте зі школи ані Бога, ані Природи, дайте вашим учням жити духовим життям” [8, 189]. Свою

прихильність до ідей індійської філософії й теорії виховання вона розкрила і в листі до М.Шаповала: “Тепер захопилася Індією. Написала популярну брошуру за Ганди, послала в Львів до Просвіти – теж складу до свого архіву. Хочу в нашому Тов-Тві Журналістів прочитати доклад за три книги Romain Rolland за індуського апостола Ribekанданда ...” [59, 80 зв.-81].

Зацікавлення Софії Русової школою східних народів виявилось і в здійсненому нею перекладі з англійської мови оповідання “В китайській школі”. Крім основної сюжетної лінії, в ньому чітко простежуються (хоч і в художній формі) елементи теорії, практики й методики навчання та виховання, у яких відбилися багатоміжові філософські надбання однієї з найдревніших цивілізацій світу (обмеження жіночої освіти, хороше заучування матеріалу, виклад вивченого напам’ять, велика увага до виховання моральності, особливості поведінки вчителя на уроці і ставлення його до учнів тощо) [69, 134-135].

Вивчення однієї з найфундаментальніших рукописних історико-педагогічних праць С.Русової – “Національна школа у різних народів” – уможливорює висновок про те, що вона – чи не єдине в українській педагогіці джерело знань про особливості формування національного шкільництва у країнах, які впродовж століть у складних умовах протистояння чужоземним впливам накопичили величезний навчально-виховний досвід, виробили оригінальні виховні методики, сформулювали цікаві педагогічні ідеї, актуальні й сьогодні.

Визначальним для сучасних поколінь українців є зроблений у цьому творі висновок про те, що націоналізація освіти, школи – це “найкращий шлях до самоосвідомлення кожного народу і наближення його до розуміння життя других найближчих і далеких народів, до широкого єднання з ними”. Вона може постати лише тоді, коли національна свідомість “опанує не лише яким гуртком інтелігентних патріотів, а захопить і глибоко народню массу...” Суть націоналізації не обмежується “одним введенням рідної мови та піднесенням навчанням рідної історії ... та географії рідного краю”, а потребує пристосування усього навчання “до народного світогляду, до індивідуальної народної культури...” [66, 47-49].

Водночас у ряді праць еміграційного періоду (“Дидактика”, “Стан сучасної освіти в різних краях світа”) С.Русова здійснила

огляд сучасного їй шкільництва у розвинених країнах європейського й американського континентів з давнішими традиціями власного державотворення та національного шкільництва, які на межі ХІХ–ХХ ст. виступили ініціаторами реформ у галузі освіти: Голландії, Італії, Норвегії, США, Угорщині, Швейцарії. Педагог зауважила нові позитивні тенденції в їхньому розвитку, а саме: демократизм, що проявився у загальнодоступності й загальнообов’язковості навчання для всіх категорій дітей; безплатність початкової (частково й середньої) освіти; виховний характер усього навчального процесу; зростання уваги суспільства, громадськості до проблем навчання широких мас дорослого населення, в т. ч. і через самостійне опанування знаннями.

Наприклад, у статті “Стан сучасної освіти в різних краях світа”, яка з’явилася за підсумками безпосередньої участі педагога в міжнародному конгресі жіночих спілок у Гаазі (Голландія), С.Русова ділиться з читачами думками про шляхи і способи вирішення освітніх проблем у США. Найцікавішим явищем у педагогічному житті Великобританії називає “біль” 1918 р. про продовження терміну загальнообов’язкового навчання дітей до 14 років. Відзначаючи “великий поступ в справах освіти” у нейтральних країнах Європи, “не зачеплених війною” (Голландія, Нідерланди, Норвегія), вона наголошує на таких її аспектах, як створення окремих департаментів освіти, висока відповідальність батьків і муніципальної влади за виховання підростаючого покоління, розширення мережі закладів для сиріт, дітей з аномальною поведінкою, з вадами у фізичному і розумовому розвитку та дошкільних інституцій.

Як і в інших публікаціях, у цій статті Софія Русова пов’язує досягнення в освіті різних народів з наявністю власної держави і з жалем констатує: “як би ми зуміли добре поставити у себе освіту, як би ми своїх дітей виховували і ширили серед усіх верств народа освіту, як би нам хоть таку маленьку незалежність мати, яку має далека півдика Англійська кольонія в Австралії, як би!” [70, 143].

Спробою С.Русової з’ясувати причини виникнення, простежити історію створення та розкрити зміст роботи вищих європейських закладів освіти є її рукописний матеріал під назвою “Середньовічні університети”. У становленні європейської університетської освіти вчена виділила три періоди. Перші

чотири–шість віків нової ери, за її визначенням, характерні піднесенням “фанатичної віри”, місіонерства, блискучого вияву найкращих моральних сил людини [71, 12]. VI – X ст. – це час організації монастирів, розвитку монастирського життя, заснування чернечих орденів, активного творення бібліотек. Він, з одного боку, “пригноблював усяку вільну думку”, вимагав від людини абсолютної слухняності, а з іншого, цей період характерний накопиченням “книгового багатства старогрецької науки та літератури”. Третій період (X – XIII ст.) вчена назвала часом “повільного пробудження думки”, визрівання виразного протесту проти деморалізації церкви, добою організації світських шкіл, університетів [71, 12 зв.].

З огляду стану середньовічних освіти й виховання С.Русова робить висновок про розпад у I – XIII ст. “високої науки і тонкої культури грекоримської”, “абсолютний ... брак усякої освіти” для народу. Водночас епоха Середньовіччя покликала до життя нові “ідеальні” гасла: “моральне ушляхетнання людини до високого подвигу самозрічення во ім’я ідеї, принципа”, “велике соціальне начало – рівність усіх людей перед великим ідеалом – Богом – братерство, моральну силу самоопанування” [71, 10].

Історико-педагогічні студії Софії Русової міжвоєнної доби доповнюють її статті, присвячені освітнім діячам і педагогам, які зробили суттєвий внесок у розвиток педагогіки і школи – як української, так і зарубіжної. Ще з часів праці на рідній землі вона винесла переконання, що в долі окремих людей відтворюються “цілі епохи культурного життя” [72, 16]. Саме з нього просвітителька виходила, аналізуючи педагогічні погляди і творчу спадщину Т.Г.Шевченка (“Просвітний рух на Україні в 60-х роках”, “Шевченко и украинское общество 60-х годов”), Г.Сковороди (“Воспитательные идеи Г.С.Сковороды”, “Странникъ Григорій Саввичъ Сковорода”), М.Драгоманова (“Думки М.Драгоманова про освіту”), П.Лесгафта (“П.Лесгафт і його педагогічні ідеї”), Ж.Ж.Руссо (“Жан Жак Руссо (1712–1912)”) та ін.

У публікаціях еміграційного періоду ця ідея матеріалізувалася в статтях “Спиридон Черкасенко, поет-педагог”, “П.І.Холодний”, “О.Декролі”, “Педагог-ідеаліст Адольф Феррієр” та в окремих розділах її фундаментальних праць [8; 10; 21;

31; 35]. У них аналізуються погляди на освіту й виховання її сучасників – О.Декролі, Дж.Дьюї, Г.Кершенштейнера, В.Лая, М.Монтессорі, з’ясовуються можливості й потреби використання положень їх творчої спадщини в роботі української школи.

Так, будучи в цілому прихильницею виховання й школи, незалежних “від державного імперативу”, гостро критикуючи намагання тогочасних диктаторів (Муссоліні, Гітлера) перетворити школу на “фабрикацію “нових” людей, не як вихованців звісних загальних гуманітарних принципів, з широким світовим обрієм, а як потрібних для певного часу зрядів”, С.Русова прихильно поставилася до думок про виховання португальського диктатора Салазара [73, 224]. У них, за її переконанням, тогочасні українці могли знайти “щось дуже рідне, відповідне нашим змаганням до ідеалу виховання” [73, 224]. Вченій імпонували апеляція державного діяча до “серця людини”, увага до проблем фізичного загартування дітей і молоді (плекання тіла – осередку людських здібностей), виховання волі як головного мотору людського життя. Проте найбільше вона наголошувала на прагненні Салазара дати португальському народові в момент національного відродження виховання, яке буде “виходити з віри в Португалію” [73, 225].

Не можна не визнати й актуальності для нинішніх освітніх процесів в Україні слів, якими Софія Русова завершує статтю “Думки португальського диктатора про виховання”: “реформа виховання, як і усе національне відродження має виходити з віри в батьківщину, з любові до неї і правдивого її знання і черпати своє надхнення в здоровому націоналізмові, а не в теоретичних принципах, потрібних для підтримання самого диктатора” [73, 224-225].

Отже, можна стверджувати, що історико-педагогічні надбання Софії Русової періоду еміграції є вагомим внеском в українську і світову педагогічну думку, важливим чинником відродження національної системи освіти на кращих зразках навчально-виховного досвіду минулого.

Висновки

На підставі всебічного вивчення еміграційного життєпису, практичної діяльності і теоретичного доробку Софії Русової 1922–1940 рр. можна зробити ряд висновків і узагальнень, які підсумовують результати вищевикладеного.

1. Період еміграції став логічним продовженням багатогранної національно-освідомляючої праці, започаткованої С.Русовою в останній чверті XIX ст. і розгорнутої найбільш повно в час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. на рідній землі. Зумовлена рядом причин культурно-освітнього (гостро критичне ставлення до організаційних і педагогічних засад творення радянської системи освіти), ідеологічного (розбіжності в поглядах на сутність ідеї українського державотворення), політичного (переслідування національно свідомих діячів) та соціально-побутового характеру, еміграція виявилася для 65-річної жінки важким випробовуванням, але не зламала сили духу і творчого натхнення педагога-просвітителя і громадського діяча.

2. Основним рушієм різнобічної діяльності С.Русової за межами України, що здійснювалась у науково-педагогічному, громадсько-політичному, культурно-просвітницькому, науково-публіцистичному напрямках, виступили ідеї служіння справі визволення українського народу від будь-яких форм дискримінації, незалежно від умов і місця проживання, та національного державотворення як головного стрижня світобачення мислительки.

Особливостями розгортання еміграційної діяльності виявилися залежність від завдань і змісту роботи української політичної еміграції в цілому, спрямованої на задоволення власних культурно-освітніх потреб, підготовку кадрів національної інтелігенції для фахової праці на українських етнічних територіях, пропаганду української справи на міжнародній арені; зумовленість політичною і культурно-освітньою зорієнтованістю з боку керівників уряду Української Народної Республіки в екзилі, емігрантів-соратників та однодумців С.Русової, передусім С.Петлюри і М.Шаповала; особисте знайомство з президентом ЧСР Т.Масариком; підтримка творчих задумів громадськими, освітніми діячами й педагогами, перш за все Західної України.

3. Провідними у змісті педагогічної роботи, що займала центральне місце в усій еміграційній діяльності Софії Русової, стали:

– організаторсько-практичні зусилля в царині розбудови і функціонування українського шкільництва в Чехо-Словацькій Республіці, яке за структурою, кадровим потенціалом, науково-методичним забезпеченням не мало аналогів у всьому українському зарубіжжі міжвоєнного періоду;

– теоретичні пошуки, пов'язані з викладанням в українських високих школах і наукових установах та розробкою лекційних курсів, навчальних програм, підготовкою монографій, наукових розвідок, підручників, статей, рецензій тощо;

– популяризаторська праця, що, з одного боку, сприяла ширенню досягнень національної системи освіти, доведенню до світової громадськості її проблем і потреб, а з іншого, – збагачувала українську педагогічну думку прогресивними ідеями зарубіжних наукових надбань, стимулюючи нові пошуки в галузі національної освіти й виховання.

4. Теоретичний доробок С.Русової періоду еміграції включає твори педагогічної, “жіночої” та літературознавчої тематики. Головні їх ознаки (громадянськість, національно-виховна спрямованість, народність, гуманізм, європеїзм) і характер піднятих у них проблем визначаються: а) ідеєю державотворчої ролі школи, освіти й національного виховання, що була центральною в педагогічних поглядах ученої; б) значенням, якого вона надавала національному й моральному відродженню української жінки як основі піднесення її дидактично-виховної ролі в суспільстві та в сім'ї; в) місцем, яке педагог відводила художньому слову, книзі, періодичному виданню у просвіті народу, національно-патріотичному й естетичному вихованні його підростаючого покоління.

5. У педагогічних творах Софії Русової 1922–1940 рр.:

– осмислюються й обґрунтовуються наукові засади педагогіки на основі глибокого аналізу попередніх і сучасних їй надбань вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки, найновіших досягнень у галузі психології, філософії, соціології; уроків творення національного шкільництва й педагогіки періоду визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр.;

– простежується намагання “психологізувати” та “соціологізувати” педагогіку, що свідчить про педагогічно-психологічний і соціально-педагогічний характер ідей С.Русової, забезпечує перспективу створення особистісно- та суспільно-зорієнтованої гуманістичної системи освіти, як це передбачено сучасними державними освітніми документами;

– теоретичні дослідження зосереджуються навколо центральної ідеї: національна освіта, школа, виховання – головна умова відродження і розвитку нації та державності, засіб формування громадянина-патріота, високоморальної особистості.

В історико-педагогічному доробку вченої акцентується на проблемах еволюції національного шкільництва у державах-колоніях, що, як і Україна, спромоглися стати незалежними або активно виборювали незалежність, а історія шкільництва трактується як невід’ємна складова загальнокультурного розвитку країн і народів. Крім того, оцінюється роль державних, культурно-освітніх діячів і визначних педагогів країн Заходу і Сходу в утвердженні національної системи освіти, що зумовлювалося прагненням С.Русової скористатися їхнім досвідом для відродження рідномовної школи й української педагогіки.

6. Найбільш викристалізованою в науковій спадщині Софії Русової періоду еміграції є ідея нової української школи – єдиної, діяльної, обов’язкової і безплатної; такої, що базується на принципах активності, індивідуалізації, соціалізації, гуманізації, природо- і культуровідповідності виховання. Найголовнішою ознакою школи суверенної держави у працях С.Русової виступає її національний характер. Він визначається українознавчим спрямуванням змісту навчання, превалюванням у ньому рідної мови, географії та історії України, природо- і краєзнавства; пристосованістю до народного світогляду, до надбань національної культури в цілому.

Підґрунтям виховної діяльності школи в незалежній Україні С.Русова проголосила культ своїх Нації і Батьківщини. Водночас наголошувала на потребі доведення шкільного життя до розвитку “в дітях широкого почуття симпатії до всіх людей, до якої б раси вони не належали, яку б віру не ісповідували”. Тобто національний характер школи, за Софією Русовою,

виключає утиски й переслідування представників інших національностей.

Нова школа повинна передусім дати дітям національне виховання, метою якого в широкому значенні виступає “відбудова Батьківщини”, відродження й утвердження незалежної України. Цей національний виховний ідеал, за переконанням педагога, не перечить найвищим ідеалам культури й гуманності, тобто має загальнолюдський характер.

Серцевиною національного виховання в новій українській школі і водночас його метою у вузькому значенні С.Русова вважала формування національно-патріотичної свідомості, що включає етнічне, національно-політичне, державно-патріотичне самоусвідомлення особистості.

Саме така школа, за висновком педагога, – не лише головний засіб для поглиблення знань, але й важливий чинник соціально-економічної і культурно-освітньої самореалізації народу, формування свідомого громадянина, джерело вільного розвитку дитини, виявлення її самостійних творчих сил.

7. Аналіз змісту наукової, публіцистичної, мемуарної, епістолярної спадщини Софії Русової періоду еміграції підтверджує її приналежність до когорти визначних українських педагогів, фундаторів педагогіки українського зарубіжжя, сподвижників національної педагогічної думки міжвоєнного періоду. Водночас вивчення творчого доробку вченої 1922–1940 рр. довело співзвучність його ідей із сьогодняшніми концептуальними положеннями національної системи освіти, національно-громадянського виховання підрастаючого покоління, що відповідає потребам сучасного державного будівництва в Україні.

Витяг із Статуту Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М.Драгоманова у Празі (із 1925. року)

§2. Український Педагогічний Інститут є школа з високою шкільною організацією й наукою; її мета – підготовляти вчителів для української середньої школи, а також організаторів шкільництва й народньої освіти.

§3. Український Педагогічний Інститут знаходиться під доглядом Міністерства Закордонних Справ та Міністерства Шкільництва й Народньої Освіти Ч. С. Р.

§4. Український Педагогічний Інститут складається з *трьох* відділів:

1. відділ *історично-літературний* із підвідділами: а) літератури й мистецтва та б) історії й суспільних наук; 2. відділ *математично-природничий* із підвідділами: а) математики й фізики та б) природничих наук; 3. відділ *музично-педагогічний*.

§7. Академічний персонал Українського Педагогічного Інституту складається з професорів, доцентів, лекторів – наукових і практично-помічних предметів, асистентів, лаборантів і аспірантів.

§12. Дисципліни, викладані в Українському Педагогічному Інституті, поділяються на 1) *загально-обов'язкові* для всіх студентів Інституту і 2) *спеціальні*, обов'язкові лише для студентів із поодиноких відділів, чи підвідділів.

§13. Загально-обов'язкові дисципліни для всіх студентів розподілені між такі *катедри*: 1. педагогіка. 2. педагогічна психологія із педологією; 3. філософія; 4. гігієна; 5. економіка, соціологія і правознавство – *лектури*: 6. українознавство (укр. мова, історія України, істор. укр. літер.); 7. чеська мова; 8. німецька мова. Всіма цими дисциплінами відає історично-літературний відділ.

§14. Спеціальні предмети, обов'язкові лише для студентів одного з відділів, чи підвідділів, розподіляються між такі *катедри*: а) на відділі *історично-літературному*: 1. українська мова; 2. мовознавство (слав'янське й індоевропейське); 3. українська література; 4. історія України; 5. клясична філологія; 6. історія стародавніх і античних народів; 7. історія західньо-європ. літератур; 8. історія слав'янських літератур; 9. історія середньовіччя й нових часів; 10. історія Слав'ян; 11. історія мистецтва;

б) на відділі *математично-природничому*: 1. математика; 2. теоретична механіка; 3. астрономія; 4. експериментальна фізика й метереологія; 5. зоологія; 6. ботаніка; 7. мінералогія з кристалографією та геологія; 8. хемія; 9. фізична хемія; 10. біологія; 11. географія;

в) на відділі *музично-педагогічному*: 1. теорія музики й композиції;

2. історія музики; 3. кляси: а) фортеп'яну; б) скрипки; в) сольового співу; г) диригентури. Замість лектури німецької мови, для кляси сольового співу та диригентури обов'язкова лектура італійської мови.

Крім цього, для всіх відділів заводиться такі *необов'язкові лектури*: 1. французька мова; 2. англійська мова; 3. російська мова; 4. польська мова; 5. білорусознавство.

§15. Наука в Українському Педагогічному Інституті обіймає *чотири* роки (курси), по два семестри в кожному, при чому перший курс переважно загальний і теоретичний, три інші поступнево переходять у спеціальні і науково-практичні.

§17. Найвищий догляд за Українським Педагогічним Інститутом належить Міністерству Закордонних Справ і Міністерству Шкільництва та Народньої Освіти Ч.С.Р.

§18. Органами, що їм безпосередньо підлягає науково-педагогічна й адміністративне господарська справа Українського Педагогічного Інституту, є: а) Професорська Рада Інституту; б) Сенат; в) ректор та проректор; г) збори професорів поодиноких відділів та г) деканати відділів.

§22. До компетенції *Професорської Ради* належить: а) контролювати всі установи Інституту; б) вибирати ректора, проректора та секретаря Ради;

в) затверджувати деканів, продеканів та секретарів відділів; г) із ініціативи відділів вибирати професорів, доцентів та лекторів; г) затверджувати асистентів, лаборантів, завідувачів наукових та педагогічних кабінетів та бібліотек; д) звільнювати осіб академічного складу, коли вони не задовольняють науково-педагогічних та інших вимог; е) виробляти пляни, програми окремих дисциплін, статуту: підготовних курсів для середньої школи, дитячого садка; є) подавати на затвердження влади Ч.С.Р. академічний персонал Інституту; ж) виробляти регулямини академічного життя та провірювання знань студентів Інституту; з) кермувати бібліотекою в її науково-педагогічній частині, лабораторіями, кабінетами; и) затверджувати прийнятих студентів; й) видавати науково-педагогічні органи і призначувати для них редакторів, а також визначувати теми для конкурсних праць та практичних занять для студентів; і) організувати наукові екскурсії; ї) нав'язувати зносини з іншими науковими та педагогічними установами, товариствами; к) розв'язувати інші справи науково-організаційного характеру, що їх поставить на денний порядок ректор сам або в порозумінні з ректором інші члени Професорської Ради – числом не менш, ніж п'ять.

§23. Сенат складається з ректора Інституту, проректора, деканів, продеканів і секретаря Професорської Ради.

Схема органів і установ Українського інституту громадознавства у Празі

§27. Професори, доценти, що кермують окремими катедрами, і всі інші, що викладають обов'язкові наукові дисципліни, становлять *Збори Відділу*.

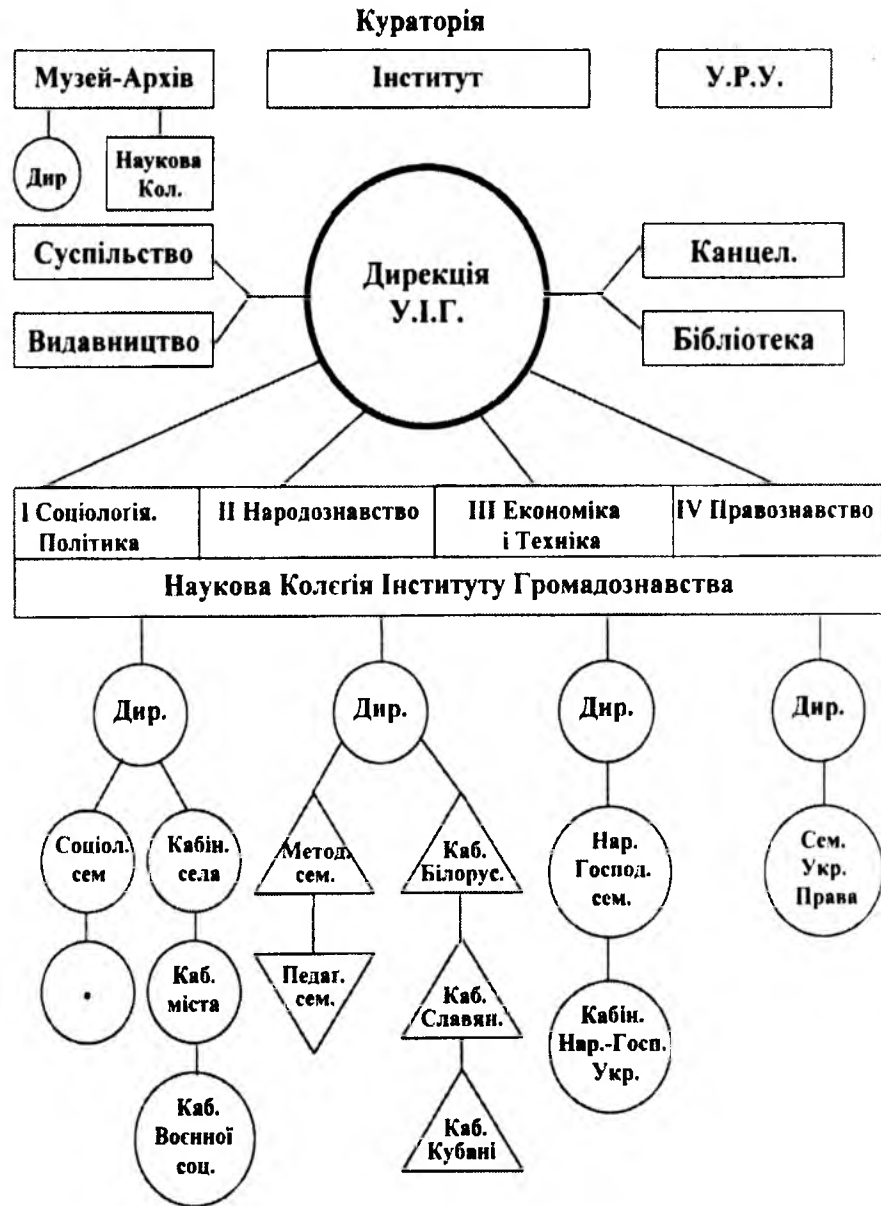
§28. До обов'язків Зборів Відділу належить: а) виробляти пляни навчання відділу, б) пропонувати Раді на вибір професорів, доцентів та лекторів відповідного відділу; в) приймати асистентів, лаборантів і аспірантів відповідного відділу; г) стежити за нормальним ходом академічного життя на відділі; г) організувати справу провірювання знань студентів.

§30. Представником і безпосереднім керманічем Українського Педагогічного Інституту є ректор, що його з кінцем академічного року вибирає Професорська Рада абсолютною більшістю голосів зпоміж професорів Інституту й затверджує Міністерство Закордонних Справ та Міністерство Освіти Ч.С.Р.

§37. Дійсними студентами Українського Педагогічного Інституту можуть бути особи української національності, що мають *закінчену середню освіту*, а також із окремої постанови Ради Професорів особи інших національностей.

§39. Студенти, що покінчили студії в Інституті, поклали іспити й курсові й *остаточні* (дипльомні), позакінчивавши всі лабораторні, семінарні та інші практичні вправи, дістають засвідчення на те, що вони мають право вчити в середній школі відповідних предметів; крім цього, на підставі окремого регуляміну, вони можуть *промуватися на докторів відповідних наук Українського Педагогічного Інституту*.

Джерело: [2, 570-572].

Джерело [3, III].

Бібліографія публікацій і рукописних матеріалів С.Русової періоду еміграції

1. Автобіографія (*рукопис*) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.1, арк.29-31.
2. *А.Животко. (А.Пуховський). “Народня Просвіта” (Порадник позашкільної освіти). Ужгород 1927. Ст.93 (Бібліотека “Робітничої Академії в Ужгороді, ч.7) (*рецензія*) // Народня Просвіта. – 1927. – Ч.5-6. – С.85-86.
3. **“Ars-arma pro patria”*: З приводу появи “Свята державности” Н.Геркен-Русової (*рецензія*) // Жінка. – 1937. – Ч.5. – С.3.
4. Бібліографія (Порівнюючий трактат за Національності). Прага. 12IV. – 1927 (*рецензія*) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.68-76.
5. Божена Нсмцова // Ж Д. – 1932. – Ч.21-22. – С.9-10.
6. Бойовничий нахил // “Для неї – все!”: Альманах “Жіночої Долі” з додатком календаря на рік 1930. – Коломия. – 1929. – С.36-38.
7. *Бюлетень Міжнародн. Університетського життя. Bulletin de l’Office International de Renseignements Universitaires. Genev. V.2-5. 1925 (*рецензія*) // Суспільство. – 1926. – Ч.3-4. – С.146-150.
8. *В. Винниченко. Намисто (*рецензія*) // ШВН. – 1931. – Ч.4. – С.148-149.
9. В інтернаціональному педагогічному бюро в Женеві // НХ. – 1931. – Ч.3. – С.5-6.
10. *В Камянецькому університеті (Вражіння з останніх часів) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч.194. – С.2-3.
11. *В китайській школі (*переклад з англійської*) // На Сліді. – 1936. – Ч.8. – С.134-135.
12. Валерія О’Коннор-Вілінська // ЖЗ. – 1931. – Ч.5. – С.143.
13. Валерія Олександрівна О’Коннор-Вілінська // ЖД. – 1931. – Ч.1-2. – С.4.
14. Великдень у Камянці // НХ. – 1937. – Ч.9-10. – С.2.
15. Весна і діти // НХ. – 1935. – Ч.7. – С.2.
16. Вечір у пана М.Бойченка // ЖД. – 1936. – Ч.11. – С.3.
17. *Виховання і соціологія Дюркгейма (*рецензія*) // Суспільство. – 1926. – Ч.3-4. – С.139-142.
18. Виховне значіння дитячого театру // РШ. – 1935. – Ч.5. – С.71-72.
19. *Виховні обовязки // НХ. – 1938. – Ч.4. – С.11.
20. Воробчик. – Ужгород, 1923. – 8 с.

¹ Праці, позначені *, вперше вводяться у науковий обіг.

Рецензія: Русова Софія. “Воробчик” з двома малюнками в тексті // Свобода. – 1926. – Ч.17. – С. 2 рекламного блоку.

21. *Гарні ідеї і важка дійсність: З приводу IX Конгресу Міжнародної Жіночої Ліги миру і свободи // Жінка. – 1937. – Ч.15-16. – С.2-3.
22. Глобальна метода в народніх школах Чехословаччини // ШВН. – 1933. – Ч.4. – С.139-144.
23. *Голод на Україні (*у співавторстві*) // Трудова Україна. – 1933. – Ч.10. – С.1-4; ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.90-91 зв.
24. Географія. II. Західна Європа. – Харків-Київ-Відень-Ляйпціг: Вукоспілка, 1922. – 202 с.
25. Географія. III. Позаєвропейські краї. – Харків-Київ-Відень-Ляйпціг: Вукоспілка, 1922. – 111 с.
26. Два міжнародні конгреси // НУ. – 1923. – Ч.10. – С.159-164.
27. Два Українські Зізди // ЖД. – 1933. – Ч.22. – С.4-5.
28. *Двадцять літ тому // НХ. – 1937. – Ч.8. – С.3, 12.
29. *День у Чернівцях // ЖД. – 1934. – Ч.15-16. – С.8-9.
30. Десятилітній ювілей Української Реальної Гімназії в Чехословаччині // РШ. – 1936. – Ч.21. – С.307-309; ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.92-100.
31. *Дещо з давнього минулого // Діло. – 1938. – Ч.9. – С.8.
32. Дещо зо сучасної педагогіки. (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовности) // ШВН. – 1936. – Ч.1. – С.4-10.
33. Дещо про дефективних дітей у школі // ШВН. – 1935. – Ч.1. – С.34-41; Ч.2. – С.73-92.
34. Дещо про сучасну дитячу книжку // РШ. – 1925. – Ч.2. – С.21-22.
35. Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків? // Жінка. – 1936. – Ч.18. – С.2.
36. *Дивний звір – хижак // Світ Дитини. – 1930. – Ч.2. – С.33-37.
37. Дидактика: Конспект лекцій, читаних в Укр. Педагог. Інституті ім. М.Драгоманова в 1924/25 р. – Прага: Сяч, 1925. – 190 с.
38. Дитяча “Ялинка” в Празі // ЖД. – 1935. – Ч.3. – С.9-10.
39. Діточі малюнки // НХ. – 1929. – Ч.12. – С.1-2.
40. Діяльність норвезьких жінок // ЖД. – 1927. – Ч.11. – С.8.
41. Дмитро Маркович (Посмертна згадка) // ЛНВ. – 1922. – Ч.7. – С.30-36.
42. Дніпрова Чайка (Людмила Березина Василевська) // НХ. – 1931. – Ч.10. – С.1-3.
43. *До верховного комісаріату в справах еміграції при Лізі Націй (Меморандум Нар. Укр. Ради) (*у співавторстві*) // Вільна Стілка. – 1927-1929. – 36.3. – С.166-168.
44. *До жінок світа: Відозва в справі рятування дітей // Жіночий Голос. – Пітсбург. – 1933. – Ч.6-7. – С.16-18.
45. До Риму на два конгреси // НУ. – 1923. – Ч.7-8. – С.229-241.

46. До 71-х роковин з дня смерти Т.Шевченка // ЖД. – 1932. – Ч.9. – С.3-4.
47. *До українських родин // Український Сурмач. – 1923. – Ч.46. – С.8.
48. *До Українського Національного Конгресу // Діло. – 1933. – Ч.316. – С.1.
49. *Довкола Конгресу Ліги миру і свободи: Чи слушно мене обвинувачують? // Жінка. – 1937. – Ч.19-20. – С.2.
50. Думки португальського диктатора про виховання // РШ. – 1937. – Ч.15-16. – С.224-225.
51. *Дунай Словянська річка: Географічний наріс (рукопис) // ЦДІА України у Львові. – Ф.348, оп.1, спр.68936, 111 арк.
52. Душа юнака та його виховання // Жінка. – 1937. – Ч.3. – С.2-3.
53. *Единбургський педагогічний зїзд (рукопис) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3793, оп.1, спр.297, арк.229-246.
54. *Ельвуд Чарльс. Психологія людського суспільства. The Psychology of Human Society. 8.III.1927 (рецензія) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3793, оп.1, спр.297, арк.107-158 (рукопис); арк.161-184 (друк).
55. *Eugene Devand: “La pedagogie scolavire en russie sovietique” La doctrine. Paris, 1932 (рецензія) // ШВН. – 1935. – Ч.3. – С.192-193.
56. Єдина діяльна (трудова) школа. – Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1923. – 53 с.
57. Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол.Ол.Русова / Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ (комісія національної економії, соціології і статистики), 1938. – Т.V. – С.107-137.
58. *Жіночі постаті в совітській літературі // Жінка. – 1935. – Ч.10. – С.4,7.
59. З великих днів (Уривок із спогадів) // НХ. – 1936. – Ч.10. – С.2.
60. З Відня до Гаги // НУ. – 1922. – Ч.6. – С.25-28; Ч.7. – С.14-18.
61. *З нагоди 10-ліття “Ж.Д.”: За що саме? // ЖД. – 1935. – Ч.21. – С.3-4.
62. *З Підкарпаття // ЖД. – 1935. Ч.18. – С.5.
63. *Звернення С.Русової як голови Української Національної Жіночої Ради до Ліги Націй з приводу становища українського і білоруського народів у Польській республіці (неповний рукопис) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.87-88 зв.
64. *Звіт за Межнародний Педагогічний Конгрес в Женеві Делегата від Укр. Педаг. інст. в Празі (рукопис) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3972, оп.1, спр.81, арк.2-8 (укр. м.); арк.14-17 (чеськ. м.).
65. *“Зернятко” (переклад з англійської) // Молоді Каменярі (додаток до “Громадського Голосу”). – 1928. – Ч.4. – С.2-4.
66. Значіння соціальної психології для виховання // ШВН. – 1931. – Ч.1. – С.8-11; Ч.2. – С.46-50; Ч.3. – С.86-89; Ч.4. – С.128-131; Ч.5. – С.166-168.

67. *I.Guyau. Education et Heredite Etude Sociologiguc. 16 Edition. Paris. F.Alcan. 1898. Прага. 29.VIII.1926 (рецензія) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.77-83.
68. Історія педагогіки в зв'язку з розвитком культури (рукопис) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.2, спр.2, арк.7-166.
69. *Казки Божени Немцової / У зб.: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Науковий збірник. – Прага. – 1932. – Т.2. – С.257-260.
70. *Картина споминів про Михайла П.Драгоманова / У зб.: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Драгоманівський збірник / За ред В.Сімовича. – Прага: Сіяч, 1934. – С.135-143.
71. *Clare Cheridan. Across Europe with Satanelle. New Jork. 1925 (Через Європу на Сатанеллі) (рецензія) // НУ. – 1928. – Ч.1-3. – С.72-73; ЦДАВОВУ України. – Ф.3793, оп.1, спр.297, арк.219-227 (рукопис).
72. Колись і тепер // У зб.: В 25 роковини Української Захоронки. – Львів, 1927. – С.15-21.
73. *Конгрес Освітніх Товариств // Діло. – 1929. – Ч.172. – С.1-2.
74. Конгрес Світового Союзу Освітніх Товариств // ШВН. – 1929. – Ч.7-8-9. – С.25-26.
75. Краснзнаство в народній школі // ШВН. – 1933. – Ч.1. – С.25-33.
76. Курс французької мови для студентів Української Господарської Академії в Подєбрадах. – Подєбради: Вид-че Тов-во при УГА, 1923. – 349 с.
77. *La tragedie des Ukrainiens orthodoxes en Pologne (рукопис) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.39-48.
78. *Легенда // НХ. – 1938. – Ч.8. – С.1.
79. *Лист до Редакції // Український Тиждень. – 1936. – Ч.7. – С.4.
80. Лист з Копенгаги: Зїзд жіночих інтернаціональних рад // Діло. – 1924. – Ч.163. – С.1-2.
81. *Лист-звернення С.Русової до президента Міжнародної жіночої ради (франц. м.) // ЦДІА України у Львові. – Ф.319, оп.1, спр.46, арк.1-2.
82. Лист-подяка С.Русової М.Галушинському // ЦДІА України у Львові. – Ф.348, оп.1, спр.779, арк.65-67.
83. *Лист С.Русової до емігранток з Наддніпрянської України // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.2, спр.24, арк.1.
84. *Лист С.Русової до В.Кисілевського // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.2, спр.24, арк.2.
85. *Лист С.Русової до О.Кисілевської // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.2, спр.22, арк.87-88.
86. *Лист С.Русової до О.Назарука // ЦДІА України у Львові. – Ф.359, оп.1, спр.309, арк.10.

87. *Лист С.Русової до президента Міжнародного Червоного Хреста (франц. м.) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.2, спр.24, арк.4.

88. *Лист С.Русової до В.Старосольського // ЦДІА України у Львові. – Ф.360, оп.1, спр.549, арк.19.

89. *Лист С.Русової до М.Терлецького // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.2, спр.24, арк.3.

90. *Лист С.Русової з Праги голові НТШ І.Раковському // ЦДІА України у Львові. – Ф.309, оп.1, спр.228, арк.52-52 зв.

91. *Листи С.Русової до В.Сімовича // ЦДАВОВУ України. – Ф.4446, оп.1, спр.9, арк.24-25.

92. *Листи С.Русової до М.Шаповала // ЦДАВОВУ України. – Ф.3563, оп.1, спр.195, арк.48-149.

93. *Листи С.Русової до С.Шелухина // ЦДАВОВУ України. – Ф.3695, оп.1, спр.245, арк.11-14.

94. *М.А. Марко Вовчок (1834-1907) // Самостійна Думка. – 1933. – Ч.2. – С.43-44.

95. М.К.Заньковецька // ЖД. – 1934. – Ч.21. – С.6-7.

96. *М.Ю.Шаповал // Трудова Україна. – 1933. – Ч.2. – С.17-18.

97. *Марія Омельченко. Вибір фаху, 1925 (рецензія) // Українська Школа. – 1926. – Зш.13-14. – С.53.

98. *Меморандум, надісланий на ім'я Президента ЧСРеспубліки (з приводу становища української еміграції в ЧСР) (у співавторстві) // Вільна Спілка. – 1927-1929. – Зб.3. – С.161-164.

99. Микита Шаповал // ЖЗ. – 1932. – Ч.8. – С.251.

100. Микола Лисенко // ЖЗ. – 1932. – Ч.14. – С.422-423.

101. Микола Лисенко // ЖД. – 1937. – Ч.10. – С.13.

102. *Михайло Грушевський // Жінка. – 1935. – Ч.1. – С.2-3.

103. *Михайло Обідний. – Нерозцвілі ранки. Поезії. В-во “Новгра”, 1923 р. (рецензія) // НУ. – 1923. – Ч.10. – С.178.

104. Мої спомини (1861-1879 рр.) // Зб. “За сто літ”/За ред. М.Грушевського. – К.: Держ-видав. України. – 1928. – Кн.2. – С.135-175.

Мої спогади (1861-1879) // НХ. – 1935-1936.

Мої спомини. – Львів: Хортиця, 1937. – 280 с. + 4 с.

Рецензії, огляди: Максимович Т. Чернігівські мемуаристики // Записки ісотрико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук / За ред. А.Кримського. – Київ. – 1929. – Кн. XXV. – С.358-371.

Л.Б. Софія Русова: Мої спомини. Львів, 1937. Видавнича кооператива “Хортиця”. Ст. 280 // НХ. – 1937. – Ч.11. – С. форзацу.

Спомини Софії Русової // НХ. – 1937. – Ч.2. – С. форзацу.

Сірополко С. Софія Русова. Мої спомини. Львів, 1937. Вид.

“Хортиця”. 280 + 4 неч. стор. Ціна 3 зол. // Тризуб. – 1938. – Ч.8. – С. 26-28.

105. Молодь серед хаосу // Жінка. – 1938. – Ч.4. – С.4.

106. *Моральне виховання в позашкільній освіті (рукопис) // ЦДІА України у Львові. – Ф.348, оп.1, спр.136, арк.97-106.

107. Моральні завдання сучасної школи // РШ. – 1938. – Ч.7. – С.109-113.

108. На емігрантському кладовищі в Празі // Ж. і З. – 1935. – Ч.6. – С. 186-187.

109. *На чужині і дома: Лист із Праги // Трибуна України. – 1923. – Ч.5-7. – С.118-119.

110. *Народні бібліотеки й читальні в Чехії // Українське книгознавство. – 1922. – Ч.3. – С.4-15; Народня Просвіта. – 1923. – Ч.1. – С.2-6.

111. Наталія Кобринська / У зб.: Народознавство: Збірник відділу Народознавства Українського Соціологічного Інституту у Празі. – Прага. – 1930. – Т.І-ІІІ. – С.269-287.

112. Наталка Полтавка і її правнучка // Громадянка. – 1938. – Ч.5. – С.2-3.

113. *Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні // “Наш Світ”: Альманах “Жіночої Долі” з додатком календаря на рік 1928. – Коломия. – 1927. – С.55-58.

114. Національна школа у різних народів (рукопис) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.2, спр.1, арк.3-66 зв.

115. “Наш Світ”, Альманах “Жіночої Долі”. Коломия. 1927 (рецензія) // НУ. – 1927. – Ч.10. – С.115.

116. *Наша дитяча література // НУ. – 1922. – Ч.16-18. – С.96-100.

117. Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силуети (з нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу: 1884-1934). – Коломия, 1934. – 92 с. + VI с.

Рецензії, огляди: Нова книжка // Жіночий Світ. – 1934. – Ч.7-8-9. – С.25.

Проф. С.Русова: “Наші визначні жінки”. (Найновіше видання редакції “Ж.Д.”) // ЖД. – 1934. – Ч.12-13. – С.23.

Сірополко С. С.Русова. Наші визначні жінки // Тризуб. – 1934. – Ч.29-30. – С.27.

Що читати. С.Русова: “Наші визначні жінки” // Світ Молоді. – 1934. – Ч.9. – С.16.

118. *Незаступна втрата // НХ. – 1935. – С.13-14. – С.6.

119. *Немцова Божена: Втрачений хлопець (переклад з чеського) // Пчолка. – 1932. – Ч.5. – С.127-131.

120. *Нова книга про жидів на Сході Європи (рецензія) // НУ. – 1927. – Ч.8-9. – С.58-64.

121. Нова школа соціального виховання. – Катеринослав-Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1924. – 150 с.

Рецензія: Сірополко С. С.Русова. Нова школа соціального ви-

- ховання. (Українське видавництво в Катеринославі) Липськ 1821. Ст. 150, 164⁰ // *Учитель*. – 1924. – Ч.7. – С.277.
122. Новий плян навчання в народніх школах в Бельгії // *РШ*. – 1938. – Ч.20. – С.208-210.
123. Нові методи дошкільного виховання. – Прага: Сіач, 1927. – 112 с.
124. Нотатки // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.1, спр.11, 15 арк.
125. О. Декролі // *Українська Школа*. – 1933. – Ч.1-2. – С.7-13.
126. *О.Кисілевська. Швейцарія, Коломия 1933 р. (*рецензія*) // *Учительський Голос*. – 1934. – Ч.4-5. – С.104.
127. О.М.Барвінок-Кулішева // *ЖД*. – 1931. – Ч.30. – С.5-6; Ч.32. – С.5-6; Ч.33. – С.3-5.
128. Оповідання для малих дітей // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.1, спр.9, арк.1-85.
129. *Освіта в Чехословацькій республіці (*рецензія*) // *НУ*. – 1922. – Ч.10-11. – С.35-38.
130. Освіта на Україні (*рукопис*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.2, спр.5, 11 арк.
131. Освіта на Україні в большевицькім освітленню (*рецензія*) // *НУ*. – 1923. – Ч.5. – С.146-153; Ч.6. – С.146-151.
132. П.І.Холодний // *НХ*. – 1931. – Ч.4. – С.5-6.
133. *Пам'яті В.О.О'Коннор-Вілінської // *Українська Кореспонденція*. – 1930. – Ч.34. – С.9-10.
134. *Пам'яті Е.Ренана // *НУ*. – 1923. – Ч.12. – С.11-12.
135. *Пам'яті лицарів. (Спогади) // *Календар-альманах “Дніпро”* на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С.8-10.
136. *Парова машина // *Молоді Каменярі* (додаток до “Громадського Голосу”). – 1928. – Ч.1. – С.2.
137. Педагог-ідеаліст Адольф Феррієр // *ШВН*. – 1931. – Ч.7. – С.252-259.
138. *Педагогічні основи нової школи // *Український Сурмач*. – 1923. – Ч.51. – С.2-3; Ч.53. – С.2-3.
139. 1 листопада в українській гімназії в Ржевниці // *ЖД*. – 1936. – Ч.23. – С.6.
140. *Під увагу українського громадянства // *Український Тиждень*. – 1936. – Ч.4. – С.1-2.
141. *Підготовний Конгресовий Комітет Закордоном. До хвального Підготовного Конгресового Комітету у Львові (Звернення) (*у співавторстві*) // *ЦДІАУ* у Львові. – Ф.359, оп.1, спр.380, арк.91-93.
142. *По всіх світах. Мандрівка з дітками, як вступ до географії // *Пчблка*. – 1929. – Ч.1. – С.20-21.
143. По всіх світах (переклад С.Русової книги Франка Карпентера) (*рукопис*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.1, спр.8, 240 арк.

144. *Подорожні вражіння // *ЖД*. – 1932. – Ч.23. – С.4-5.
145. *Подяка проф. Софії Русової // *Діло*. – 1936. – Ч.80. – С.4.
146. *Подяка С.Ф.Русової // *Український Тиждень*. – 1936. – Ч.12. – С.3-4.
147. *Похорон Масарика // *Жінка*. – 1937. – Ч.19-20. – С.6.
148. *Правила й програми для вступу до Інститутів, Технікумів, Роб-факів та профшкіл УСРР на 1925-1926 рр. // *НУ*. – 1926. – Ч.3-4. – С.151-152.
149. Привіти/У зб.: Перший Український Педагогічний Конгрес, 1935. – Львів: Накладом товариства “Рідна Школа”, 1938. – С.25.
150. *Привіти “Жіночій долі”: Від У.Ж.Н.Р. в Ч.С.Р. (*у співавторстві*) // *ЖД*. – 1934. – Ч.22. – С.6.
151. Природознавство в сучасному вихованню // *Світло*. – 1922. – Ч.4-6. – С.79-83.
152. Програм із теорії виховання та навчання (*рукопис*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.2, спр.24, арк.9-10.
153. *Proclamation Aux frieres Ukrainiens Frires Ukrainiens (*неповний рукопис*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.19-20.
154. *Промова С.Ф.Русової // *Жінка*. – 1936. – Ч.9. – С.5.
155. *Промова С.Ф.Русової (*неповний рукопис*) (*франц. м.*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.26-29.
156. *Промова С.Ф.Русової (*неповний рукопис про Конституцію, державний устрій СРСР*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.55-58 зв.
157. *Промова С.Ф.Русової (*неповний рукопис про родину, родинне виховання в Україні*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.2, спр.1, арк.67-71 зв.
158. *“Просвіта” за 70 літ існування (*рукопис*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.63-65 зв.
159. *Протест Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі (*у співавторстві*) // *Тризуб*. – 1932. – Ч.22. – С.40-41.
160. *Прощальний лист Софії Русової до Союзу Українок // *Жінка*. – 1936. – Ч.7-8. – С.6.
161. Рабіндранат Тагор – виховник / У зб.: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Науковий збірник. – Прага. – 1929. – Т.1. – С.293-304.
162. Роля жінки в дошкільному вихованні // *РШ*. – 1936. – Ч.6. – С.84-86.
163. *Sauriau. Notions de Sociologie, appliquee a la Morale et a l'Education. Deuxieme annee des Scoles Normales. Paris. Nathan 1921 (*рецензія*) // *ЦДАВОВУ України*. – Ф.3793, оп.1, спр.297, арк.185-204 (*рукопис*); арк.205-222 (*друж*).
164. *Свята на чужині // *Українська Трибуна*. – 1922. – Ч.12. – С.3.
165. *Свято єднання і братолюбія // *НУ*. – 1922. – Ч.8-9. – С.60-61.

166. *Свято одної з піонерок нашого відродження: Подяка С.Русової // Діло. – 1931. – Ч.143. – С.4.
167. Серед ідеалістів 70-х років. (Спомини) // Трудова Україна. – 1934. – Ч.5. – С.13-16; Ч.6. – С.9-12; Ч.7. – С.15-18; Ч.8. – С.5-8; ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп.1, спр.7, 56 арк.
168. Серед рідної природи: Оповідання / З мал. Ю.Русова. – Київ-Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1922. – 80 с.
Рецензія: *Утринський К.С.* Русова: Серед рідної природи // НУ. – 1923. – Ч.10. – С.188-189.
169. Середньовічні університети (*рукопис*) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.2, спр.4, 77 арк.
170. *Scole Active en Ukraine (*неповний рукопис*) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.24-29.
171. *Сорок літ!... // Жар. – 1935. – Ч.1. – С.2.
172. *Софія Русова вітає Всесвітній Союз Українок // Жінка. – 1936. – Ч.7-8. – С.4.
173. Соціальне виховання: Його значіння в громадському житті // ШВН. – 1930. – Ч.1. – С.4-9; Ч.2. – С.36-44; Ч.3. – С.65-68; ЦДАВОВУ України. – Ф.3793, оп.1, спр.297, арк.86-106.
174. Спиридон Черкасенко, поет-педагог (З нагоди 25-ліття письменської діяльності) // ЖЗ. – 1930. – Ч.10-11. – С.298-299.
175. Спогад про М.В.Лисенка // ЖД. – 1937. – Ч.23. – С.12.
176. Спогади в Шевченкові дні // Жінка. – 1938. – Ч.6. – С.2.
177. Спомини про празьке видання творів Т.Шевченка // Спудей. – 1926. – Ч.4. – С.30-32.
178. Стан сучасної освіти в різних краях світа // Світло. – 1922. – Ч.7-12. – С.137-143.
179. Суспільні питання виховання // ЖЗ. – 1929. – Ч.6. – С.161-163.
180. Сучасна мрія виховання // ЖЗ. – 1930. – Ч.6. – С.165-166.
181. *Сучасна українка // Жіночий Голос. – Львів. – 1936. – Ч.1. – С.3-4.
182. Сучасні течії в новій педагогіці // ШВН. – 1932. – Ч.1. – С.1-12; Ч.2. – С.65-76; Ч.3. – С.129-139; Ч.4. – С.185-202.
183. Теорія і практика дошкільного виховання. – Прага: Укр. Гром. видавничий фонд, 1924. – 123 с.
Рецензії, огляди: *Білецький Л.* Русова С., проф. – Теорія і практика дошкільного виховання. Прага. 1924. Стор. 128. 0.60. дол. / Український Громадський Видавничий Фонд: Каталог. – (Б.р.), (б. м. в.). – С.6.
Качанюк М. С.Русова. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага. 1924. вел. 8^о стор. 123 // Подкарпатська Русь. – 1925. – Ч.4. – С.68-72.

- Малицька К.* Дві книжки, які кожна жінка повинна прочитати // Ілюстрований Календар-Альманах “Жіночої Доли” на звичайний рік 1927 “На новий шлях”. – Коломия, 1926. – С.161-163.
Ол. С-кий. С.Русова. Теорія і практика дошкільного виховання // Учитель. – 1925. – Т.II. – С. 153-154.
Сірополко С. Теорія і практика дошкільного виховання // ЛНВ. – 1924. – Т. LXXXIV. – Кн. XI. – С.187-188.
184. Тихі героїні... // ЖД. – 1936. – Ч.18. – С.5-6; Ч.19. – С.5-6; РШ. – 1936. – Ч.19. – С.270-273.
185. *Ті, що від нас відійшли: Любов Шелухіна // Жінка. – 1936. – Ч.9. – С.8.
186. Україна у творах її письменників. (Зібрала Софія Л.Русова). – Філадельфія: Видання Союзу Українок Америки, (б. р.). – 29 с.
187. *Українське жіноцтво вітає Д.К.О. (*у співавторстві*) // Громадянка. – 1938. – Ч.1. – С.3.
*Українські визначні жінки про Д.К.О. (*у співавторстві*) // Світ Українки. – 1938. – Ч.1. – С.12-13.
188. *Український Дитячий Притулок в Горних Черношицях // НУ. – 1926. – Ч.5-6. – С.83-85.
189. Український “Дитячий Притулок” в Чехословацькій Республіці // ЖД. – 1928. – Ч.8. – С.11.
190. Українські жінки-етнографи // ЖД. – 1933. – Ч.4. – С.7-8; Ч.8. – С.5-6.
191. *Український Інститут Громадознавства в Празі (*рукопис*) // ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.3-16.
192. Христя Алчевська (1882-1932) // НХ. – 1933. – Ч.3. – С.2.
193. *Христя Алчевська (1882-1932) // Самостійна Думка. – 1933. – Ч.11-12. – С.314-316.
194. *Чи потрібна жінкам освіта? // Громадянка. – 1938. – Ч.6. – С.7.
195. Чому я опинилася на еміграції // Трибуна України. – 1923. – Ч.1. – С.14-16.
196. *Школа українських пластунів, Щепйорно, 1923 (*рецензія*) // НУ. – 1923. – Ч.7-8. – С.336.
197. *Що наша молодь читає // ЖД. – 1937. – Ч.8-9. – С.18-19.
198. *Ювілей Українського Жіноцтва // Час. – 1934. – Ч.1564. – С.3.
199. *Я.С.Степовий // Українська Трибуна. – 1922. – Ч.12. – С.3.
200. *Як ми подорожуємо на воді? // Молоді Каменярі (додаток до “Громадського Голосу”). – 1929. – Ч.1. – С.22-23.

Кількісна характеристика публікацій С.Русової періоду еміграції

Загальні відомості

Таблиця 1

Місце видання 1	Видавництво (періодичний орган) 2	Кількість 3
Чехо-Словацька Республіка 1. Прага	"Сіяч"	2
	"Український Громадський Видавничий Фонд"	1
	Збірник відділу народознавства Українського соціологічного інституту "Народознавство"	1
	Науковий збірник Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. – Т.1, Т.2	2
	ж. "Вільна Спілка"	2
	ж. "Нова Україна"	15
	ж. "Слудей"	1
	ж. "Суспільство"	2
	ж. "Трудова Україна"	3
	ж. "Українська Кореспонденція"	2
	ж. "Український Тиждень"	3
	"Видавниче Т-во при Українській Господарській Академії"	1
	ж. "Українське книгознавство"	1
	Німеччина Ляйпциг	Всеукраїнська Кооперативна Спілка "Вукоспілка"
"Українське Видавництво в Катеринославі"		3
США 1. Філадельфія, Па 2. Пітсбург	Видання "Союзу Українок Америки"	1
	ж. "Жіночий Голос"	1
Польща 1. Варшава	ж. "Трибуна України"	2
	г. "Українська Трибуна"	3
2. Щипорно, Каліш	г. "Український Сурмач"	2
Франція Париж	ж. "Тризуб"	1
Україна ¹ 1. Київ 2. Львів	Збірник ВУАН "За сто літ"	1
	"Хортиця"	1
	Збірник "В 25 роковини української захоронки"	1
	Збірник товариства "Рідна Школа", "Перший Український Педагогічний Конгрес, 1935"	1
	Збірник Наукового Товариства ім. Т.Шевченка "Студії з поля суспільних наук і статистики" – Т.V	1
	г. "Громадянка"	3
	г. "Діло"	6
	ж. "Жар"	1
	ж. "Життя і Знання"	7
	г. "Жінка"	14
	ж. "Жіночий Голос"	1

¹ Як етнічна територія

1	2	3	
	Календар-альманах "Дніпро"	1	
	ж. "Літературно-науковий вісник"	1	
	ж. "Молоді Каменярі" (додаток до "Громадського Голосу")	3	
	г. "На Сліді"	1	
	ж. "Народня "Просвіта"	2	
	ж. "Нова Хата"	13	
	ж. "Рідна Школа"	8	
	ж. "Світ Дитини"	1	
	ж. "Світ України"	1	
	ж. "Світло"	2	
	ж. "Українська Школа"	2	
	ж. "Шлях Виховання й Навчання"	11	
	3. Коломия	Видавництво часопису "Жіноча Доля"	1
		ж. "Жіноча Доля"	21
4. Ужгород	Календар-альманах "Жіночої Долі"	2	
	б / в	1	
5. Мукачеве	ж. "Пчолка"	2	
	ж. "Учительський голос"	1	
6. Чернівці	ж. "Самостійна Думка"	2	
	г. "Час"	1	

Всього: 165

Дані про публікації С.Русової за роками

Таблиця 2

Роки видання	Кількість
1921	1
1922	13
1923	12
1924	3
1925	2
1926	6
1927	7
1928	5
1929	11
1930	6
1931	10
1932	9
1933	12
1934	8
1935	12
1936	19
1937	12
1938	13
б/р (ймовірно 1940-41)	1

Всього: 165

Легенда

Кожного року впродовж тисячеліть, у темну весняну ніч, мільони людей згадують темний вбогий сад на Палестинській землі, в саду льох – у ньому змучене тіло Великого Вчителя Правди й Любови. До цього льоху вночі поспішає жінка. Хоче ще раз на самоті глянути на дорогі риси навки замілого обличчя та востаннє запахним олієм натерти покалічене тіло. Темна ніч розступається перед нею, край неба світліє. Заспівала перша пташка. Жінка приспішила кроку. Вона входить у сад, що скинув із себе темний плащ ночі. Ось і склепіння, де вона вчора так гірко ридала. Що це – камінь відвалений?

Його немає!

Значить Він живий, Він воскрес!

Молода жінка оглядається. Сад вже наче ожив. Високі кипариси тихо хитають темними гілками, а вершки їх уже позолочені першим промінням сонця, квітки ярко запахло, пташки говорять щось радісними трелями. Молода жінка здригнулася. Сама неначе збудилася разом із природою й закричала: Він воскрес!

І за нею, за Марією Магдалиною повторило безліч людей: Христос воскрес! Він живий. Він не може вмерти!

Хто це? Вічно живий, всесильний?

Ідеал. Для Марії Магдалини воплотився в слово Великого Вчителя, для вбогої французької пастушки в дорогу їй Батьківщину, для Шарлотти Корде в Революції, а для Лесі Українки в вільній незалежній Україні. Служення йому сміле й безкомпромісове.

Марія Магдалина сміло й радісно проголосила світові новину. Від тоді на нас, жінках лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служення йому...

Софія Русова

Джерело: [4,1].

“Загальний план досліджу” педагогічного семінару Софії Русової в Українському соціологічному інституті

“А-І Школа на Україні:

1. Школа за князівської доби (монастирська)
2. Школа братська
3. Київська Академія
4. Харківський Колегіум
5. Недільна школа
6. Школа грамоти
7. Земська школа
8. Школа доби відродження (1916-1917 рр.)
9. Трудова школа (проект україн. міністерства)
10. Сучасна школа.

II Дошкільне виховання

III Позашкільна освіта

1. За старих часів
2. Земська
3. Просвіти
4. Сучасна політосвіта

Б. Школа в Галичині

1. Історія освіти в Галичині
2. Відродження національної школи
3. Сучасна школа в Галичині
4. Школа на Буковині в минувшині і тепер
5. Українська освіта на Підкарпатті раніш і тепер
6. Галицька “Просвіта”, її розвиток і сучасний стан

В. Загальні питання

1. Прищеплення дитині соціальних звиків як вимога сучасної педагогіки
2. Реферування нових педаг. дослідів
3. Нові течії в психології: бігевйоризм, рефлексологія та ин.
4. Соціологія, як основа педагогії
5. Нові форми шкільних організацій
6. Нові вимоги позакласного навчання
7. Сучасне дошкільне виховання

Національна школа в різних країнах”

Джерело: [5, 2-2 зв.].

Додаток 8
Русова С.

Програм із теорії виховання та навчання

1. Що таке педагогіка. Що таке дидактика. Які науки допомагають розвиткові педагогіки й дидактики. На які галузі поділяється педагогіка. На які частини можна поділити дидактику.

2. Що розуміти під словом виховання. Різні його дефініції. Які фактори впливають на розвиток дитини. а) фізичні.

3. в) Моральні та соціальні фактори. Процес інтогенетичний і філогенетичний.

4. Способи досліджування дитини. Що розуміти під словами “індивідуальне виховання” та “соціальне”.

5. Розвиток дитини, що таке акомодация, як впливають звичка, переймання. Антропологічні паралелі, періоди дитинства.

6. Інстинкти, їх дефініція, класифікація, їх значення для виховання.

7. Інстинкти приймання та переймання. Різні фази розвитку переймання його педагогічне та соціальне значіння. Сугестія, її негативний та позитивний вплив.

8. Інстинкти руху – його значіння в сучасному вихованню та навчанню. Інстинкт боротьби.

9. Інстинкт творчий, його розвиток в сучасному вихованні та навчанні.

10. Соціальний інстинкт різні його вияви, значіння в вихованні. Організація класу, родина і товариство і т. ін. Роль цього інстинкта в моральному вихованню.

11. Гра – дефініція її, які інстинкти в ній виявляються. Значіння гри як в процесі виховання, так і в навчанні.

12. Праця – різниця між працею та грою. Праця як метод навчання і виховання.

13. Інстинкт мови – його соціальне і психологічно-індивідуальне значіння. Методи й засоби для її найкращого розвитку.

14. Виховання зміслів дитини, їх значіння для інтелектуального розвитку. Система Монтесорі.

15. Виховання розуму. Процес мислення, роль асоціацій і пам'яті.

16. Розвиток уяви. Значіння емоцій для виховання і навчання.

17. Метод і плян Декролі.

18. Метод і плян Дальтона.

19. Трудова Школа, різні погляди на трудовий метод.

20. Естетичне виховання, його зв'язок з моральним вихованням.

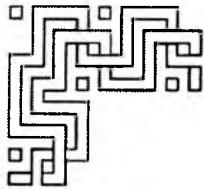
21. Роль та обов'язки учителя в новій школі.

22. Мета сучасного виховання: соціальний та горожанський розвиток, засоби для досягнення цієї останньої мети.

Для підготовки моєї записки: 1) Теорія педагогіки, 2) Дидактика, 3) Дошкільне виховання. Калнер. *Zaklady obecne pedagogiky*, т.ІІІ та І. Кершенштейнер. *Горожанське виховання*. егож. *Трудовая школа*. С.Русова. *Трудова Школа*.

Джерело: [6, 9-10].

СУСПІЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ПРО СОФІЮ РУСОВУ

V

МАТИ НАРОДУ*

С.Ф.Русовій
18.ІІ.1936

*Цілий вік – для народу свого,
Не складаючи рук ні на мить.
Шлях терновий не вибрав Вам Бог,
А взяли Ви від Нього сами.*

*Цілий вік Ваш горить в боротьбі,
Щоб закутий той степ засіяв.
Русі коси зів'яли в тюрмі.
І чоло заपोрошив Вам сніг.*

*У великі народні дні,
Як в степу червоніла гроза,
На скривавлені груди синів
Не одна Ваша впала сльоза.*

*Ви пішли із синами в світи
Якось радість у вигнанні є.
Якось радість у серці живе,
Коли знаєм, що дійдем мети.*

*За ту волю степів дорогих
Щож, – стократ би ще стільки віддять!
Хтось дійде!... Золотії лани
Будуть гімни народні гоїдять.*

*Мов Мойсей – ведете в далечінь.
Наче стовп огняний – перед нас.
А на обрії – Божі іздиі...
А за обрієм – стигне весна...*

*Через грози ведіть і огні!
Як велить дух степів з давнини.
О, нехай надвечірні Вам дні
Блиснуть щастям із рідних святинь!*

М.Обідний

“Вона прийшла на світ, коли безсмертний Шевченко палав гнівом на гнобителів нашого народу; доростала тоді, як М. Драгоманов розгортав свої сили, коли із західної Європи ширились ідеї поступу, національної і соціальної справедливості. Народилась їй літ доходила в добу великих людей і великих ідей. В ті ідеї людяности, рівности, волі, демократії сама увірувала й пішла на працю для здійснення її. Великих людей взяла собі за приклад”.

Б.Залевський

* У тексті вірша зроблено декілька орфографічних виправлень.

“Софія Федорівна Русова дає нам приклад української жінки патріотки, яка понад півстоліття свого свідомого і активного життя незламно несла на собі тягар боротьби світлої України з темними силами царської і червоної Росії. Про неї – цю невеличку, зграбну і худеньку жінку, можна дійсно сказати: “тіло нічтожне – дух животворить”.

Коли мова йшла про українську справу, то ніщо не могло спинити її завзяття: ні родина, ні діти, ні переслідування царських жандармів чи большевицьких чекістів, ні тюрми, ні арешти, ні тяжкі умови еміграції, ні персональні втрати майна, ні події приватного життя, ні горе чи втрата близьких. Ніщо не спиняло її енергії в боротьбі за український ідеал, і навпаки, часто “щось” додавало їй якоїсь нової сили для громадської і політичної праці.

...вона вміла перемагати своє персональне горе і цілком підкорити себе гордій девізі своїх предків “LE DEVOIR AVANT TOUT” (“Обов’язок понад усе!”). А цей свій обов’язок вона завжди бачила у праці й боротьбі на користь України”.

Ю.Русов

“...Тисячі, мільйони жінок родились, жили і померали, не дбаючи про щось більше, як лиш про свій маленький світ – про свою родину. Лиш винятково-чутливі, гострозорі, пильні бачили поза родиною весь народ, яко родину ... Колись, коли український народ житиме вільно й культурно, згадуватимуть нашу добу відродження і камінярської праці, то з жінок історія культури відзначить цих – Кобилянську, Л.Українку, Русову, що доложили своєї праці, виводячи народ з культурного дитинства...”

Русова у нас така українська Господиня-Мати, що з маленької господині-матері в родині виросла на Господиню-Матір в Народі... Радісно мені сьогодні, хоч і на чужині, думати, що у нас ... є ця сивенька Софія Федорівна, що стоїть в моїй уяві, як оця зелена квітуча гора: вийдеш на неї, а звідти цілий світ видно. Так і Русова: подумаш над її життям, працею, стражданнями, самотністю і негасимістю її духа – то її стає легше жити на світі і розуміти його.

Але як ця зелена висока гора не знає височини своєї, так і Русова й її подібні оті великі жінки, не уявляють величі своєї – і тому так просто між нами ходять. Про свою “велич” думають і нам вуха пробубнюють лиш маленькі душі, переняті самореклямою, що є єдиним змістом їхнім. А такі, як Русова остільки переповнені своїм ділом, що нема місця в їх душах для сторонніх річей...”

М.Шаповал

“Достойна Пані... образ української жінки з високо поетичною прекрасною душею і незламною волею: жінки, яка не знала компромісів там, де була поганьблена честь Народу; матері, яка всі сили свої і своє щастя

віддавала на виховання нового, активного, вільного духом покоління, свідомо відданого своїй Нації, своїй Батьківщині”.

Л.Горбачева

“...вона – тонкий знаток діточої душі, в першу чергу душі української дитини, – промовляє за тою дитиною на світовій арені як педагог і як українка і з малюнків наших дітей виводить перед світом нашу політичну бездомність...”

К.Малицька

“Її життя це примір для сучасних і майбутніх працівників. Вона вчить, як вести боротьбу, і вчить, як треба господарити в новій Будівлі, коли настане слухний час. Бачимо її як Каменяра, який увесь свій молодий вік лупав скалу, і бачили ми її при праці в короткий час незалежної української держави ...

Вона – це тип таких ідеальних робітників, що не хочуть слави, ні жадної собі користі, а все життя віддають ідеї. І ніякі переслідування, тюрми, ніякі невігоди життя не зможуть їх викинути з рейок, на які вони раз поставили своє життя.”

О.Дучимінська

“...коли Олександр Русов віддав Україні своє знання, свій великий розум, тоді Софія Федорівна віддала їй своє серце і свою кров. Бо вона виховала дітей в патріотичному дусі і впоїла так міцно любов до України, що їй слідуюче покоління натхнулось нею до творчої праці...”

Н.Дорошенко

“Завсігди з добрим гумором, бадьора, рухлива, повна активної діяльності, С.Русова своєю вдачею впливала на людей, що її оточували і захоплювала їх до тої праці, на яку віддала все ... життя ...

Слава і честь нашому славному Педагогові і видатному Громадянину українського народу.”

Л.Білецький

“Сміло можна твердити, що нема ні одної українки, яка б не знала імені нашої сеніори українського жіноцтва Софії Федорівни Русової ... Взірцева громадянка, не покидаючи своїх обов’язків дружини й матері – вона всі сили положила, щоб принести цінний вклад у культурне життя українського народу. “В життю кожної шляхотної людини має світити велика ясна зірка: щаслива доля рідного народу”, каже Софія Федорівна. І вона ціле життя тяжким тернистим шляхом йшла за цією зіркою”.

М.Омельченко

“...кожна зустріч з Вами врзалася мені в пам'ять глибоко-назавжди... Я памятаю так добре кожному навіть незначну подробицю завдяки чарові Вашої Особи, завдяки тому особливому потрясінню, якого зазнаємо завжди при зустрічах з небуденною, на правду винятковою індивідуальністю.”

М. Рудницька

“Бабуся віком, але молода душею, повна енергії, глибокої відданості суспільній праці – такою стоїть сьогодні перед нами жінка, мати, бабуся наших визвольних змагань – Софія Федорівна Русова.”

А. Животко

“Вся її діяльність була очолена завжди одною, незмінно одною ідеєю звільнення українського народу до самостійного життя. Цій ідеї було присвячене все її життя. Тому в Пантеоні українських діячів Софія Русова займе одно з поважніших місць, а для українського жіноцтва вона на завжди залишиться прикладом жінки громадянки, невтомної працівниці й великої патріотки.”

З. Мірна

“Ея благородное чутье, научная эрудиция, глубина моральных принципов и удивительное умение владеть словом и пером, ея энергия, которая не покидает ее во всю ея трудовую жизнь, создали ей ту популярность, которую она имеет не только среди украинцев, но и среди европейских ученых величин. Она дает прекрасный образ редкой женщины с ея сердечностью и высшими идеалами.

...дай Богъ побольше видеть въ рядахъ славянскихъ, украинскихъ и русскихъ женщинъ такихъ даровитыхъ, честныхъ труженицъ!

Какъ сказалъ поэтъ: – “Коли-бы доля не посылала намъ великихъ людей, то одичала-бы нива людского життя.”

К. Слоновская

“...Завжди бадьора, повна енергії, вона зовсім не була подібна на інших бабусь, що були в моїх подруг. Не пам'ятаю, щоб коли-небудь щось її боліло, або щоб вона хворіла. Правда, були в неї зморшки й сиве волосся, як у всіх старих людей. Але завжди в неї було повно плянів про громадську роботу, безліч знайомих, все якісь зустрічі й засідання...”

Лиш одну розвагу признавала бабуся для себе. Це була гра на фортепіані... Як гарно грала бабуся!... І досі вважаю, що ніхто так не вмів передати Шопена, як вона...

І тому я дитиною вважала, що моя бабуся якась надзвичайна, не подібна до інших бабусь.”

О. Русова-Базілевська

Софія Русова – “усоблення простоти і скромности, яка вважала труд, як щось невід'ємне від людини і самособою зрозуміле...”

...Кажуть: не діло освячує людину, а людина освячує діло... Але щоб так зберегти любов не тільки до свого діла, не тільки до покровнених по душі, не тільки до свого народу..., а й до щого, далекого від ідеалу... навкільля – це уже зовсім щось несусвітнє. А це було у Софії Федорівни... Бог ущедрив їй не бачити усього в повному вимірі. Тому ця любов могла промінювати у повсякчасному напруженні, у вічній праці, відбиватися в її білій авреолі сивого волосся, в лагідному усміху і в постійному зверненні до будь-кого “Любочко!”

Це останнє не була сентиментальність... Можливо, це була віра в людську душу. Можливо, це була віра в народний геній.”

О. Лятуринська

“Незвичайна ширість чуття, наукова ерудиція, висота моральних принципів, красномовність – все це творить ту популярність, котру С.Ф. Русова має не лише серед українського, а й серед європейського освіченого громадянства, як невтомний борець за визволення й культурне піднесення українського народу, якому вона віддала все своє життя, талант, розум і серце, хоч сама була з походження шведкою (уроджена Ліндфорс).”

Ред., “Свобода” (Ужгород)

“Життя Софії Русової – це не тиха пристань кабінету вченої, це терниста дорога людини, що бунтується проти існуючого ладу, проти тяжкого поневолення народу, серед якого довелось їй жити та якому віддала вона з любов'ю свою багату громадянську й наукову працю та свої діти. Життя її – це невпинне поготівля до праці на всіх ділянках. Життя її – це велика посвята жінки й терпіння матері, якій доводилось родити дітей по тюрмах, виховувати на засланні та чужині.”

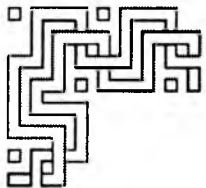
Ред., “Нова Хата” (Львів)

“...визначна українська громадянка, непересічної міри педагогічна діячка, відома нам усім популяризаторка, невисипуший борець за права жінки й людини.”

Ред., “Діло” (Львів)

“...наша відома і славна громадянка, заслужена національна діячка, педагог і вчена, професор Софія Русова... Бодра, невисипуца працівниця на рідній ниві... Ми щасливі, що в своїх рядах маємо таку всім поважану, таку незломну громадянку, що дає молодшим приклад гарту і посвяти.”

Ред., “Жінка” (Львів)

ХРОНІКА ДАТ І ПОДІЙ ЕМІГРАЦІЙНОГО ЖИТТЯ СОФІЇ РУСОВОЇ

VI

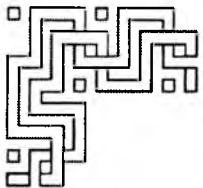
- 1921**
- Середина грудня** – з онукою Олею нелегально перетнула радянсько-польський кордон, на деякий час зупинилась у Боршеві (Тернопільщина).
- Третя декада грудня** – прибула до Львова; відзначення львівською українською громадськістю 65-річчя від дня народження та 50-річчя педагогічної діяльності С.Русової.
- 1922**
- 1 січня** – лекція у Товаристві наукових викладів імені П.Могили (Львів) на тему “Індивідуалізм у вихованні й суспільному житті”.
- 7 січня** – переїхала до Тарнова (Польща), де нею заопікувалася родина Огієнків.
- 14 січня** – прибула до сина Юрія в Баден (Австрія).
- Лютий** – участь у Конгресі український парламентарів у Празі.
- Кін. травня–** – участь у Міжнародному жіночому конгресі (Гаага, Голландія).
поч. червня
- Серпень** – переїхала до Чехо-Словаччини, оселилася в Подебрадах, з 1923 р. – у Празі.
- Вересень 1922–**
середина 1923 – викладач французької мови в УГА.
Друга половина 1922 – стала членом Українського громадського комітету, очолила секцію допомоги жінкам і дітям при УГК.
- 10 жовтня 1922–** – відкриття й функціонування дитячого притулку
поч. 1923 під загальним наглядом С.Русової та М.Мартос.
- 1923**
- 15 січня** – стала членом спеціальної організаційної комісії із заснування УВПІ в Празі.
- 6–11 травня** – участь у Міжнародному педагогічному конгресі (Рим, Італія).
- 12–20 травня** – участь у ІХ конгресі Міжнародного союзу за громадянські права жінки (Рим, Італія).
- 3 червня** – участь у спеціальному засіданні управи УГК та першого складу професорської ради УВПІ.
- 7 липня** – відкриття й функціонування в Празі Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова: С.Русова очолила кафедру
1923–1933

- педагогіки, стала викладачем педагогічних дисциплін і французької мови.
- Серпень** – участь у V Міжнародному з'їзді середньої школи в Празі.
- 14–29 серпня** – участь у “Літній соціальній школі” – курсах Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи (Полдебради): доповідь “Почуття братерства до народів в українській народній поезії”; участь у конференції “Комісія для Сходу Європи”.
- 1924**
Заснування при УВПІ видавничого товариства “Сіяч”, із яким С.Русова співпрацювала.
- Червень–липень** – участь у з'їзді Міжнародних жіночих рад (Копенгаген, Данія).
- 1925**
початок співпраці з Українським інститутом громадознавства в Празі (з 1929 – УСІ).
- Березень** – відкриття притулку для дітей-українців дошкільного і шкільного віку в с.Горні Черношиці під Прагою, яким упродовж п'яти років керувала С.Русова.
- 22 квітня** – професорська рада УВПІ підтвердила статус С.Русової як професора *Honoris causa*, уповноваживши до подальшого керівництва кафедрою педагогіки.
- 9 липня** – загальні збори товариства “Просвіта” у Львові обрали С.Русову своїм почесним членом.
- Грудень** – участь у святочній пропам'ятній Академії на честь Лесі Українки: доповідь “Значіння Лесі Українки для української справи взагалі”.
- 15 січня** – святкування в Празі 70-річного ювілею С.Русової та 55-річчя її громадської, педагогічної і літературної діяльності.
- Лютий–березень** – виступила одним із співзасновників Союзу українських установ і організацій у ЧСР.
- 17 квітня** – участь у IV Міжнародному конгресі бібліотекарів і бібліографів (Прага).
- 28 червня-3 липня** – участь в Українському науковому з'їзді у Празі: реферат “Розвиток дошкільного виховання за останні роки”.
- 3–7 жовтня**

- 1927**
16–20 квітня – участь у Міжнародному з'їзді “Через школу – до миру” (Прага): виступ “Значення конференції та її наслідки”.
- Друга половина** – остаточно зосередилася на науково-педагогічній діяльності в Українському інституті громадознавства (дійсний член відділів соціології й політики та народознавства, з 1928 р. увійшла до складу Кураторії інституту); стала викладачем Українського робітничого університету.
- 1928**
Стала членом Наукової колегії Українського національного музею-архіву в Празі.
- Січень** – участь в академії на честь О.Кобилянської.
22 січня – голова почесної президії пропам'ятної академії, присвяченої восьмій річниці від смерті Н.Кобринської.
- 10 травня** – участь С.Русової як почесної голови Громади студенток-українок у Празі в ювілейному засіданні з нагоди 5-річчя заснування цієї організації.
- 1929**
Стала членом Народної української ради в Празі (до 1939 р.)
- 25 липня–4 серпня** – участь у конгресі Світового союзу освітніх товариств (Женева, Швейцарія).
23–29 серпня – учасниця конгресу Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи (Прага).
- 22–24 вересня** – участь у II Всеукраїнському освітньому конгресі з нагоди 60-ліття “Просвіти” (Львів): реферат “Моральне виховання в позашкільній освіті”.
- 29 вересня** – виступ на розширеному засіданні “Союзу українок” у Львові: реферат “Міжнародний педагогічний конгрес в Женеві”.
- 10 грудня** – загальні збори Наукової ради Українського соціологічного інституту постановили присвоїти проф. С.Русовій ступінь доктора соціології *Honoris causa*.
- 1930**
3 березня – виступ на спільному засіданні УНЖР та Українського жіночого союзу в Празі з нагоди 80-ліття

- з дня народження президента ЧСР Т. Масарика.
- Квітень—травень** – участь у з'їзді Міжнародних жіночих рад (Відень, Австрія).
- 19 травня** – виступила з рефератом “Н.Кобринська як письменниця” на пропам'ятній академії в Празі, присвяченій піонерці жіночого руху в Галичині.
- 19 листопада** – на зборах Товариства українських письменників і журналістів у Празі виголосила доповідь про Олену Пчілку.
- 1931**
- 19—20 січня** – представляла інтереси галицьких українців на засіданні Комітету національних меншин при Лізі Націй (у справі пацифікації в Галичині).
- Лютий—березень** – урочистості з нагоди 75-річчя від дня народження С. Русової в УВПІ й УСІ.
- 1932**
- 20—24 березня** – II Український науковий з'їзд: на запрошення його організаторів підготувала доповідь “Краєзнавство в школі”, яка з невідомих причин не була оприлюднена.
- 14—19 травня** – участь у VII конгресі Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи (Гренобль, Франція).
- 1933**
- Липень 1933—1938** – праця С. Русової в Закордонному комітеті з підготовки Всеукраїнського національного конгресу. Неодноразові звернення (як члена НУР, голови УНЖР) до міжнародної громадськості з приводу голодомору, масової загибелі дітей і дорослого населення в радянській Україні.
- 1934**
- 21 лютого** – участь у засіданні Товариства українських письменників і журналістів у Празі, присвяченому пам'яті М. Садовського: доповідь про М. Садовського на основі власних спогадів.
- 23—27 червня** – участь в Українському жіночому конгресі (Станиславів): почесний член президії; реферат “Роля жінки в дошкільному вихованні”.
- Червень** – відвідини О. Кобилянської у Чернівцях.
- 1935**
- 6—7 липня** – участь в VI конгресі українського вчительства (Ужгород).

- 2—3 листопада** – Перший український педагогічний конгрес у Львові (з невідомих причин участі не брала, але надіслала вітання як голова УНЖР).
- 1936**
- Перше півріччя** – урочисте відзначення в Празі та Львові 80-річчя від дня народження С. Русової.
- 23 лютого** – відкриття української народної школи при при-тулку у Подебрадах, у налагодженні і національно-патріотичному спрямуванні навчально-виховного процесу якої активну участь брала С. Русова.
- 1937**
- 27—31 липня** – участь у IX конгресі Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи (Лугачовиці, ЧСР).
- 9—10 жовтня** – Загальний з'їзд “Союзу українок” у Львові (член почесної президії).
- Жовтень** – остаточне сформування Всесвітнього союзу українок: обрана почесним досмертним головою ВСУ.
- 1938**
- Березень** – С. Русову запрошено до участі в ювілейному (з нагоди 70-річчя діяльності) конгресі “Просвіти” у Львові та направлено ювілейну відзнаку товариства.
- Липень** – заснування жіночої політичної організації “Дружина княгині Ольги” у Львові; відкрите привітання С. Русової з нагоди цієї події в галицьких жіночих часописах.
- 1939**
- Моральна та матеріальна підтримка українських навчально-виховних закладів і культурно-освітніх інституцій у ЧСР та українців-політемігрантів.
- 1940**
- 5 лютого** – смерть С. Русової: похована на Ольшанському цвинтарі в Празі.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ СОФІЇ РУСОВОЇ У ФОТОГРАФІЯХ І ДОКУМЕНТАХ

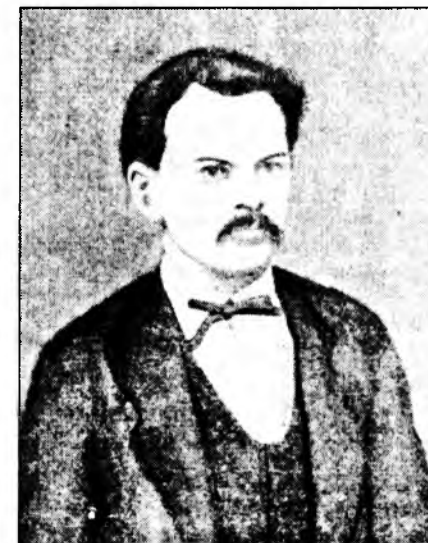
VI

“Лисенко заграв мені чудовий свій твір, рапсодію на пісню “Золоті ключі”, що її мені присвятив. Це був сдиний, але чудовий весільний дарунок” [1, 56].

30 серпня 1874 р. Софія Ліндфорс і Олександр Русов повінчалися в церкві св. Симеона в Петербурзі

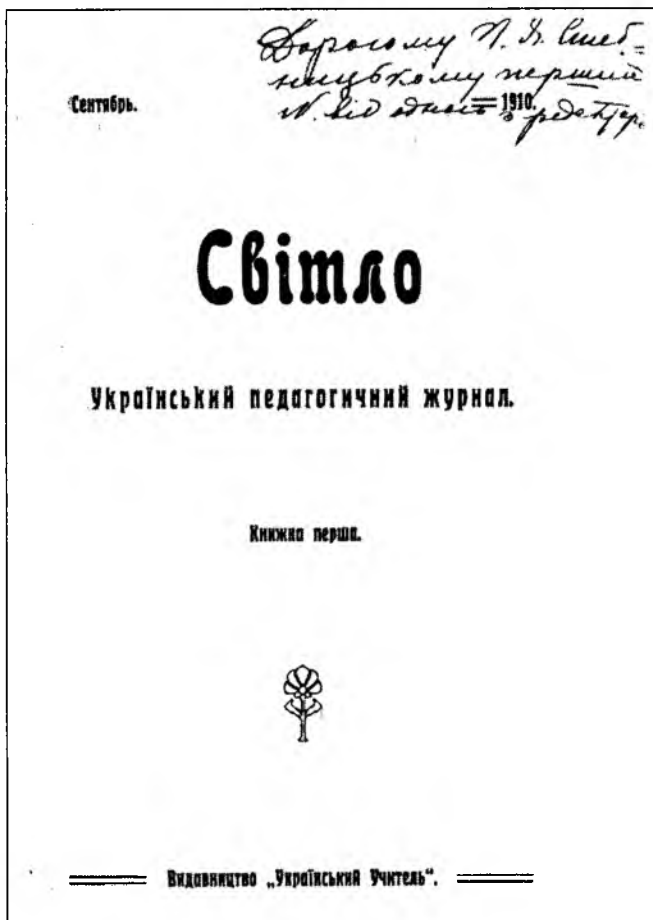
“Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та пояснень збудив у мене ту любов до нашого народу, що вже ніколи не покидала мого серця й кермувала всією моєю працею довгі літа” [1, 47].

О. Русов – один із основоположників української статистики, етнограф, фольклорист, громадський діяч

Перша книжка першого українського педагогічного часопису Наддніпрянської України “Світло” з дарчим написом С.Русової як одного з його редакторів

“...Шерстюк, Черкасенко і я почали видавати “Світло” ... Всі ми страшенно захоплювались цією працею ... збирались десь в маленькій кімнатці в приватному помешканні Шерстюка. Всю долівку вкривали нові, щойно видрукувані числа журналу, а ми перечитували листи і дописи з різних кінців України; звідусіль озивалось наше учительство...” [1, 181-182].

С.Русова – член Української Центральної Ради, керівник департаменту дошкільної і позашкільної освіти Генерального Секретаріату Народної Освіти УНР

“...якою великою й щасливою здавалась тоді вся Україна! Мені довелось обіхати її від білих крейдяних гір Вороніжчини до шумливих порогів Дніпра в Катеринославі. В тому самому Катеринославі, де я тринадцять місяців сиділа в тюрмі за якусь українську книжку, тепер я вільно з доручення державної влади читала по українськи заклик до українських шкіл – “згори до низу”. Чудодійний переворот!” [3, 3].

*“Прощай рідна, дорога
Україно! Кидаю Тебе з
одним палким бажанням
усі свої старі сили від-
дати на визволення твого
народу, щоб знову пи-
шалася Ти й волею, і
наукою, і багатством...”
[1, 261].*

С.Русова після переходу радянсько-польського кордону

Симон Петлюра – Голова уряду УНР в екзилі

“... я хотів би, щоб Уряд негайно заопікувався С.Ф.Русовою і обміркував справу доцільного використання її для наших державних потреб за кордоном” [4, 5].

Микита Шаповал

*“... людина, яка всі свої сили
присвятила на найкращу
організацію еміграційного
життя, на використання
тих інтелігентних сил, що
могли б задармо згинуть на
чужині, без жадної користи
для України” [1, 268].*

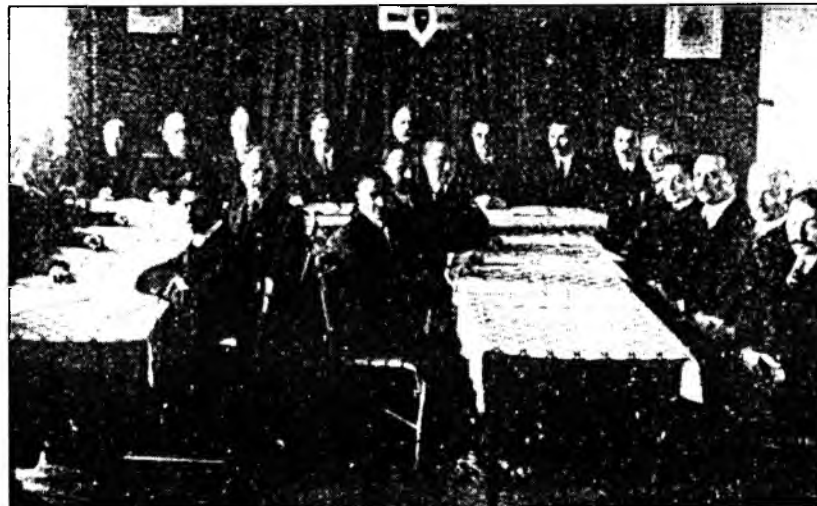
*“...той, хто визволив Че-
хію, утворив із неї неза-
лежну демократичну дер-
жаву, хто будував і своє і
державне життя на Прав-
ді, на Милосерді... Людина
о непереможній моральній
силі, що жила правдою, по
своїм переконанням, з ве-
ликою пошаною до людей
та зо свідомим розумінням
своїх обов'язків” [5, 6].*

**Томаш Масарик – перший
президент
Чехо-Словацької Республіки**

Управа Українського громадського комітету в Празі
(зліва: Н.Григоріїв, М.Шаповал, М.Галаган)

Перша професорська рада Української господарської академії (друга зліва на задньому плані – С.Русова)

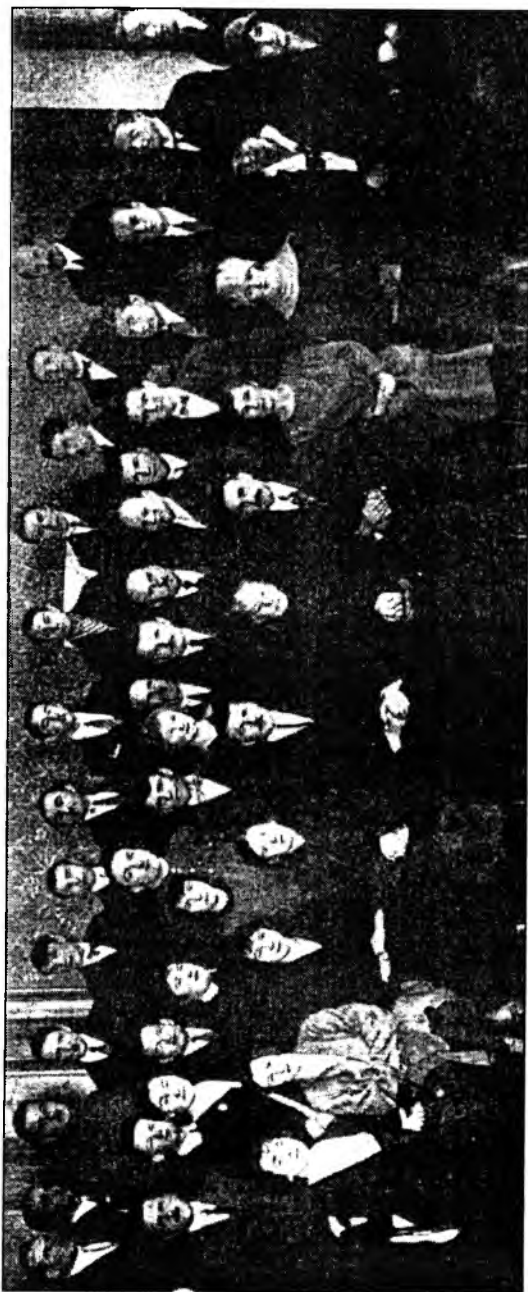
Ректори українських високих шкіл у Чехо-Словаччині
в 1924-1925 рр.

(зліва: Б.Іваницький (Українська господарська академія),
Ф.Щербина (Український вільний університет), Л.Білецький
(Український високий педагогічний інститут
ім. М.Драгоманова)

Лекторський склад УГА та матуральних курсів
при академії в 1922 р.

(крайня зліва в першому ряду – С.Русова)

Група студентів УГА в Подєбрадах з лектором французької мови С.Ф. Русовою
(у першому ряду в центрі)

Організаційна комісія із заснування Українського високого педагогічного інституту ім.М.Драгоманова
(посередині – С.Ф.Русова)

“...Збирались у вітальні Громадського Комітету по вечорах – Шаповал, я, Григоріїв, Ріпецький. Складали програму на три роки, гаряче обстоюючи принцип громадського виховання майбутніх слухачів, вносили в програми соціологію, економіку, мови, щоб дати їм змогу поширити світогляд і дати їм можливість вийти зі школи не лише добрими педагогами, а й корисними громадськими діячами” [1, 272].

Печатний знак УВПІ

Заява-прохання С.Русової про прийом на роботу в Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова

До Громадського Українського Комітета в Празі
Лектора Французької мови Софії Русової

Прохання

Додаючи до цього мій Curriculum vitae і список моїх педагогічних праць прошу призначити мене лектором до Українського Учительського Інститута в Празі на катедру "Соціального виховання", до якої належать Загальна Педагогіка, дошкільне виховання і позашкільне або позакласове. Ці дисципліни я читала в Камінецькому Університеті, во Фребелевському Інституті і в Києві і на різних Учительських курсах.

Відповідь на моє прохання подати мені в можливо скорому часі.

Лектор Української Господарськ. Академії
С.Русова

Відомості за Професора Педагогіки Софії Русової

1) Аттестат закінчення освіти в 8^{ми} класній жіночій гімназії в Києві і Діплом на преподавання французької мови в висших школах виданний Петроградським Учебним Округом.

2) Профессором була 7 літ в Педагогічному Фребілевському Інституті в Києві і проректором на його українському Відділі в 1917-18 рр. Читала курси по дошкільному вихованню і по теорії Педагогіки в Саратові, Катеринославі, Воронежі, Києві, Валуйках, Вінниці і др. містах на Учительських курсах. Читала педагогіку в Університеті в Кам'янці 1920-21 р. Читала французьку мову в Висшому Комерційному Інституті в Києві, читаю її в Господарській Академії в Подєбрадах.

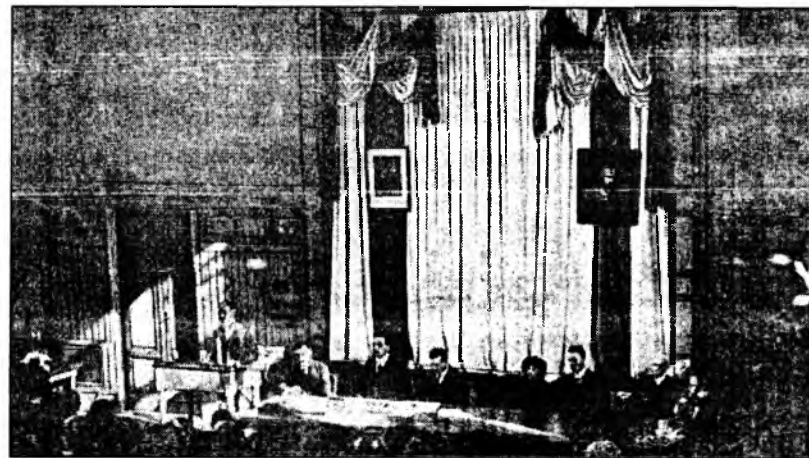
3) Праці надруковані: 1) Лекції по Дошкільному Вихованні (в 1918 р. в Катеринославі) 2) Лекції по Позашкільній освіті (в 1919 р. в Києві), 3) Трудова Школа (Берлін 1922) 4) брошури: Методика початкової географії, Нова Школа, Колективне Читання, 5) Підручники: Азбука українська; Початкова Географія, Географія Європи, Географія Позаєвропейських країн, Початковий курс французької мови (в Вінниці 1918), Курс Французької мови для студентів Господ. Академії; 6) багато популярних брошур по географії і історії і національне відродження Чехії, Національні відносини в Бельгії, Гарібальді, Норвегія – крест'янська держава, На Щасливих островах і багато других.

За одну працю маю медаль Петроградської Академії Наук (погинула у большевиків) в рукописі маю: "Початкове Виховання" і "Історію Педагогіки", друкується Соціальне Виховання.

Документи усі загинули при навалі большевиків на мою квартиру в Києві. При цьому можу лише представити три мої праці видрукованні вже на еміграції.

С.Русова.

[6, 6-8]

Урочисте засідання з нагоди відкриття УВПІ
(четверта зліва у президії – С.Русова)

Завданням інституту "є творити не тільки учителів, але й школу народу, творити найкращих національно-культурних діячів. Метою Інституту мусить бути піднесення української культури та національного "я" українського народу" [7. 3].

Академічний персонал УВПІ 1923-1924 н.р.
(третя зліва в першому ряду – С.Русова)

Група українських емігрантів на білоруському національному святі в Празі
(перша зліва в першому ряду – С.Русова)

Група професорів і студентів історично-літературного відділу УВПІ (третя зліва в першому ряду – С.Русова)

Посвідчення С.Русової – делегата від УВПІ
на V Міжнародний з'їзд середньої школи у Празі

4.120
25/VII

25 srpna 1923.

Osvědčení.

Ukrajinsky Vyšší Pedagogický Ústav jména M. Drahomanova v Praze dosvědčuje tímto, že profesor pojmenovaného Ústavu pí Rusova Sofie jest skutečně delegována na zasedání Kongresu International de l'Enseignement Secondaire v Praze, co potvrzuje se podpisy a razítkem Ústavu.
Tajemník Prof. Sboru

Ředitel Ústavu
Professor

27/VIII 1923. ч.128

Посвідчення.

Український Вищий Педагогічний Інститут імени Михайла Драгоманова у Празі шим свідчить, що дійсно п. Русова Софія є професор вищезазваного Інституту, що стверджується підписами і печаткою Інституту.

Директор Інституту
Професор
Секретарь
Профес. Ради

Osvědčení.

Ukrajinský Vyšší Pedagogický Ústav jména Mychajla Drahomanova v Praze tímto dosvědčuje, že pí. Rusová Žofie jest skutečně profesorka jmenovaného Ústavu, což podpisy a razítkem Ústavu se potvrzuje.

Ředitel Ústavu
Professor
Tajemník
Prof. Sboru:

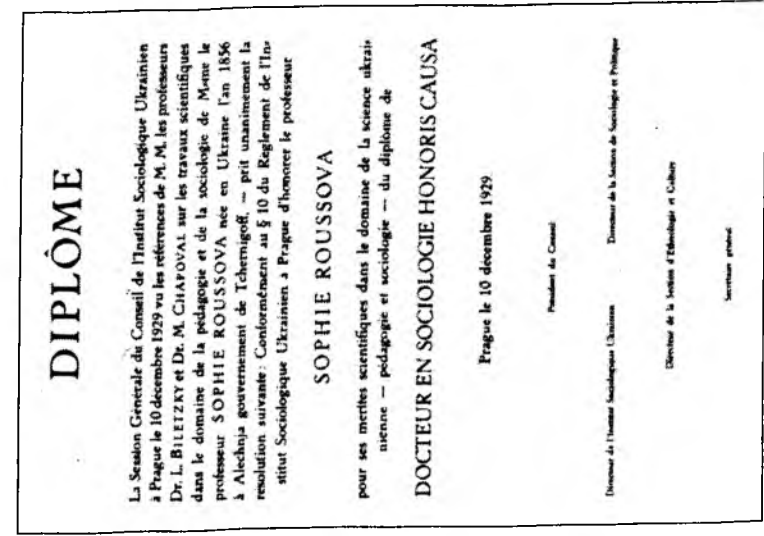
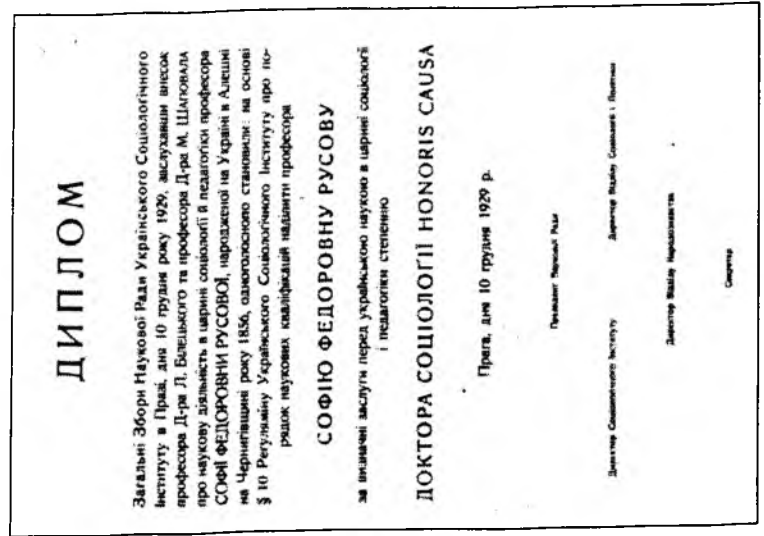

Група учнів і учениць Української реальної гімназії у Ржевницях, опікункою якої була С.Русова

“...саме тоді, коли на Україні була зруйнована школа, коли на всіх землях українських йшла лише боротьба за національну школу, в братній словянській державі ... українці мали свою рідню, незалежну школу й середню й високу... Памятаймо, що українська гімназія на чужині є скарб для наших дітей...” [8, 307-309].

Один із будинків, в якому містилася Українська реальна гімназія в Ржевницях

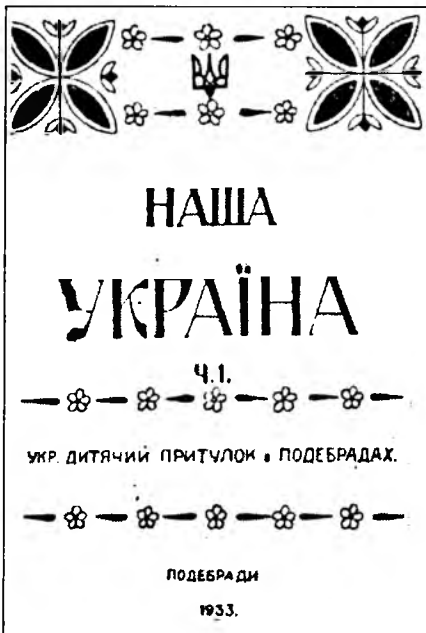

С.Русова в гурті дітей із притулку в ЧСР (м.Подєбради)

“...Маємо на далекій чужині рідний острів, де діти ростуть і розвиваються по своєму. Треба радіти, що хоч частина нашої малечі, народжена на чужині, виросте на свідомих синів своєї Батьківщини” [10, 3].

Українська делегація на Міжнародному жіночому конгресі в Римі 1923 р. (зліва: Ю.Зеленівська, М.Липовецька, С.Русова, Н.Кукулинська-Онацька)

Титульна сторінка часопису “Наша Україна”, авторами якого були вихованці притулку (виходив під керівництвом С.Нагірної – студентки С.Русової в УВПІ)

Старшина Української національної жіночої ради (сидять зліва: Е.Лоська, Х.Кононенко, С.Русова, О.Галаган)

Українська делегація на з'їзді Міжнародних жіночих рад у Відні 1930 р. (зліва: М.Рудницька – голова “Союзу українок” у Львові, С.Русова – голова Української національної жіночої ради, А.Йонкер – голова Товариства “Українсько-Канадійське жіноцтво” у Вінніпезі)

С.Русова і О.Галаган на ІХ конгресі Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи в Лугачовицях (ЧСР) у 1937 р.

С.Русова й активна діячка жіночого руху в ЧСР і Галичині 1920-х–1930-х рр. Х.Кононенко

С.Русова на Українському жіночому конгресі в Станиславові (1934 р.) (четверта зліва в першому ряду)

Резолюційна комісія Українського Жіночого конгресу у Станиславові (С.Русова – в центрі)

Почесна президія Загального з'їзду "Союзу українок" у Львові (9-10 жовтня 1937 р.) (крайня зліва в першому ряду – С.Русова)

Ювілейні торжества у Львові з приводу 80-ліття С.Русової. С.Русова приймає вітання від голови "Союзу українок" М.Рудницької

Головна рада Всесвітнього союзу українок (сидять зліва направо: О.Шепарович (Галичина), І.Прісневська (Волинь), Н.Лівицька-Холодна (Велика Україна), З.Мірна (секретар ВСУ), С.Русова (почесний голова ВСУ), М.Рудницька (голова ВСУ), К.Малицька (виховний референт), О.Штогрин (США), О.Ціпановська (Львів); стоять: А.Горохович (Волинь), Л.Мриц-Шавякова (Галичина))

С.Русова з онукою Ольгою Русовою та правнучкою Людмилою Базілевською

Юрій і Михайло Русови — сини С.Русової

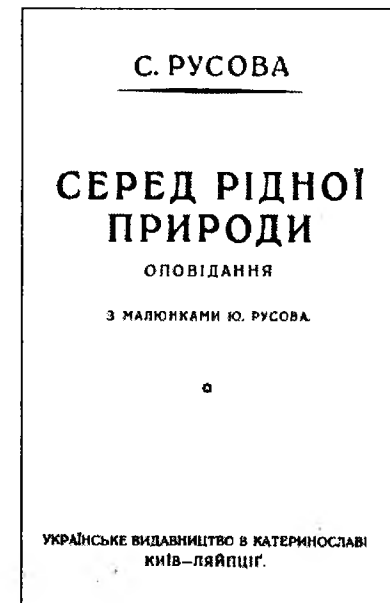
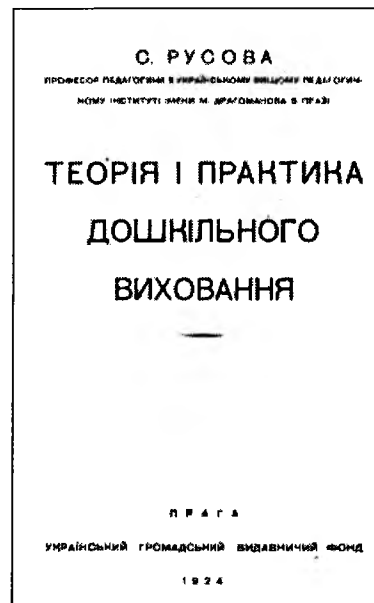
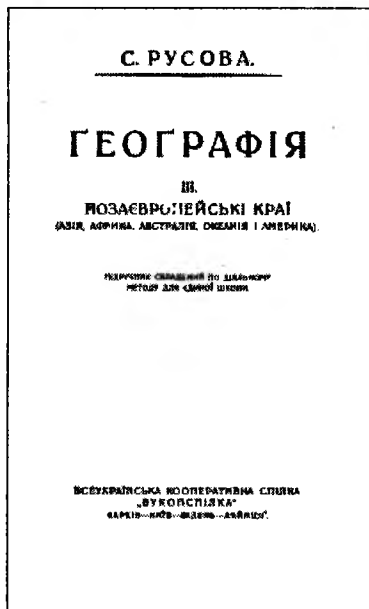
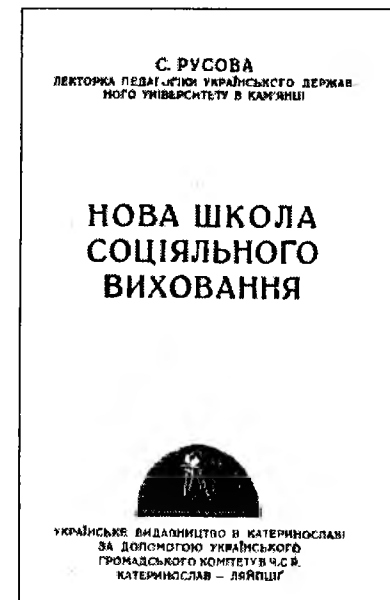
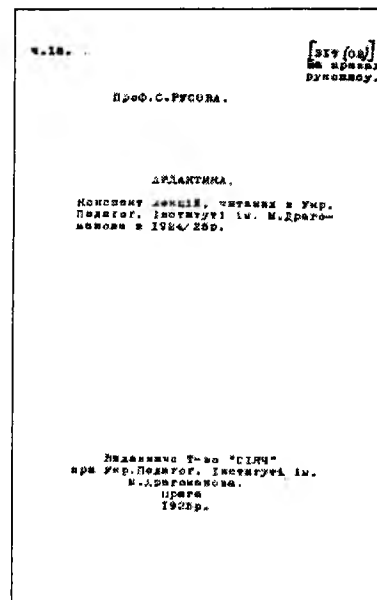
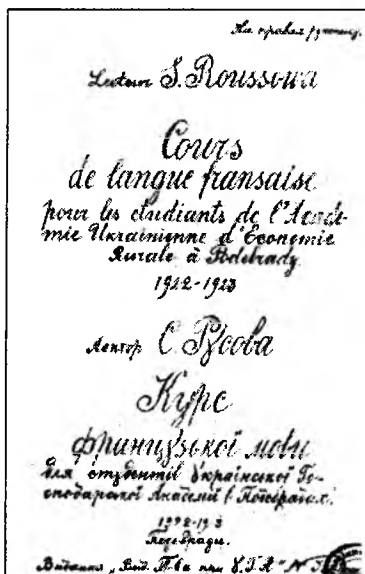
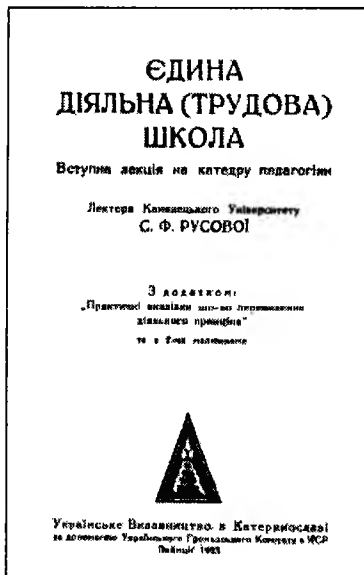
метало фінитив.
 Ме како мауря, ибу муретта до
 сурруватися, выхованна в уий
 дот, новай наважливнай
 освітї, бо ваши дїтїм, и коим
 маурї в вышваим не дарау,
 мауря, яка сама не рефидат
 період дурмування світлоим
 ду, складаня прищипив мав-
 дення, мауря ибу фінитив.
 Родивитиш мираке, гурмане
 поуритиш в мауря, свидоме
 віднашениш до свей, социальне
 абовякїв, рекрїтїш перед
 мїмїш частїш високаї мурї
 в фінитиво (це в авдданїш
 наважливнай освітї, ти
 наввело ішо моральним
 выхованнїм, ти социальне,
 цїлого пурманїв, іш пурманїва
 цїлого — справа від таво не мї-
 кметївїш і метало наважливнай
 освітїш стїає не мїше рурмо
 ва освітїш, а амдакїш вышїв
 на дурму пурманїв дїа пурманїш
 з мїш свїданиш, цїро гурманїш
 дїкїв мїтїа свїа карїду тав
 і дїа вышїа братїрїтїва
 цїїш маурї і карїв свїтїу

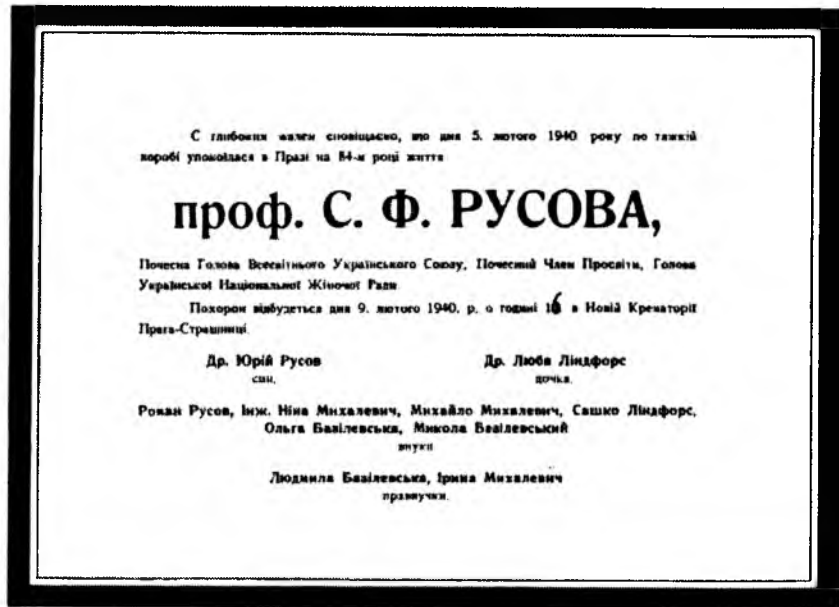
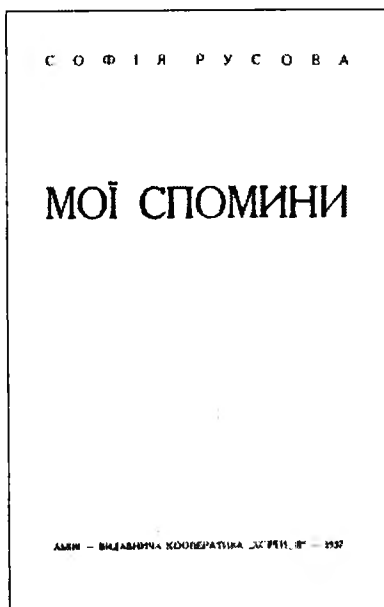
та авдтра
 мїш іш
 маурїш
 мїтїа авд-
 мїш іш
 авдманїш

С. Русова

Рукопис сторінки реферату С.Русової
 “Моральне виховання в позашкільній освіті”

Титульні сторінки деяких праць професора
С.Ф.Русової 1922-1940 рр.

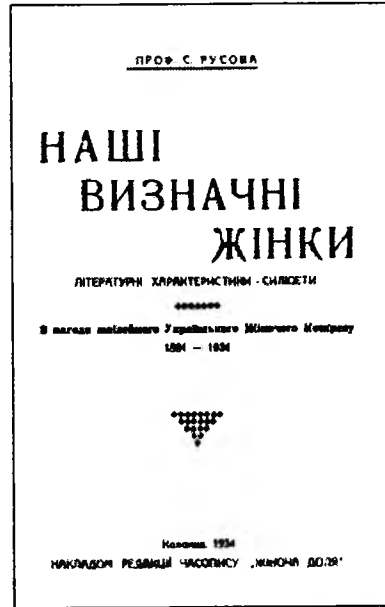

Повідомлення про смерть Софії Русової

“5 лютого покинула се життя і працю, якій присвятила свій довгий вік і якій віддавалася з вічно молодого енергією і завзяттям, вносячи в кожний почин віру і ентузіазм. 9 її тлінні останки були зложені в урну і перенесені на останній спочинок під простим дерев'яним хрестом з гарною таблицею з написом, який так чудово віддзеркалює її чисту постать:

“Раз добром налляте серце ввік не прохолоне!”
[11, 12].

Із телеграм співчуття родині С.Ф.Русової

“Не маю слів утіхи і Ваше горе – горе цілої України”

О. Олесь

“... відчуваю я разом із усіма українськими патріотами втрату, що понесли не лише Ви, але вся Україна з відходом незабутньої Софії Федоровни в вічність. Вічна їй пам'ять!”

П. Скоропадський

“...зі смертю Софії Федоровни ... ціла Українська Нація стратила... незаміниму діячку. Як Бабуся любила свій нарід і відчувала кожну його рану! Відчувала цілою істотою...”

... Бабуся з нами фізично більше не існує, але духовно ми можемо її відчувати кожний мент. Це є дійсність – аксіома й доказ того, що вона й далі існує з нами. Дух людини ніколи ні чим не може бути знищен. Бо це вічність...”

В. Александрів

“...втіхою Вам усім має бути те, що з Вами разом засмучене ціле громадянство українське, перед яким так багато заслужила покійна.

... Можемо тому лише здаля тихо й благовінно побажати, щоб була їй легка чужа земля і щоб останки її могли повернутись ще на рідну й дорогу їй батьківщину...”

М. і М. Славінські

“... Спи спокійно дорога Небіжчице нехай буде чужа земля тобі лехкою. Україна тебе не забуде. Ти віддала їй все”.

Родина Коллярдів

[11, 21-29]

**Могила С.Русової на Ольшанському цвинтарі
в Празі**

Родина С.Русової на мітингу з нагоди 135-річчя з дня її народження (с. Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., 1991 р.)

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 23 вересня 1993 р. № 796

Київ

Про присвоєння імені Софії Русової Олешнянській середній загальноосвітній школі Ріпкинського району

Кабінет міністрів України ПОСТАНОВЛЯЄ:

Прийняти пропозицію Чернігівської обласної державної адміністрації про присвоєння імені Софії Федорівни Русової Олешнянській середній загальноосвітній школі Ріпкинського району і надалі іменувати її — Олешнянська середня загальноосвітня школа імені Софії Русової.

Ю. ЗВЯГІЛЬСЬКИЙ,
виконуючий обов'язки Прем'єр-міністра України,

В. ПУСТОВОИТЕНКО,
міністр Кабінету міністрів України.

Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 1993 р. про присвоєння Олешнянській середній школі імені С.Русової

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

Меморіальна дошка на будинку школи в с.Олешні Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

Капличка на батьківщині С.Русової в с.Олешні Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

- ВСУ – Всесвітній союз українок
- ВУШ – “Вільна українська школа”
- ЖД – “Жіноча доля”
- ЖЗ – “Життя і знання”
- ЛНВ – “Літературно-науковий вісник”
- НУ – “Нова Україна”
- НУР – Народна українська рада
- НХ – “Нова хата”
- РШ – “Рідна школа”
- СУ – “Союз українок”
- УАК – Український академічний комітет
- УВПІ – Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова
- УГА – Українська господарська академія
- УГК – Український громадський комітет
- УІГ – Український інститут громадознавства
- УНЖР – Українська національна жіноча рада
- УРУ – Український робітничий університет
- УСІ – Український соціологічний інститут
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка – офіційна назва України у складі СРСР до 1936 р.
- ШВН – “Шлях виховання й навчання”
- ЦДАВОВУ України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
- ЦДІА України у Львові – Центральний державний історичний архів України у Львові
- ЧСР – Чехо-Словацька Республіка

ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ

І. СОФІЯ РУСОВА І УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС У ЧЕХО-СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

1. *Трошинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – Т.15. – 352 с.
2. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. – К.: АТ “Друга рука”, МП “Фенікс”, 1993. – 550 с.
3. *Кемінь В.П.* Розвиток освіти й педагогічної думки українців у країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (1918-1996 р.р.) / За ред. М.Б. Євтуха. – К.: Тов. Міжнар. фін. агенція, 1997. – 234 с.
4. Словник іншомовних слів. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1985. – 968 с.
5. *Єржабкова Б.* Українці в Празі між двома світовими війнами // *Визвольний Шлях.* – 1990. – Ч.7. – С.860-874; Ч.8. – С.993-1007.
6. Народня Українська Рада // *Вільна Спілка.* – 1927-1929. – Зб. 3. – С.165.
7. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Молоде життя. – У 10 т.
8. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
9. *Брик І.* Тома Г. Масарик (з-нагоди 75-літніх роковин) // *Діло.* – 1925. – Ч.53. – С.2-3.
10. *Федорук О.* Передмова / У кн.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919-1939. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – С.3-15.
11. *Русова С.* Свято єднання і братолобія // *НУ.* – 1922. – Ч.8-9. – С.60-61.
12. *Череватенко Л.* “Я камінь з Божої праці” / У кн.: О.Ольжич. Незнаному Воякові: Заповідане живим. – К.: Фундація імені О.Ольжича, 1994. – С.351-424.
13. *Олесь О.* В вигнанні дні течуть, як сльози... // *Наш Світ.* – 1924. – Ч.17-18. – С.7.
14. *Ульяновська С., Ульяновський В.* Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами / У кн.: *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська.* – К.: Либідь, 1993. – С.477-498.
15. Три роки праці Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. 7/ VII 1921 – 7/VII 1924. – Прага. – 1924. – 104 с.+ фото.
16. *М.Т.П.* Українська Господарська Академія в Подєбрадах // *Визволення.* – 1923. – Ч.1. – С.62-64.
17. Урочисте відкриття Української Господарської Академії в Подєбрадах // *НУ.* – 1922. – Ч.12. – С.36.
18. Українська Господарська Академія в Ч.С.Р.: 1922-1935. – Нью-Йорк: Друкарня Української Православної Церкви в США, 1959. – Т. I. – 248 с.
19. Свято 10-ти ліття У.Г.А. // *Українське Слово.* – 1932. – Ч.6. – С. 4.
20. Курси українознавства // *РШ.* – 1933. – Ч.6. – С.95.
21. Українська культура: Збірник лекцій / За ред. Д. Антоновича. – Подєбради, 1940. – 334 с.
22. Український Вищий Педагогічний Інститут імені М.Драгоманова в Празі // *Український Студент.* – 1923. – Ч.3-4. – С.60-61.
23. *Шаповал М.* Український Вищий Педагогічний Інститут імені Михайла Драгоманова в Празі // *НУ.* – 1923. – Ч.6. – С.151-154.
24. Українське видавниче т-во “Сіяч” при Українському Педагогічному Інституті ім. М.Драгоманова у Празі // *Спудей.* – 1925. – Ч.1. – С.35-36.
25. До п.п. професорів та студентів Педагогічного Інституту // *Спудей.* – 1925. – Ч.1. – С.36-37.
26. *Мірний І.* Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова: 1923-1933 (історія інституту). – Прага: Видання Укр. Висок. Педагог. Інституту за допомогою М-ва Шкільн. й Нар. Освіти Ч.С.Р., 1934. – 144 с.
27. *Т.М.* 10-ліття Незалежної Української Високої Школи: Ювілей Українського Високого Педагогічного Інституту імені М.Драгоманова в Празі // *Діло.* – 1933. – Ч.162. – С.2.
28. *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага. – 1942. – 367 с.
29. Українська Реформована Реальна Гімназія при Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М.Драгоманова у Празі // *Студентський Вістник.* – 1926. – Ч.11. – С.31-32.
30. *Русова С.* Десятилітній ювілей Української Реальної Гімназії в Чехословаччині // *РШ.* – 1936 – Ч.21 – С.307-309.
31. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 3.
32. *Шаповал М.Ю.* До питання про організацію українських соціологічних студій // *Суспільство.* – 1925. – Ч.1-11. – С.24-42.
33. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3563, оп.1, спр.77.
34. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3793, оп.1, спр. 20.
35. Вістник Українського Робітничого Університету. – Прага. – 1927, грудень. – 19 с.
36. *Трошинський В.* Український Соціологічний Інститут у Празі: організація і наукова праця (1924-1932 рр.) // *Українська діаспора.* – 1992. – Ч.2. – С.138-150.

37. *Ольжич О.* Незнаному Воякові: Заповідане живим. – К.: Фондація імені О.Ольжича, 1994. – 432 с.
38. *Маруняк В.* Видавнича діяльність української еміграції в європейських країнах в 1900-1975 рр. // Календар-альманах “Нового Шляху” на 1938 рік. – Торонто, Онтаріо. – 1987. – С.149-161.
39. Український Громадський Видавничий Фонд // Українське Життя. – 1924. – Ч.1. – С.4.
40. Загальні Збори Українського Комітету в ЧСР // НУ. – 1926. – Ч.5-6. – С.85-86.
41. Союз Українських Організацій в Ч.С.Р. // НУ. – 1926. – Ч.1-2. – С.163-164; Ч.3-4. – С.149-150.
42. *Русова С.* Мої спомини. – Львів: Хортиця, 1937. – 280 с. + 4 с.
43. *Проскура О.* Біля джерел української педагогічної думки / У кн.: Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – С.5-33.
44. *Дашок Г.* Софія. Бо мудра // Початкова школа. – 1992. – № 1. – С.59-62.
45. *Голенда Й.* Софія Русова – видатний український педагог, літературознавець та громадський діяч / Від Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Пряшів – Свидник, 12-15 червня 1991 р.) / Упор. Мушинка М. – Київ – Львів – Пряшів – Мюнхен – Париж – Нью-Йорк – Торонто – Сідней. – 1992. – С.238-404.
46. *Русова С.* Чому я опинилася на еміграції // Трибуна України. – 1923. – Ч.1. – С.14-16.
47. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп.1, спр. 4.
48. Софія Русова в Галичині // Українська Трибуна. – 1921. – Ч.187. – С.4.
49. *Русова С.* Колись і тепер // У зб.: В 25 роковини Української Захоронки. – Львів. – 1927. – С.15-21.
50. *Приходько В.* Повстання Українського Державного Університету в Кам'яниці на Поділлі // Наша Культура. – 1935. – № 5. – С.305-316; № 6. – С.364-378; № 7. – С.439-444; № 9. – С.572-581; 1936. – № 1. – С.34-42; №2. – С.115-126.
51. *Русова С.* В Кам'янецькому університеті (Вражіння з останніх часів) // Українська Трибуна. – 1921. – Ч.194. – С.2-3.
52. *Білецький Л.* Софія Русова // Світло. – 1922. – Ч.1-3. – С.10-11.
53. *Залізник О.* З давно минулого (Спогад про Софію Русову) // Наше Життя. – 1957. – Ч.5. – С.5-6; Ч.6. – С.4-5.
54. *Русова-Базілевська О.* Почерез Збруч (У 20-ліття смерті Софії Русової) // Наше Життя. – 1960. – Ч.2. – С.7-8.
55. *Русов Ю.* Кілька спогадів про Софію Русову (3 нагоди 100-ліття народження 1856-1956 рр.) // Визвольний Шлях. – 1956. – Кн. 10. – С.1172-1182.

56. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 23.
57. *Рудницька М.* Статті. Листи. Документи / Упор. М.Дядюк. – Львів. – 1998. – 844 с.
58. *Білецький Л.* Софія Русова // Учительське Слово.–1922. – Ч.2-3-4. – С.4-6
59. *Русова С.* Свята на чужині // Українська Трибуна. – 1922. – Ч.12. – С.3.
60. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 26.
61. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 24.
62. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3563, оп.1, спр.195.
63. ЦДАВОВУ України. – Ф.3889, оп. 2, спр 29.
64. *Шаповал М.* Свято Матері (3 нагоди 75-ліття Софії Русової) // Самостійна Думка. – 1931. – Ч.6-7. – С.8-10.
65. *Русова С.* Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол. Ол. Русова / Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ (комісія національної економії, соціології і статистики), 1938. – Т.V. – С.107-137.
66. *Русова С.* До 71-х роковин з дня смерті Т.Шевченка // ЖД. – 1932. – Ч.9. – С.3-4.
67. *Русова С.* Шевченко и украинское общество 60-х годов // Украинская Жизнь. – 1913. – Кн.11. – С.35-53.
68. *Русова С.* Сорок літ!... // Жар. – 1935. – Ч.1. – С.2.
69. *Русова С.* Думки М. Драгоманова про освіту // Світло. – 1910. – № 4. – С.30-32.
70. *Залевський Б.* Софія Федоровна Русова // Народна Воля. – 1936. – Ч.25. – С.2.
71. *Русова С.* Бойовничий нахил // “Для неї – все!": Альманах “Жіночої Долі” з додатком календаря на рік 1930. – Коломия. – 1929. – С.36-38.
72. *Обідний М.* Мати народу: С.Ф. Русовій // Український Тиждень. – 1936. – Ч.10. – С.1.
73. Конгрес українських парламентарів // НУ. – 1922. – Ч.1. – С.35-36.
74. *Сірополко С.* Сторінки з діяльності Симона Петлюри на еміграції // Діло. – 1936. – Ч.114. – С.5-6.
75. *Петлюра С.* Сучасна українська еміграція та її завдання. – /Б.М./, 1923. – 88 с.
76. *Русова С.* Микита Шаповал // ЖЗ. – 1932. – Ч.8. – С.251.
77. *Русова С.* М.Ю.Шаповал // Трудова Україна. – 1933. – Ч.2. – С.17-18.
78. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 22.
79. *Русова С.* Похорон Масарика // Жінка. – 1937. – Ч.19-20. – С.6.
80. *Беднаржова Т.* Софія Русова (до 60-річчя з дня смерті) // Пороги. – 2000. – № 1. – С.12-13; № 2 – С.10-11.

81. *Зайченко І.В.* Педагогічна концепція С.Ф.Русової: Навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей вузів / Передмова М.Д.Ярмаченка. – 2-е вид., доп. і переробл. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2000. – 234 с.

82. *Погребенник Ф.* І як вічна зоря... // *Голос України*. – 1991. – № 188. – С.14.

83. *Онацький Є.* Українська мала енциклопедія. – Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦеркви в Аргентині, 1959. – У 8 т.

84. Українська загальна енциклопедія: Книга знання (багато ілюстрована, з кольоровими таблицями, мапами та образками) / Під гол. ред. І.Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Видання кооперативи “Рідна школа”, /б.р./ – Т.І – III.

85. *Дорошенко Н.* Софія Русова, як педагог // ШВН. – 1936. – Кн. 1. – С.4-10.

86. *Животко А.* Поклін громадській робітниці (З приводу ювілею Софії Ф.Русової) // Кооперативна Республіка. – 1931. – Ч.6. – С.203-205.

87. *Малицька К.* Софія Русова в рідній школі і захоронці: між дітьми і про дітей // НХ. – 1929. – Ч.12. – С.8-9.

88. *Ярема Я.* Софія Русова // РШ. – 1936. – Ч.6. – С.82-83.

89. *Григоріів Н., Русова С.* До верховного комісаріату в справах еміграції при Лізі Націй // Вільна Спілка. – 1927-1929. – Зб.3. – С.166-168.

90. Протест Народньої Української Ради прийнятий Лігою Націй // Українська Кореспонденція. – 1930. – Ч.23. – С.10.

91. З життя української еміграції // Вільна Спілка. – 1927-1929. – Зб.3. – С.161-164.

92. ЦДІА України у Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 380.

93. *Русова С.* Два Українські Зізди // ЖД. – 1933. – Ч.22. – С.4-5.

94. *Русова С.* До Українського Національного Конгресу // Діло. – 1933. – Ч.316. – С.1.

95. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

96. Польсько-російсько-український словник: Більше 13000 сл. / Упор.: Левінська С.Й., Старак Т.В. – К. – Л.: Рад. шк., 1991. – 478 с.

97. *Мірня З.* Українська Національна Жіноча Рада // “Наш світ” – Альманах “Жіночої Долі” з додатком календаря на рік 1928. – Коломия. – 1927. – С.194-197.

98. *Русова С.* Незаступна втрата // НХ. – 1935. – С.13-14. – С.6.

99. Жіночі конгреси // НХ. – 1929. – Ч.6. – С.18-19.

100. *Савчук Б.* Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 280 с.

101. *Русова С., Кононенко Х.* Голод на Україні // Трудова Україна. – 1933. – Ч.10. – С.1-4.

102. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 24.

103. *Русова С., Кононенківна Х.* Протест Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі // Тризуб. – 1932. – Ч.22. – С.40-41.

104. *Русова С.* До жінок світа: Відозва в справі рятування дітей // Жіночий голос. – Пітсбург. – 1933. – Ч.6-7. – С.16-18.

105. Промови Софії Русової та Зінаїди Мірної // Жінка. – 1937. – Ч.23. – С.8.

106. *Русова С.* Лист з Копенгаги: Зїзд жіночих інтернаціональних рад // Діло. – 1924. – Ч.163. – С.1-2.

107. *Русова С.* “Жіночий конгрес у Вашингтоні” / У кн.: Когуська Н. Четверть століття на громадській ниві: 1926-1951: Історія Союзу українок Канади. – Вінніпег. – 1952. – С.20-22.

108. Конгрес Ліги Миру й Свободи // Тризуб. – 1929. – Ч.39. – С.29-30.

109. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 16.

110. *Русова С.* День у Чернівцях // ЖД. – 1934. – Ч.15-16. – С.8-9.

111. Чотири виставки на Жіночому Конгресі // ЖД. – 1934. – Ч.17. – С.12-13.

112. По Українським жіночим конгресі (Дещо з голосів преси) // Галицька старовина. – 1994. – № 1. – С.34.

113. *Русова С.* Софія Русова вітає Всесвітній Союз Українок // Жінка. – 1936. – Ч.7-8. – С.4.

114. Всесвітній Союз Українок // Жінка. – 1937. – Ч.7-8. – С. 4.

115. *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.

116. За працю для народу: Нові почесні члени товариства “Просвіта” // Народній ілюстрований Календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1927. – Львів. – 1926. – С.161-189.

117. ЦДІА України у Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр. 779.

118. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 18.

119. ЦДІА України у Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр. 133.

120. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 20.

121. *Дорошенко Н.* Виставка книжки / Український Жіночий Конгрес. Станіславів. 23-27. VI. 1934. – Станіславів. – 1934. – С.13.

122. *Качкан В.* Просвітницький вогонь Софії Русової / У кн.: Українське народознавство в іменах. – К.: Либідь, 1994. – Т.1. – С.151-160.

123. *Русова С.* Двадцять літ тому // НХ. – 1937. – Ч.8. – С.3,12.

124. *Лашенко В.* Значіння діяльності С.Ф.Русової і людей її типу // Українська Дійсність. – 1940. – Ч.15. – С.9-10.

125. *Русова С.* Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні // “Наш Світ”: Альманах “Жіночої Долі” з додатком календаря на рік 1928. – Коломия, 1927. – С.55-58.

126. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3972, оп. 1, спр. 81.

127. *Русова С.* Серед ідеалістів 70-х років. (Спомини) // Трудова Україна. – 1934. – Ч. 5. – С.13-16; Ч.6. – С.9-12; Ч.7. – С.15-18; Ч.8. – С.5-8.

128. *Русова С.* З нагоди 10-ліття “Ж. Д.”: За що саме? // ЖД. – 1935. – Ч.21. – С.3-4.

129. *Малицька К.* Межі // НХ. – 1936. – Ч.7-8. – С.2.

130. *Лотоцький А.* Ювілей великої приятельки дітей // Світ Дитини. – 1936. – Ч.5. – С.137-140.

131. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 28.

II. ЗМІСТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ 1922-1940 рр.

1. *Русова С.* Мої спомини. – Львів: Хортиця, 1937. – 280 с. + 4 с.

2. З українського життя на чужині: Український Вищий Педагогічний Інститут ім. Михайла Драгоманова в Празі // Діло. – 1923. – Ч.66. – С.3.

3. *Русова С.* На чужині і дома: Лист із Праги // Трибуна України. – 1923. – Ч.5-7. – С.118-119.

4. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3563, оп.1, спр.195.

5. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3972, оп. 1, спр. 281.

6. Український Вищий Педагогічний Інститут ім. Михайла Драгоманова в Празі (Спис катедр і їх обсада) // Діло. – 1923. – Ч.79. – С.5-6.

7. *Мірний І.* Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова: 1923-1933 (історія інституту). – Прага: Видання Укр. Висок. Педагог. Інституту за допомогою М-ва Шкільн. й Нар. Освіти Ч.С.Р., 1934. – 144 с.

8. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп.1, спр. 21.

9. *Русова С.* Свято одної з піонерок нашого відродження: Подяка С.Русової // Діло. – 1931. – Ч.143. – С.4.

10. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3793, оп. 1, спр. 283.

11. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3793, оп. 1, спр. 207.

12. Вістник Українського Робітничого Університету. – Прага. – 1930. – 12 с.

13. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 24.

14. Український Соціологічний Інститут у Празі: Звіт з діяльності Інституту і його установ (листопад 1928 – 1929 липень). – Прага. – 1929. – 47 с.

15. *Мандрика М.* Ювілей С.Ф.Русової // НУ. – 1926. – Ч.7. – С.61-62.

16. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3793, оп. 1.спр. 162.

17. Український Соціологічний Інститут у Празі: Звіт з діяльності Інституту і його установ (листопад 1930 – 1931 липень). – Прага. – 1931. – Ч. IV. – 58 с.

18. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 20.

19. Захисток У.Г.К. для українських дітей у Подебрадах // НУ. – 1922. – Ч.13-15. – С.96-97.

20. *Русова С.* До українських родин // Український Сурмач. – 1923. – Ч.46. – С.8.

21. *Омельченко М.* Український дитячий притулок у Подебрадах // НХ. – 1935. – Ч.7. – С.3.

22. Український Дитячий притулок в Горніх Черношицях // НУ. – 1926. – Ч.5-6. – С.83-85.

23. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 22.

24. Дитячий притулок в Горніх Черношицях // Студентський Вістник. – 1926. – Ч.1. – С.36.

25. Конкурс на посаду Завідуючої // Тризуб. – 1926. – Ч.20. – С.30.

26. Про український діточий притулок в Чехословаччині (на основі звіту п. Софії Русової з діяльності цієї установи за час п'ятиліття її існування від 1.IX.1924 до 1.IX.1929 // НХ. – 1930. – Ч.2. – С.3.

27. *Терлецький М.* “Наша Україна” (Замість фейлетону) // РШ. – 1934. – Ч.22. – С.323-324.

28. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 25.

29. К. Святочне відкриття української школи в Подебрадах // Тризуб. – 1936. – Ч.15-16. – С.5-6.

30. *Русова С.* Десятилітній ювілей Української Реальної Гімназії в Чехословаччині // РШ. – 1936. – Ч.21. – С.307-309.

31. *Русова С.* 1 листопада в українській гімназії в Ржевниці // ЖД. – 1936. – Ч.23. – С.6.

32. *Русова С.* До Риму на два конгреси // НУ. – 1923. – Ч.7-8. – С.229-241.

33. *Русова С.* Два міжнародні конгреси // НУ. – 1923. – Ч.10. – С.159-164.

34. *Сірополко С.* Міжнародний з'їзд “через школу до миру” в Празі // Тризуб. – 1927. – Ч.21. – С.8-10.

35. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3972, оп. 1, спр. 81.

36. *Русова С.* Конгрес Світового Союзу Освітніх Товариств // ШВН. – 1929. – Ч.7-8-9. – С.25-26.

37. *Русова С.* Лист з Копенгаги: Зїзд жіночих інтернаціональних рад // Діло. – 1924. – Ч.163. – С.1-2.

38. Український Інститут Громадознавства в Празі: Звіт з діяльності Інституту і його установ (квітень 1926 – 1928 листопад). – Прага. – 1928. – 31 с.

39. *Х.К.* Участь жінок у Другому Українському Науковому Зїзді [20-24 бер. ц.р.] // ЖД. – 1932. – Ч.15. – С.9.

40. *Русова С.* Краєзнавство в народній школі // ШВН. – 1933. – Ч.1. – С.25-33.
41. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Молоде життя. – У 10 т.
42. Товариство “Взаїмна Поміч Українського Вчительства”, 1905-1930. – Львів: Наклад “Взаїмної Помочі Українського Вчительства”, 1932. – 339 с. + 23 с.
43. *Груць Г. С.* Русова і просвітительський рух в Україні: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 1999. – 20 с.
44. *Русова С.* Двадцять літ тому // НХ. – 1937. – Ч.8. – С.3,12.
45. Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів // Упор. Нагачевська З.І. – Івано-Франківськ: Вік, 1996. – 126 с.
46. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 24.
47. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3793, оп. 1, спр. 297.
48. *Ярема Я.* Софія Русова // РШ. – 1936. – Ч.6. – С.82-83.
49. *Дорошенко Н.* Софія Русова, як педагог // ШВН. – 1936. – Кн. 1. – С.4-10.
50. *Сергєєва В. Ф.* Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1997. – 17 с.
51. Труды З'їзда діячів Позашкільної Освіти й дошкільного виховання в Києві 10-13го січня 1919 року / За ред. М.Льїнського. – Кам'янець на Поділлі. – 1919. – С.3-97.
52. *Русова С.* Позашкільна освіта // ВУШ. – 1917. – № 2. – С.89-91; № 3-4. – С.166-169; № 8-9. – С.226-227.
53. *Русова С.* Колись і тепер // У зб.: В 25 роковини Української Захоронки. – Львів. – 1927. – С.15-21.
54. *Русова С.* Сучасні течії в новій педагогіці // ШВН. – 1932. – Ч.1. – С.1-12; Ч.2. – С.65-76; Ч.3. – С.129-139; Ч.4. – С.185-202.
55. *Русова С.* Легенда // НХ. – 1938. – Ч.8. – С.1.
56. *Русова С.* Серед ідеалістів 70-х років. (Спомини) // Трудова Україна. – 1934. – Ч.5. – С.13-16; Ч.6. – С.9-12; Ч.7. – С.15-18; Ч.8. – С.5-8.
57. *Русова С.* Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силуети. – Коломия, 1934. – 92 с.
58. *Русова С.* Тихі героїні... // ЖД. – 1936. – Ч.18. – С.5-6; Ч.19. – С.5-6.
59. *Русова С.* Українські жінки-етнографи // ЖД. – 1933. – Ч.4. – С.7-8; Ч.8. – С.5-6.
60. *Русова С.* Памяти В.О.О'Коннор-Вілінської // Українська Кореспонденція. – 1930. – Ч.34. – С.9-10.

61. *Русова С.* Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська // ЖД. – 1931. – Ч.1-2. – С.4.
62. *Русова С.* Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків? // Жінка. – 1936. – Ч.18. – С.2.
63. *Русова С.* Наталка Полтавка і її правнучка // Громадянка. – 1938. – Ч.5. – С.2-3.
64. *Русова С.* З нагоди 10-ліття “Ж.Д.”: За що саме? // ЖД. – 1935. – Ч.21. – С.3-4.
65. *Русова С.* Чи потрібна жінкам освіта? // Громадянка. – 1938. – Ч.6. – С.7.
66. *Русова С.* Сучасна українка // Жіночий Голос. – Львів. – 1936. – Ч.1. – С.3-4.
67. *Русова С.* Жіночі постаті в світській літературі // Жінка. – 1935. – Ч.10. – С.4,7.
68. *Горбачева Л.* Поклін Ювілятці: Промова на Академії в честь Софії Русової // Жінка. – 1936. – Ч.7-8. – С.6-7.
69. *Білецький Л.* Софія Русова // Учительське Слово. – 1922. – Ч.2-3-4. – С.4-6.
70. *Русов О.* Спомини про пражське видання “Кобзаря” // Україна. – 1907. – № 2. – С.125-136.
71. *Петлюра С.* С.Русова. Малорусская (украинская) литература. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. VII. М. 1911 г. // Украинская Жизнь. – 1912. – Кн. 1. – С.137-138.
72. *Русова С.* Что читать по украинской истории и литературе? – С.-Петербург: Серия библиографических указателей. – 1913. – №3. – 11 с.
73. *Шаповал М.* Свято Матері (3 нагоди 75-ліття Софії Русової) // Самостійна Думка. – 1931. – Ч.6-7. – С.8-10.
74. *Русова С.* До 71-х роковин з дня смерті Т.Шевченка // ЖД. – 1932. – Ч.9. – С.3-4.
75. *Русова С.* Тарас Григорьевич Шевченко: Украинский народный поэт (Его жизнь и произведения). – Петербург-Киев: Сотрудник, 1911. – 80 с.
76. *Русова С.* Україна у творах її письменників: Зібрала Софія Л.Русова. – Філадельфія: видання Союзу Українок Америки, (б. р.). – 30 с.
77. *Русова С.* Наша дитяча література // НУ. – 1922. – Ч.16-18. – С.96-100.
78. *Русова С.* Народні бібліотеки й читальні в Чехії // Українське Книгознавство. – 1922. – Ч.3. – С.4-15.
79. *Русова С.* Дещо про сучасну дитячу книжку // РШ. – 1925. – Ч.2. – С.21-22.
80. *Русова С.* Що наша молодь читає // ЖД. – 1937. – Ч.8-9. – С.18-19.

81. *Русова С.* Казки Божени Немцової / У зб.: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Науковий збірник. – Прага. – 1932. – Т.2. – С.257-260.

82. *Русова Софія.* “Воробчик” з двома малюнками в тексті // *Свобода.* – 1926. – Ч.17. – С.2 рекламного блоку.

83. *Русова С. М.К.* Заньковецька // *ЖД.* – 1934. – Ч.21. – С.6-7.

84. *Русова С.* Михайло Грушевський // *Жінка.* – 1935. – Ч.1. – С.2-3.

85. *Русова С.* Картина споминів про Михайла П. Драгоманова / У зб.: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Драгоманівський збірник / За ред В.Сімовича. – Прага: Сіяч, 1934. – С.135-143.

86. *Русова С.* Спогад про М.В.Лисенка // *ЖД.* – 1937. – Ч.23. – С.12.

87. *Русова С. П.І.* Холодний // *НХ.* – 1931. – Ч.4. – С.5-6.

88. *Русова С. О.* Декролі // *Українська Школа.* – 1933. – Ч.1-2. – С.7-13.

89. *Деркач М.* Що писали про жінок і що писали жінки у 1937 р. // *Жінка.* – 1938. – Ч.1-2. – С.13.

90. *Л.Б.* Софія Русова: Мої спомини // *НХ.* – 1937. – Ч.11. – С. форзацу.

91. *Максимович Т.* Чернігівські мемуаристики // *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук.* – Київ. – 1929. – Кн. XXVI. – С.358-371.

92. *Сірополко С.* Софія Русова. Мої спомини. Львів, 1937. Вид. “Хортиця”. 280+4 неч. стор. Ціна 3 зол. // *Тризуб.* – 1938. – Ч.8. – С.26-28.

93. *Русова С.* Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова / Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ (комісія національної економії, соціології і статистики), 1938. – Т.V. – С.107-137.

III. ВНЕСОК СОФІЇ РУСОВОЇ У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ 20-х–30-х рр. XX ст.

1. *Беднаржова Т.* Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів: Вільна Україна, 1998. – 318 с.

2. *Даниленко В., Добржанський О.* Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ-Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.

3. *Калічак Ю.* Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність А.Животка: Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.

4. *Кіра Р.* Культурно-просвітницька діяльність та педагогічні погляди Степана Сірополка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.

5. *Кляп М.* Педагогічна діяльність А.Волошина в 20-30-х роках XX століття: Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 18 с.

6. *Марушкевич А.* Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І.Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський університет імені Т.Шевченка. – К., 1996. – 22 с.

7. *Тимошик М.С.* “Лишуть навіки з чужиною...”. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: Наукове видання / Передмови О.Кравченка та В.Скопенка. – К.: Наша культура і наука; Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с

8. *Русова С.* Дидактика: Конспект лекцій, читаних в Укр. Педагог. Інституті ім. М.Драгоманова в 1924/25 р. – Прага: Сіяч, 1925. – 190 с.

9. *Русова С.* Де-що з філософії виховання // *ВУШ.* – 1918. – № 10. – С.306-316.

10. *Русова С.* Сучасні течії в новій педагогіці // *ШВН.* – 1932. – Ч.1. – С.1-12; Ч.2. – С.65-76; Ч.3. – С.129-139; Ч.4. – С.185-202.

11. *Русова С.* Соціальне виховання: Його значіння в громадському житті // *ШВН.* – 1930. – Ч.1. – С.4-9; Ч.2. – С.36-44; Ч.3. – С.65-68.

12. *Русова С.* Теорія і практика дошкільного виховання. – Прага: Укр. Гром. видавничий фонд, 1924. – 123 с.

13. *Русова С.* Душа юнака та його виховання // *Жінка.* – 1937. – Ч.3. – С.2-3.

14. *Русова С.* Значіння соціальної психології для виховання // *ШВН.* – 1931. – Ч.1. – С.8-11; Ч.2. – С.46-50; Ч.3. – С.86-89; Ч.4. – С.128-131; Ч.5. – С.166-168.

15. *Дичек Н. С.Ф.* Русова і зарубіжна педагогіка // *Педагогіка і психологія.* – 1996. – № 3. – С.169-177.

16. *Русова С.* Педагог-ідеаліст Адольф Феррієр // *ШВН.* – 1931. – Ч.7. – С.252-259.

17. *Русова С.* Виховання і соціологія Дюркгейма // *Суспільство.* – 1926. – Ч.3-4. – С.139-142.

18. *Русова С. Ф.* Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 303 с.

19. *Коваль Л.Г., Зверьєва І.Д., Хлебнік С.Р.* Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.

20. *Сірополко С. С.* Русова. Нова школа соціального виховання. (Українське видавництво в Катеринославі) Липськ 1821. Ст. 150, 164^о // *Учитель.* – 1924. – Ч.7. – С.277.

21. *Русова С.* Нова школа соціального виховання. – Катеринославо-Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1924. – 150 с.

22. *Русова С.* Суспільні питання виховання // *ЖЗ.* – 1929. – Ч.6. – С.161-163.

23. Русова С. Дещо про дефективних дітей у школі // ШВН. – 1935. – Ч.1. – С.34-41; Ч.2. – С.73-92.

24. Русова С. Новий плян навчання в народніх школах в Бельгії // РШ. – 1938. – Ч.20. – С.208-210.

25. Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів / Упор. Нагачевська З.І. – Івано-Франківськ: Вік, 1996. – 126 с.

26. Русова С. Роля жінки в дошкільному вихованні // РШ. – 1936. – Ч.6. – С.84-86.

27. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки. Курслекцій: Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів та університетів. – Тернопіль: Тернопіль, 1994. – 359 с.

28. Проскура О. Біля джерел української педагогічної думки / У кн.: Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – С.5-33.

29. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової: Навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей вузів / Передмова М.Д.Ярмаченка. – 2-е вид., доп. і переробл. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2000. – 234 с.

30. Зайченко І.В. “Проект єдиної школи на Україні” // Шлях освіти. – 1998. – №4. – С.39-44.

31. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа. – Ляйпціг: Українське Видавництво в Катеринославі, 1923. – 53 с.

32. Русова С. Пам’яті лицарів. (Спогади) // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1930. – Львів. – 1929. – С.8-10.

33. Сірополко С. Єдина школа // Український Сурмач. – 1923. – Ч.51. – С.3-5.

34. Русова С. Моральні завдання сучасної школи // РШ. – 1938. – Ч.7. – С.109-113.

35. Русова С. Нові методи дошкільного виховання. – Прага: Сіяч, 1927. – 112 с.

36. Маліновська Н.В. Методика використання лінгводидактичних ідей С.Ф.Русової у навчанні дошкільників переказу художніх текстів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Південноукраїнський державний педагогічний університет. – Одеса, 1997. – 18 с.

37. Пінчук І.М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С.Русової (1856-1940): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 1994. – 24 с.

38. Сергєєва В.Ф. Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1997. – 17 с.

39. Русова С. Дещо зо сучасної педагогіки. (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовности) // ШВН. – 1936. – Ч.1. – С.4-10.

40. Русова С. Початкова географія. – СПб.: Благ. о-во изд. общеполезн. и дешев. книг, 1911. – 112 с.

41. Бугський Н.С. Русова. Початкова географія. Спб. 1911 // Світло. – 1911. – №8. – С.68-70.

42. Русова С. Географія. II. Західна Європа. – Харків-Київ-Відень-Ляйпціг: Вукоспілка, 1922. – 202 с.

43. ЦДІА України у Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр. 68936.

44. Русова С. Краєзнавство в народній школі // ШВН. – 1933. – Ч.1. – С.25-33.

45. Русова С. Природознавство в сучасному вихованні // Світло. – 1922. – Ч.4-6. – С.79-83.

46. Русова С. Парова машина // Молоді Каменярі (додаток до “Громадського Голосу”). – 1928. – Ч.1. – С.2.

47. Русова С. Як ми подорожуємо на воді? // Молоді Каменярі (додаток до “Громадського Голосу”). – 1929. – Ч.1. – С.22-23.

48. Русова С. Сучасна мрія виховання // ЖЗ. – 1930. – Ч.6. – С.165-166.

49. Русова С. Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні // “Наш Світ”: Альманах “Жіночої Долі” з додатком календаря на рік 1928. – Коломия, 1927. – С.55-58.

50. Русова С. Педагогічні основи нової школи // Український Сурмач. – 1923. – Ч.51. – С.2-3; Ч.53. – С.2-3.

51. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.

52. Джус О. Образотворче мистецтво в концепції естетичного виховання Софії Русової // Педагогіка і психологія професійної освіти. – Львів. – 2001. – №1. – С.178-184.

53. Нагачевська О. Софія Русова про сутність, завдання і джерела естетичного виховання // Ідея національної школи у педагогічній спадщині Софії Русової та Степана Сірополка: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 1996. – С.108-109.

54. ЦДІА України у Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр. 136.

55. Русова С. Молодь серед хаосу // Жінка. – 1938. – Ч.4. – С.4.

56. Русова С. Бойовничий нахил // “Для неї – все!”: Альманах “Жіночої Долі” з додатком календаря на рік 1930. – Коломия. – 1929. – С.36-38.

57. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 5.

58. Русова С. О национальной украинской школе прежде и теперь // Русская Школа. – 1908. – №6. – С.34-39.

59. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3563, оп.1, спр.195.

60. На еміграції: Чехословаччина // НУ. – 1923. – Ч.12. – С.242-243.

61. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 26.

62. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 22.
63. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 2.
64. *Русова С.* Правила й програми для вступу до Інститутів, Технікумів, Робфаків та профшкіл УСРР на 1925-1926 рр. // НУ. – 1926. – Ч.3-4. – С.151-152.
65. *Русова С.* Освіта на Україні в большевицькім освітленню // НУ. – 1923. – Ч.5. – С.146-153; Ч.6. – С.146-151.
66. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 1.
67. *Русова С.* Освіта в Чехословацькій республіці // НУ. – 1922. – Ч.10-11. – С.35-38.
68. *Русова С.* Рабіндранат Тагор – виховник / У зб.: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Науковий збірник. – Прага. – 1929. – Т.1. – С.293-304.
69. *Русова С.* В китайській школі (переклад з англійської) // На Сліді. – 1936. – Ч.8. – С.134-135.
70. *Русова С.* Стан сучасної освіти в різних краях світа // Світло. – 1922. – Ч.7-12. – С.137-143.
71. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 4.
72. *Русова С.* П.Лесгафт і його педагогічні ідеї // Світло. – 1912. – №9. – С.16-25.
73. *Русова С.* Думки португальського диктатора про виховання // РШ. – 1937. – Ч.15-16. – С.224-225.

IV. ДОДАТКИ

1. Три роки праці Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. 7/ VII 1921 – 7/VII 1924. – Прага. – 1924. – 104 с.+ фото.
2. Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Науковий збірник / За ред. В.Сімовича. – Прага. – 1929. – Т. I. – 576 с.
3. Український Інститут Громадознавства в Празі: Бюллетень (грудень 1925- березень 1926). – Прага. – 1926. – 15 с.
4. *Русова С.* Легенда // НХ. – 1938. – Ч.8. – С.1.
5. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3793, оп. 1, спр. 207.
6. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 24.

VII. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ СОФІЇ РУСОВОЇ У ФОТОГРАФІЯХ І ДОКУМЕНТАХ

1. *Русова С.* Мої спомини. – Львів: Хортиця, 1937. – 280 с. + 4 с.
2. *Русова С.* Спомини про празьке видання творів Т.Шевченка // Спудей. – 1926. – Ч.4. – С.30-32.

3. *Русова С.* Двадцять літ тому // НХ. – 1937. – Ч.8. – С.3,12.
4. *Сірополко С.* Сторінки з діяльності Симона Петлюри на еміграції // Діло. – 1936. – Ч.114. – С.5-6.
5. *Русова С.* Похорон Масарика // Жінка. – 1937. – Ч.19-20. – С.6.
6. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3972, оп. 1, спр. 281.
7. З українського життя на чужині: Український Вищий Педагогічний Інститут ім. Михайла Драгоманова в Празі // Діло. – 1923. – Ч.66. – С.3.
8. *Русова С.* Десятилітній ювілей Української Реальної Гімназії в Чехословаччині // РШ. – 1936 – Ч.21 – С.307-309.
9. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3793, оп. 2, спр. 4.
10. *Омельченко М.* Український дитячий притулок у Подєбрадах // НХ. – 1935. – Ч.7. – С.3.
11. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 24.

ЗМІСТ

Вступ	4
I. Софія Русова і український культурно-освітній процес у Чехо-Словацькій Республіці в міжвоєнний період	10
1. Українська еміграція в ЧСР у 20-х–30-х рр. XX ст.: завдання і зміст національно-культурної роботи	11
2. Причини еміграції та особливості розгортання діяльності С. Русової за межами України	28
3. Провідні напрями роботи С. Русової в еміграції	45
II. Зміст педагогічної діяльності і науково-публіцистичної творчості Софії Русової 1922–1940 рр.	64
1. С.Русова і становлення українського шкільництва й науки в ЧСР	65
2. Педагогічні пріоритети теоретичного доробку С.Русової еміграційної доби	83
2.1. Джерела і проблематика педагогічних творів	83
2.2. Виховний потенціал праць “жіночої” тематики	91
2.3. Педагогічна спрямованість літературно-художньої спадщини	97
III. Внесок Софії Русової у розвиток української педагогічної думки 20-х–30-х рр. XX ст.	110
1. С. Русова про теоретичні основи педагогіки	111
2. Ідея нової української школи і національного виховання в еміграційному педагогічному доробку С.Русової	128
3. Історико-педагогічні студії Софії Русової	154
Висновки	168
IV. Додатки	172
V. Суспільно-педагогічна думка першої половини XX ст. про Софію Русову	194
VI. Хроніка дат і подій еміграційного життя Софії Русової	200
VII. Життєвий і творчий шлях Софії Русової у фотографіях і документах	206
Перелік скорочень	241
Джерела і бібліографія	242

Наукове видання

ДЖУС Оксана Володимирівна

ТВОРЧА СПАДЩИНА СОФІЇ РУСОВОЇ ПЕРІОДУ ЕМІГРАЦІЇ

Монографія

В авторській редакції

Джус О.В.
Д-42 **Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції:**
Монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 260 с.

ISBN 966-640-061-8

У монографії розкрито основні напрями багатогранної діяльності та зміст науково-теоретичної спадщини періоду еміграції Софії Федорівни Русової (1856–1940) – педагога європейського рівня, визначного культурно-просвітницького і громадського діяча, літературного критика, мемуариста.

На основі глибокого вивчення архівних матеріалів, праць ученої та її сучасників всебічно проаналізовано особливості розгортання педагогічно-просвітницької роботи С.Русової за межами України, показано її внесок у розвиток українського шкільництва і науки в Чехо-Словацькій Республіці та вклад у теорію і практику національної освіти й виховання.

ББК 74.03 (4 Укр.)6-8
УДК 37 (477.86)